

ISSN 0235 – 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ

НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ

СТАТТІ

РЕЦЕНЗІЇ

ХРОНІКА

ПАМ'ЯТЬ

АРХЕОЛОГІЇ

ДИСКУСІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

ЗА РУБЕЖЕМ

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК

АРХЕОЛОГІЇ

3•2001

У журналі вміщено статті з проблем давньої історії та археології від первісності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України та за рубежом, біографічні матеріали, рецензії та хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по проблемам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и результатов исследований памятников на территории Украины и за рубежом, биографические материалы, рецензии и хроника.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Адреса редакції

04210 Київ—210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Телефон 418-91-38

П.П. ТОЛОЧКО (головний редактор),

В.Д. БАРАН, К.П. БУНЯТЯН, І.С. ВІНОКУР,
М.І. ГЛАДКИХ, Л.А. ЗАЛІЗНЯК,
В.М. ЗУБАР (відповідальний секретар),
С.Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник головного
редактора), В.К. МІХЕЄВ, О.П. МОЦЯ,
В.Ю. МУРЗІН, В.В. ОТРОЩЕНКО,
В.Н. СТАНКО, Р.В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
Г.М. ТОЩЕВ, В.М. ЦИГИЛИК,
Є.В. ЧЕРНЕНКО

Друкується за постановою
редакційної колегії журналу

Редактор *О.І. Калашикова*
Художній редактор
канд. іст. наук *М.М. Ієвлєв*
Технічний редактор
Т.М. Шендерович
Комп'ютерна верстка
О.О. Канигіної

Здано до набору 20.08.2001. Підписано до друку 02.12.2001. Формат 70×108/16. Папір офсетний № 1. Гарнітура Таймс. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 15,20. Обл.-вид. арк. 17,11. Тираж 650 прим. Зам. 605.

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано
Видавничим домом «Академперіодика» вул. Трещенківська, 4

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 3 • 2001

ЗМІСТ

Статті

ОЛЕНКОВСЬКИЙ М.П. Північноприазовська пізньопалеолітична культура	3
МАЦКЕВИЙ Л.Г. Захід України: критерії визначення кінця палеоліту і початку мезоліту	17
ГОРЕЛІК О.Ф., ВИБОРНИЙ В.Ю. Просторовий аналіз фінально-палеолітичної стадії Передільське-I (басейн Сіверського Дінця)	24
КОНЧА С.В. Концепція «степових інвазій» М. Гімбутас. Спроба критичного аналізу	35
ІВАНОВА С.В., СУББОТІН Л.В. Про статево-вікову стратифікацію населення ямної спільноти Північно-Західного Причорномор'я	44
ЦИМІДАНОВ В.В. Хвостаті персонажі міфології доби ранньої бронзи	58
ДУДКО Д.М. Язичницька семантика бушського рельєфу	66

Публікації археологічних матеріалів

ЛАЗОРЕНКО А.В., РЕЦЬ С.К. Поселення пивихинської культури на горі Василиця	69
ТУРОВА Н.П. Колекція кераміки VI—V вв. до н. е. Ялтинського историко-літературного музею	75
АЛЕКСЕЕВ В.П. Еволюція художественного стилю на аверсах аттических тетрадрахм VI—II вв. до н. е.	86
КЛЮЧНЄВ М.М. Особливості українського пізньосередньовічного посуду з розкопок укріпленого поселення біля с. Нижнютепле Луганської області	92

Дискусії

ЖУРАВЛЬОВ Д.В. О датировке Eastern sigillata В из Юго-Западного Крыма	99
--	----

Нові відкриття і знахідки

ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Культурно-історичні зв'язки Полісся у первісну добу	119
ГУСЄВ С.О. Середньотрипільське поселення Сосни на р. Згар	125
КРАСИЛЬНИКОВ К.І. Антропоморфні стели доби середньої бронзи із Подонців'я	134
ГОРБАНЕНКО С.А. Про мотичку I тис. н. е. з поселення поблизу Диканьки	143

Рецензії

НЕЧИТАЙЛО А.Л. Б. Михайлов «Петроглифы Каменной Могилы»	145
---	-----

Хроніка

В.В. ОТРОЩЕНКО. До 60-річчя Юрія Миколайовича Малсева	147
---	-----

Пам'ять археології

Пам'яті Миколи Миколайовича Бондаря	149
---	-----

Наші автори	150
-------------------	-----

Список скорочень	151
------------------------	-----

М.П. Оленковський

ПІВНІЧНОПРИАЗОВСЬКА ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

Обґрунтовано виділення нової пізньопалеолітичної культури на півдні України. Розглянуто її походження, культурно-історичний розвиток, періодизацію та хронологію. Подано опис пам'яток цієї культури та проаналізовано археологічний матеріал.

Від самого відкриття пізньопалеолітичних пам'яток у Північному Причорномор'ї та початку їх дослідження виникли складнощі щодо визначення культурної належності цих пам'яток. Було і намагання об'єднати останні в широкую степову культурну спільноту¹, і визнання відсутності культурної єдності усіх наявних пам'яток², і виділення за кожною окремою пам'яткою певної археологічної культури та визнання абсолютної строкатості пізнього палеоліту згаданого регіону³. Проте, незважаючи на часткову помилковість усіх цих ідей, навряд чи їх авторам можна закинути великі претензії. Без сумніву, помилковість ґрунтується передусім на вельми обмеженій джерелознавчій того часу. Кардинально змінилася ситуація стосовно досліджень пізнього палеоліту степів Північного Причорномор'я за останні два десятиліття. Багаторазово збільшилась кількість відкритих та досліджених пам'яток, дослідженнями охоплено практично усі регіони Північного Причорномор'я.

І якщо для пам'яток ранньої пори пізнього палеоліту цього регіону, які все ще досить нечисленні, залишається проблема їх культурної індивідуальності (саме через їх нечисленність), то для пам'яток середньої пори пізнього палеоліту вже є реальна можливість обґрунтованого їх об'єднання в археологічні культури або включення в культури суміжних регіонів, які вже виділено. Ще більші перспективи для культурно-історичних висновків дає заключна пора пізнього палеоліту. Із збільшенням кількості досліджених пам'яток культурна строкатість зменшується. Стають все більш явними культурно-історичні процеси, що відбувалися у Північному Причорномор'ї. Обґрунтовано виділення кількох археологічних культур, що базується на достатній кількості пам'яток, у тому числі стратифікованих й добре досліджених стоянок.

Однією з культур заключної пори пізнього палеоліту є виділена автором у 1994 р. північноприазовська археологічна культура⁴. До неї віднесено такі пам'ятки: Капустяна балка, Сомова балка, Федорівка (нижній шар), Федорівка (верхній шар), Каштаєва балка, Солоне озеро IXа, Веливальська балка, Лиса гора, Канцерка II (рис. 1). Не виключено, що до цієї культури належали ще дві пам'ятки — другий або третій культурні горизонти Ямбурга, на що вказує колекція з підйомного матеріалу, та горизонт V стоянки Балка Дубова⁵. Втім довести це неможливо через загибель матеріалів зазначених стоянок. Основними пам'ятками північноприазовської культури є стоянки Федорівка, Каштаєва балка, Солоне озеро IX та місцезнаходження Капустяна балка, Сомова балка, які надали дуже виразні комплекси з численним археологічним матеріалом. У табл. 1—4 наведено типолого-статистичні показники крем'яного інвентарю згаданих пам'яток.

Стоянка Федорівка — двошарова пам'ятка. Складається з двох однокультурних різночасових стоянок. Відкрито О.О. Кроговою у 1972 р. Знаходиться біля с. Федорівка Володарського р-ну Донецької обл., на правому березі р. Каратиш (рис. 1).

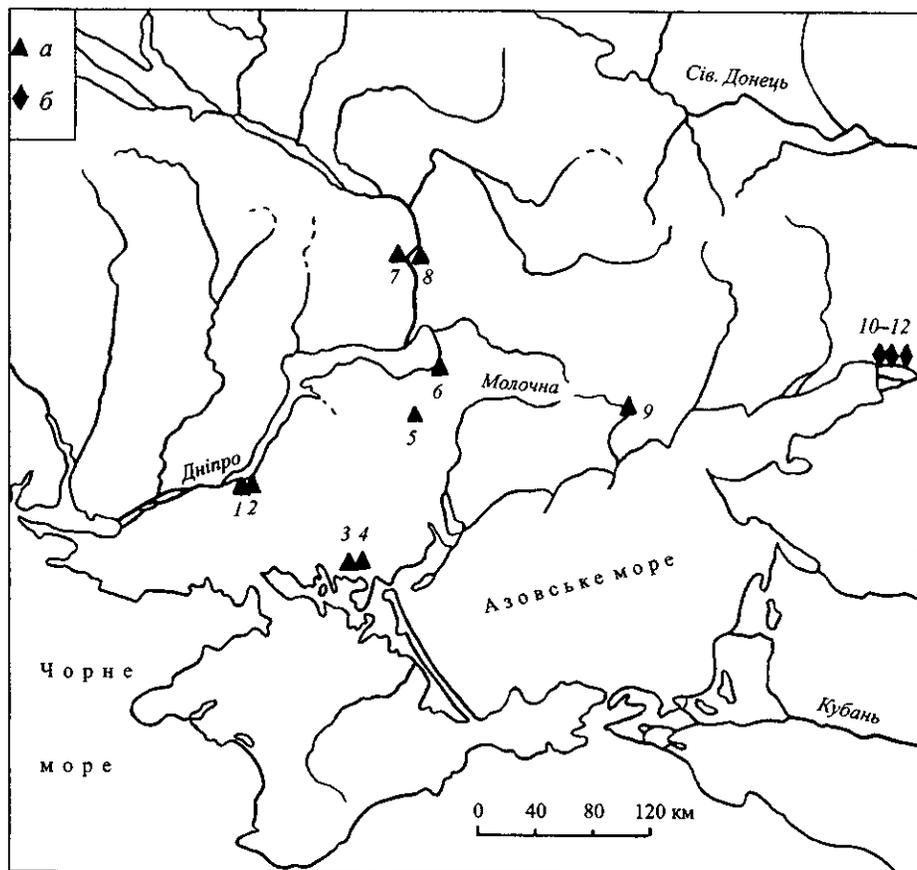

Рис. 1. Схема розміщення пам'яток: а — північноприазовська культура; б — кам'янобалківська культура; 1 — Сомова балка; 2 — Веливальська балка; 3 — Солоне озеро ІХа; 4 — Солоне озеро ІХ; 5 — Каштаєва балка; 6 — Лиса гора; 7 — Канцерка ІІ; 8 — Капустяна балка; 9 — Федорівка; 10—12 — Кам'яна балка І, ІІ, Третій мис

Досліджувалась з 1980 по 1985 р. Розкопками досліджено загальну площу 150 м². Подальший опис поданий за О.О. Кротовою⁶.

Нижній шар завтовшки 15—20 см залягає у лесоподібному жовтувато-палевому суглинку на глибині 2,3—2,4 м; досліджений на площі 60 м². Виявлено вогнище та кілька скупчень крем'яного інвентарю. Фауністичні залишки нечисленні й невиразні. Визначено тільки один зуб бика. Колекцію характернізує нуклеуси та їх фрагменти (6 екз.), заготовки (1232), відходи виробництва (1418) та знаряддя з вторинною обробкою (176 екз.) — усього 2831 виріб. Знаряддя з вторинною обробкою представлено скребками, різцями, пластинками та мікропластинками з притупленим краєм, вістрями з притупленим краєм, пластинками із скошеним кінцем, виробами з виїмками, проколами, пластинками та відщепами з ретушшю, фрагментами знарядь (табл. 1). Серед скребків (табл. 2) переважають вироби, виготовлені на пластинчастих відщепках. Трапляються скошені й пряморетушні скребки. Серед різців (табл. 3) переважають бічні, досить численні кутові. Поодинокі — серединні та комбіновані подвійні вироби. Найважливіші культурно-визначальні знаряддя являють собою вістря, пластинки та мікропластинки з притупленим краєм (табл. 4), передусім з ретушованими кінцями. Знайдено 9 «чотирикутників», 5 «трикутників» та 3 так звані рибки.

Верхній шар Федорівки досліджено на площі 96 м². Його товщина 10—15 см, залягає на глибині 1,9—2,0 м у лесоподібному жовтувато-палевому суглинку. Археологічний матеріал концентрувався у двох скупченнях з внутрішніми мікроскупченнями. Прослідковано сліди вогнища. Крем'яний інвентар вельми численний — 2753 вироби. Складається з нуклеусів та їх фрагментів (33 екз.), заготовок (1625), відходів виробництва (1836) та виробів з вторинною обробкою (2790 екз.). Серед 14 нукле-

Таблиця 1. Співвідношення груп виробів з вторинною обробкою

Вироби	Капустяна балка		Каштаєва балка		Федорівка, нижній шар		Сомова балка		Федорівка, верхній шар		Солоне озеро IX, нижній шар	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Скребки	66	26,9	31	17,6	26	14,8	63	19,0	62	22,2	53	28,6
Різці	102	41,6	28	15,6	35	19,9	47	14,2	34	12,2	21	11,6
Вістря, мікрівістря, пластинки, мікропластинки з пригнутим краєм	26	10,7	71	40,3	57	32,4	24	7,2	96	34,4	31	16,8
Мікропластинки ретушовані	—	—	3	1,8	6	3,4	4	1,2	8	2,9	10	5,4
Трапелі, трапецієподібні	2	0,8	1	0,6	—	—	—	—	—	—	—	—
Долотоподібні знаряддя	4	1,6	?	—	—	—	77	23,2	1	0,3	3	1,6
Стамески	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	2,7
Проколки, свердла	2	0,8	8	4,5	2	1,1	4	1,2	4	1,4	2	1,1
Пластинки та відщепи з ввітками	—	—	1	0,6	10	5,7	5	1,5	8	2,9	7	3,8
Пластинки та мікропластинки з поперечною ретушю або скошеним кінцем	9	3,7	1	0,6	4	2,3	5	1,5	10	3,6	16	8,6
Скребла, скреблоподібні	—	—	1	0,6	—	—	2	0,6	—	—	—	—
Зубчасті знаряддя	—	—	2	1,2	—	—	1	0,3	—	—	—	—
Комбіновані знаряддя	5	2,0	2	1,2	—	—	3	0,9	+	*	2	1,1
Пластинки з ретушю	8	3,3	17	9,6	30	17	49	14,7	53	19,0	18	9,6
Відщепи та крайові сколи з ретушю	19	7,8	10	5,8	—	—	43	13,0	—	—	15	8,1
Інші знаряддя	2	0,8	—	—	6	3,4	5	1,5	3	1,1	1	0,5
Р а з о м	245	100,0	176	100,0	176	100,0	332	100,0	279	100,0	185	100,0

* Враховано у графах «Скребки», «Різці».

Таблиця 2. Співвідношення типів скребків

Вироби	Капустяна балка		Каштаєва балка		Федорівка, нижній шар		Сомова балка		Федорівка, верхній шар		Солоне озеро ІХ, нижній шар	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Кінцеві на пластнах	19	28,8	12	38,7	22	84,7	19	30,2	45	72,6	18	34,0
Кінцеві на відщеплах	24	36,4	11	35,5	—	—	25	39,7	—	—	19	35,0
Кінцеві на крайових сколах	1	1,5	1	3,2	1	3,8	4	6,3	2	3,2	4	7,5
Подвійні	8	12,1	2	6,5	1	3,8	5	7,9	10	16,1	8	15,1
Підокруглі	3	4,5	2	6,5	—	—	—	—	—	—	1	1,9
«З носиком»	2	3,0	—	—	—	—	4	6,3	—	—	1	1,9
Стрілясті	—	—	—	—	—	—	1	1,6	—	—	1	1,9
На відщеплах	6	9,2	3	9,6	2	7,7	3	4,8	4	6,5	2	3,8
Бічні	3	4,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Уламки лез скребків	—	—	—	—	—	—	2	3,2	1	1,6	—	—
Р а з о м	66	100,0	31	100,0	26	100,0	63	100,0	62	100,0	53	100,0

Таблиця 3. Співвідношення типів різців

Вироби	Капустяна балка		Каштаєва балка		Федорівка, нижній шар		Сомова балка		Федорівка, верхній шар		Солоне озеро ІХ, нижній шар	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Серединні	17	16,7	9	32,1	3	8,6	10	21,3	11	32,3	2	9,1
Бічні	43	42,1	10	35,8	21	60,0	13	27,7	16	47,0	8	36,4
Кутові	14	13,7	2	7,1	10	28,6	13	27,7	3	9,0	3	13,6
Поперечні	2	2,0	—	—	—	—	1	2,1	—	—	1	4,5
Подвійні	24	23,5	7	25,0	1	2,8	8	17,0	4	11,7	7	31,9
Потрійні	1	1,0	—	—	—	—	2	4,2	—	—	—	—
Невизначені уламки	1	1,0	—	—	—	—	—	—	—	—	1	4,5
Р а з о м	102	100,0	28	100,0	35	100,0	47	100,0	34	100,0	22	100,0

Таблиця 4. Співвідношення типів вістер, мікрівістер, пластинок, мікропластинок з притупленням краєм

Вироби	Капустяна балка		Каштаєва балка		Федорівка, нижній шар		Сомова балка		Федорівка, верхній шар		Солоне озеро IX, нижній шар	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Вістря та мікрівістря з притупленням краєм	7	26,9	17	24,3	8	14,0	10	41,7	18	18,8	6	19,4
з прямою спинкою	3	42,9	7	41,2	+	+	4	40,0	+	+	2	33,3
з випуклою спинкою	3	42,9	8	47,0	+	+	6	60,0	+	+	2	33,3
наскісні	—	—	2	11,8	—	—	—	—	—	—	1	16,7
голкоподібні з двома притупленнями краями	1	14,2	—	—	—	—	—	—	—	—	1	16,7
Пластинки та мікропластинки з притупленням краєм	19	73,1	53	75,7	49	86,0	14	58,3	78	81,2	25	80,6
з одним притупленням краєм	9	47,4	43	81,1	32	65,3	7	50,0	52	66,6	6	24,0
з двома притупленнями краями	2	10,5	—	—	—	—	1	7,1	—	—	—	—
з ретушованими кінцями	8	42,1	10	18,9	17	34,7	6	42,9	26	33,4	19	76,0
Р а з о м	26	100,0	70	100,0	57	100,0	24	100,0	96	100,0	31	100,0

усів: 8 призматичних, 2 конічні та 3 торцеві. Вироби з вторинною обробкою різноманітні (табл. 1). Серед скребків (табл. 2) найбільш масові — на невеликих відщеплах та вкорочених пластинах. Значна їх частина — високі. Виділено групу подвійних скребків, що мають як видовжені, так і вкорочені форми. Серед різців (табл. 3) переважають бічні, багато серединних. Значно менше кутових та подвійних комбінованих. Виразна й численна група пластинок та мікропластинок з притупленим краєм (табл. 4). Багато виробів з ретушованими кінцями — «прямокутники» та «трикутники». Вістря та мікрівістря з притупленим краєм (табл. 4) нечисленні, виготовлені як на мікропластинках, так і на вузьких, але масивних пластинках. Трапляються вироби і з прямою, і з випуклою спинками. Поодинокі в колекції — вироби з виїмками, проколки, долотоподібні знаряддя.

О.О. Кротова віднесла обидві культурні шари до кам'янобалківської культури з виділенням федорівського локального варіанта⁷. Датування пам'ятки Кроговою О.О. визначено кінцем другого періоду її схеми, що обмежується рамками 21—16 тис. років⁸.

Стоянка Каштаєва балка знаходиться біля с. Показне Михайлівського р-ну Запорізької обл. (рис. 1). Відкрито Б.В. Михайловим у 1975 р. Пов'язана з берегом балки Каштаєвої, або подом, в якій вона впадає⁹. Пам'ятку досліджено розкопками Б.Д. Михайлова на площі 174 м². Матеріал залягав на глибині 0,6—0,85 м у верхній частині світло-жовтого суглинку та в нижній частині зеленкувато-сірого суглинку, який його перекривав¹⁰. Польові спостереження автора розкопок та обкатаність крем'яного матеріалу дозволяють беззаперечно стверджувати про зруйнування культурного шару, найкоріше в один з плейстоценових етапів наприкінці плейстоцену.

Колекція крем'яних виробів налічує 4061 екз. Частина матеріалу, що збереглася, вивчена й результати дослідження достатньо повно опубліковано автором¹¹. Нуклеуси різноманітні. Підрозділяються на 9 призматичних одноплощадкових, 8 призматичних двоплощадкових, 1 триплощадковий, 3 торцеві, 2 підконусоподібні, 3 підрадіальні, 11 вторинних ядрищ. Набір виробів з вторинною обробкою виразно структурований (табл. 1). Скребки виготовлено на пластинах (12 екз.), відщеплах (17 екз.) та краєвих сколах (2 екз.). Різці виготовлено на пластинах (17 екз.) та відщеплах (17 екз.). Типологію скребок та різців подано в табл. 2 і 3. Великою серією репрезентовані знаряддя з притупленим краєм (табл. 4), з виразними групами серед них вістер і мікрівістер з вигнутою спинкою та пластинок і мікропластинок з ретушованими кінцями. Описано симетричну трапецію на відносно масивній пластинці. Вона має таку саму інтенсивну патинізацію, як й усі інші знахідки. Її зв'язок із комплексом стоянки викликає сумніви, але не може бути виключеним.

Стоянку Солоне озеро IX відкрито (1989) та досліджено розкопками (1990, 1991) автором¹². Вона знаходиться в 1,2 км на південний захід від с. Сивашівка Новотроїцького р-ну Херсонської обл. (рис. 1). Розташована на північному березі великої подової долини. Пам'ятка двошарова. Верхній пізньопалеолітичний культурний шар залягає в горизонті бурого суглинку. Матеріал нечисленний. Культурну належність стоянки не визначено.

Стоянка нижнього культурного шару залягає у прошарку замуленого піску (горизонт давнього пляжу) на глибині 2,06—2,16 м. Досліджена на площі 41 м². Колекція крем'яних знахідок налічує 1605 виробів. Нуклеуси виразні (21 екз.). Абсолютно переважають призматичні — 4 одноплощадкові, 9 двоплощадкових, 2 триплощадкові. Трапляються також 1 торцевий, 1 підконусоподібний, 2 амфорні, 2 вторинні ядрища. Вироби з вторинною обробкою налічують 185 екземплярів. З пластинок виготовлено 81 закінчене знаряддя, з мікропластинок — 34, з відщепів — 65, з крайових сколів — 4, з різцевого сколу — 1. Розподіл за категоріями знарядь наведено в табл. 1. Скребки (табл. 2) — найчисленніша виразна категорія знарядь цього комплексу. Особливо виділяються подвійні скребки. Три з них виготовлено на пластинах та пластинчастих відщеплах, п'ять — на відщеплах. Усі короткі, 3 — високої форми. У 3 подвійних скребок одне з лез скошено. Різців менше, ніж скребок (табл. 3): 13 — на пластинах, 9 — на відщеплах. Колекція виробів з притупленим краєм налічує 31 знаряддя (табл. 4). Підрозділяється на 2 вістря та 4 мікрівістря з притупленим краєм, 8 пластинок та 17 мікропластинок з притупленим краєм. Абсолютна більшість пластинок та мікропластинок з притупленим краєм мають ретушовані кінці. Показовими у цьому комплексі є долотоподібні знаряддя та стамески. Окрім колекції крем'яних виробів знайдено відбійник з щільного пісковика, уламки абразивних знарядь з гнейсу та пісковика, шматки фіолетової вохри (один зі сточеними поверхнями), підвіски з морських черепашок. Osteологічний матеріал налічує 1052 знахідки. В абсолютній більшості це дрібні уламки кісток та фрагменти емалі зубів тварин. За визначенням О.П. Серкєрської, вони належать двом видам — коню й бізону.

Місцезнаходження Капустяна Балка відкрито у 1952 р. О.В. Бодянським. Додаткові дослідження, зі збором підйомного матеріалу, здійснено на початку 1980-х років Д.Ю. Нужним. Знаходиться на лівому мисі балки Капустяної, біля с. Петрове-Свистунове Вільнянського р-ну Запорізької обл. (рис. 1). Археологічну колекцію зі зборів О.В. Бодянського вже опубліковано О.В. Тубольцевим¹³. Проте вивчення її автором й отримання при цьому деяко інших типолого-статистичних показників змушують навести отриманий повний цифровий склад знахідок.

Ці збори налічують 706 крем'яних виробів. Типологічно колекція розподіляється на 1 уламок жовна, 29 нуклеусів, 2 сколи оновлення площадок нуклеусів, 270 пластинок та їх фрагментів, 5 мікропластинок, 141 відщеп, 8 крайових сколів, 17 різцевих сколів, 233 вироби з вторинною обробкою. Нуклеуси виразні, усі зі скошеними площадками. Складаються з 9 одноплощадкових призматичних, 17 двоплощадкових підпризматичних, 1 торцевого одноплощадкового, 1 торцевого двоплощадкового, вторинного ядрища на відщепі. Знаряддя з вторинною обробкою численні й типологічно показові (табл. 1—4). Підрозділяються на 62 скребки, 97 різців, 5 вістер з притупленим краєм, 2 мікрівістря з притупленим краєм, 10 пластинок та 7 мікропластинок з притупленим краєм, 2 трапеції, 4 долотоподібні знаряддя, вістря, проколку, 8 пластинок зі скошеним кінцем, пластинку з поперечною ретушкою, 4 скреб-

ки-різці, скребок-вістря, 8 пластинок з ретушшою, 19 відщепів з ретушшою, кресальний кремій історичного часу. Кілька знахідок вірогідно складають пізнішу (мезолітичну) домішку до основного (пізньопалеолітичного) комплексу. Це, можливо, трапеції, кілька мініатюрних скребків, пластинок, різців.

Д.Ю. Нужним зібрано 106 крем'яних виробів. Склад їх внаслідок невідбіркових зборів дещо інший: 69 відщепів, 21 пластинка, 6 різцевих сколів, 10 знарядь з вторинною обробкою — 4 скребки, 3 різці, мікропластинка з притупленим краєм та ретушованими кінцями, уламок пластинки з притупленим краєм, уламок знаряддя з дугоподібною ретушованою спинкою¹⁴.

З попередніми культурно-історичними визначеннями Капустяної балки автор погодитися не може. Так, Д.Ю. Нужний убачав, що зібрана ним колекція близька до матеріалів Осокорівки I (3-в горизонт)¹⁵. О.В. Тубольцев зазначав, що матеріал зі зборів О.В. Бодяньського поєднує в собі риси, що наближають її до Вороної I та Підпоріжного II й «... за характером крем'яних виробів колекція займає проміжне місце між такими пам'ятками Надпоріжжя, як Підпоріжний II та Сурський острів V»¹⁶. Автор вважає усі зазначені пам'ятки різнокультурними: Осокорівка I (3-в горизонт) та Ворона I належать до осокорівської культури; Підпоріжний II — як більш рання пам'ятка — до пізньогравецької культури; Сурський острів V — пізніше специфічне місцезнаходження.

Місцезнаходження Сомова балка відкрито В.Н. Станко у 1968 р.¹⁷. Подальші дослідження проводились автором. Пам'ятка знаходиться біля с. Любимівка Каховського р-ну Херсонської обл., на мисі, що утворений берегом Дніпра та правим берегом балки Сомової (рис. 1). Роботами встановлено, що стоянку повністю зруйновано водосховищем. Археологічна колекція достатньо повно опублікована автором¹⁸. Вироби з вторинною обробкою (табл. 1) численні (332 екз.). скребки виготовлено на пластинах (26 екз.), відщепях (35 екз.) та крайових сколах (2 екз.). Вони типологічно різноманітні (табл. 2). Різці кількісно поступаються скребкам — 28 на пластинках, 17 на відщепях, 1 на крайовому сколі. Типологічно теж різноманітні (табл. 3). Специфіка цієї пам'ятки — кількісне переважання долотоподібних знарядь щодо інших категорій знарядь з вторинною обробкою¹⁹. Серед вістер (8 екз.) та мікрівістер (2 екз.) з притупленим краєм багато знарядь з випуклою спинкою (табл. 4). Майже у половині пластинок (6 екз.) та мікропластинок (8 екз.) з притупленим краєм — ретушовані кінці (табл. 4).

Археологічні колекції пам'яток Солоне озеро IXa²⁰, Веливальська балка²¹, Лиса гора²² та Канцерка II²³ відносно невеликі, але достатньо виразні для віднесення їх до північноприазовської культури.

Аналіз археологічних колекцій зазначених пам'яток дозволяє стверджувати їх однокультурність. З погляду автора, північноприазовська культура характеризується двома хронологічними варіантами. До раннього етапу можуть бути віднесені пам'ятки Капустяна балка (рис. 2), Каштаєва балка (рис. 3), Сомова балка (рис. 4), нижній шар Федорівки, Веливальська балка, Лиса гора; до пізнього етапу — верхній шар Солоного озера IXa.

Серед пам'яток цієї культури немає довготривалих, у тому числі й з багаторазовим сезонним заселенням. Для комплексів знахідок цього кола пам'яток властиві: близька кількісна пропорція між скребками та різцями у ранніх комплексах та переважання скребків — у пізніх; наявність серед різців і серединних, і бічних, і куткових, з деяким переважанням бічних; високий відсоток подвійних різців; значна пропорція серед скребків подвійних знарядь; обов'язкова наявність вістер з вигнутою спинкою та типу федермесер; високий відсоток пластинок та мікропластинок з притупленим краєм та зрізаними кінцями (у тому числі гостроскошеними); наявність долотоподібних знарядь та стамесок.

Північноприазовська археологічна культура, виділена для Лівобережної Південної України, є, без сумніву, подальшим етапом розвитку нижньодонської кам'янобалківської культури.

Стоянки кам'янобалківської культури характеризуються відносно довготривалою сезонністю заселення. Від пам'яток північноприазовської культури їх відрізняють такі показові елементи. Техніка первинного розщеплення базується переважно на одноплощадкових нуклеусах, як правило, на пірамідальних, із зняттям пластинок по усьому периметру. Знайдено торцеві нуклеуси й вторинні ядрища на відщепях (для отримання мікропластинок). Однією з найчисленніших категорій знарядь з

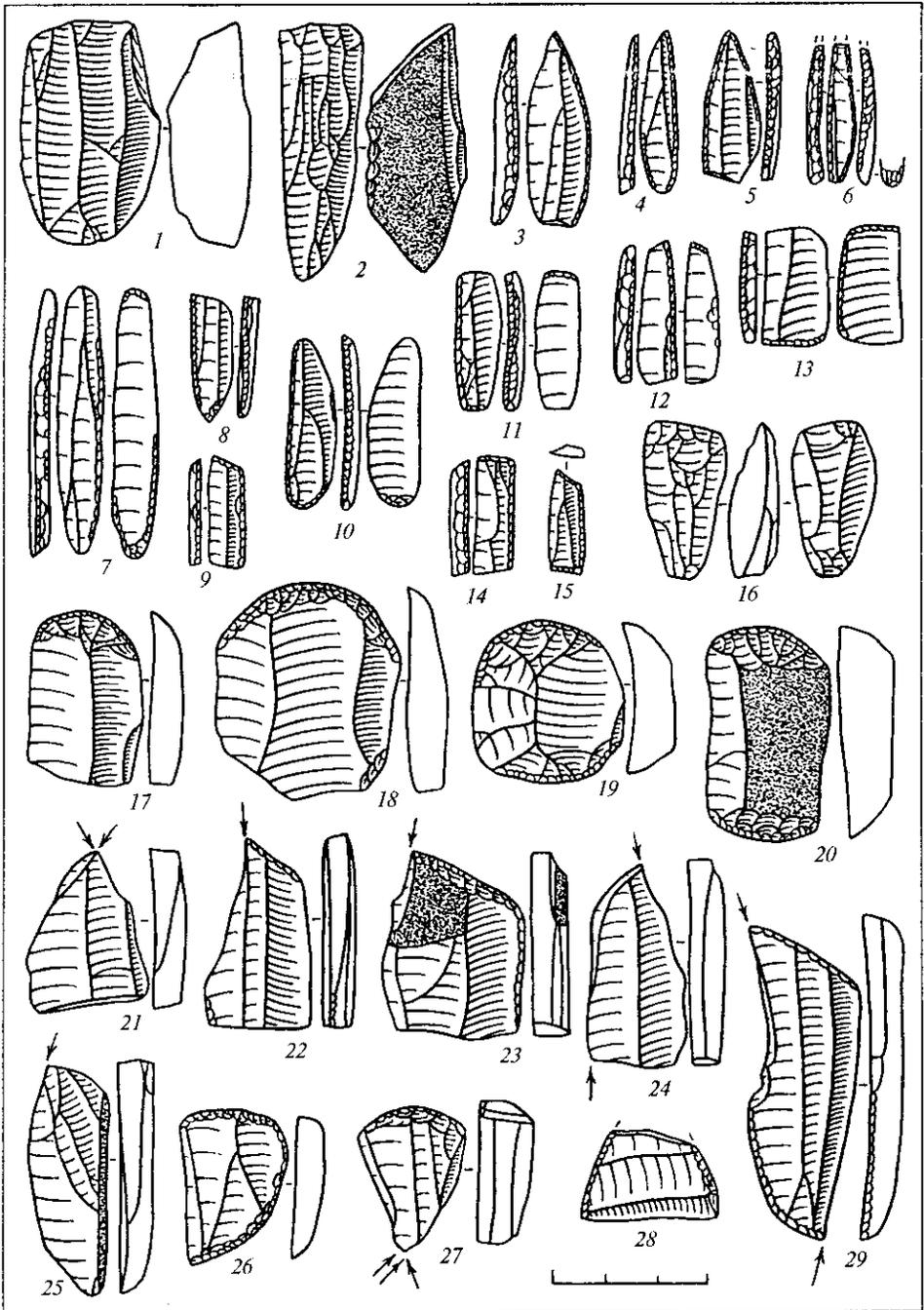

Рис. 2. Північноприазовська культура. Інвентар місцезнаходження Капустяна балка

вторинною обробкою є різці. Переважають бічні, трапляються й кутові, досить багато подвійних та потрійних різців. Показовою є численна група прямо- та косозрізаних пластинок. Серед скребоків переважають кінцеві на відщепках та пластинах з паралельними неретушованими краями. Виявлено й знаряддя з відретушованими краями, що розходяться до леза, короткі високі, подвійні скребки. Для численних пластинок та мікропластинок з притупленим краєм властиве пряме або косе відтінення одного або двох кінців — трикутники, прямокутники, іноді паралелограми. Вістря з притупленим краєм нечисленні. Серед них є граветодні та з вигнутою спинкою. Трапляються виразні долото- та стамескоподібні знаряддя.

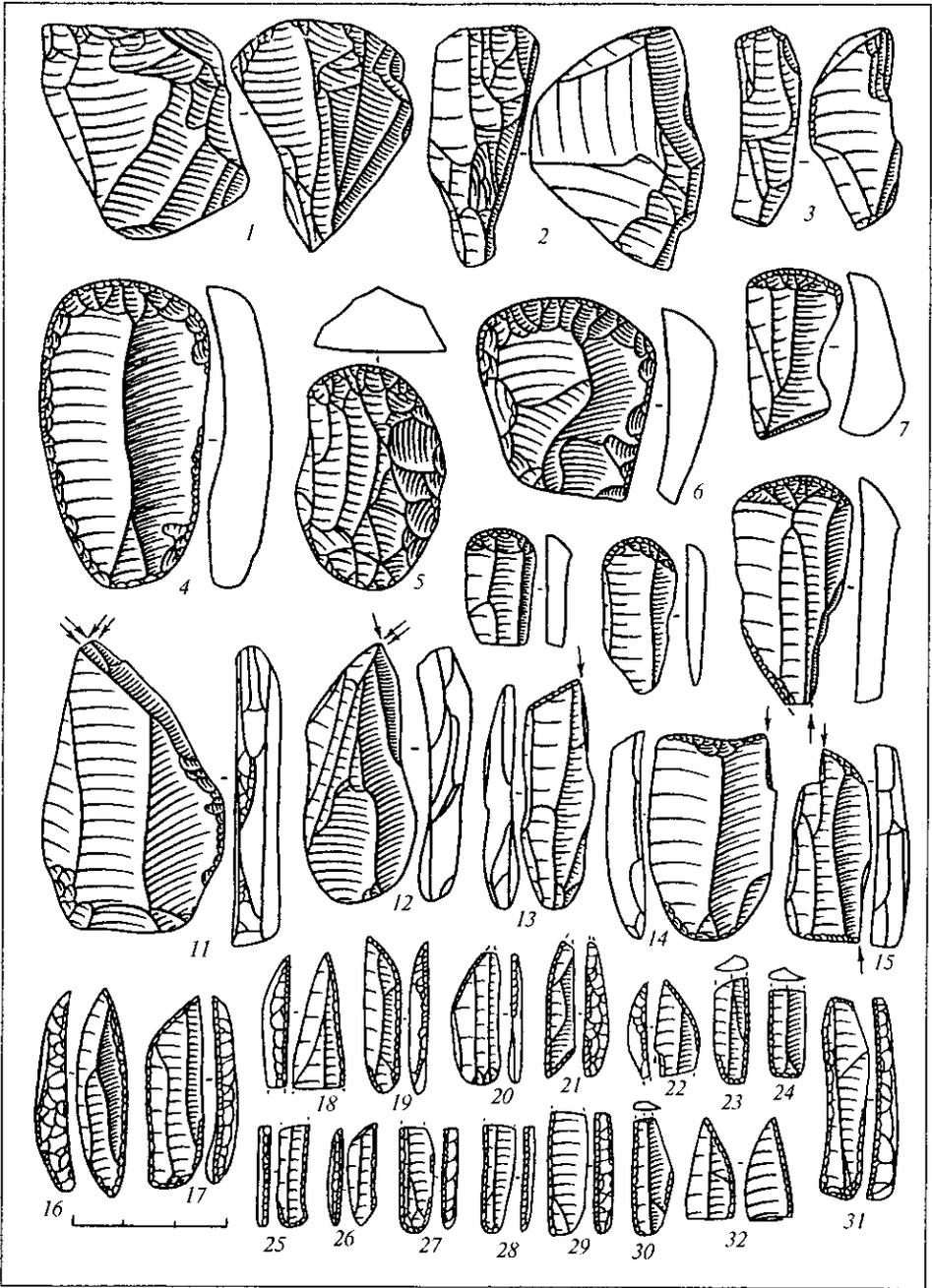

Рис. 3. Північноприазовська культура. Інвентар місцезнаходження Каштаєва балка

Представлена кам'янобалківська культура стоянками Кам'яна балка I, Кам'яна балка II, Кам'яна балка III, Третій мис (рис. 1). Кавказьке (точніше закавказьке) походження цієї культури переконливо довів її перший дослідник М.Д. Гвоздєв²⁴.

Порівняльний аналіз індустрій обох культур свідчить про дуже високу близькість між ними. Це дає змогу вважати кам'янобалківську культуру підосною складення північноприазовської культури. Разом з тим відмінності в техніці розколювання та співвідношенні знарядь, деяка типологічна різниця не дозволяють включити пам'ятки північноприазовської культури безпосередньо до складу кам'янобалківської культури. Не зрозуміло поки що й співвідношення пам'яток, об'єднаних у північноприазовську культуру, і пам'яток Роголик V, VII, IX, які О.Ф. Горелік пов'язує з кам'янобалківською культурою, але зиставляє з пам'ятками Каштаєва балка та Федорівка

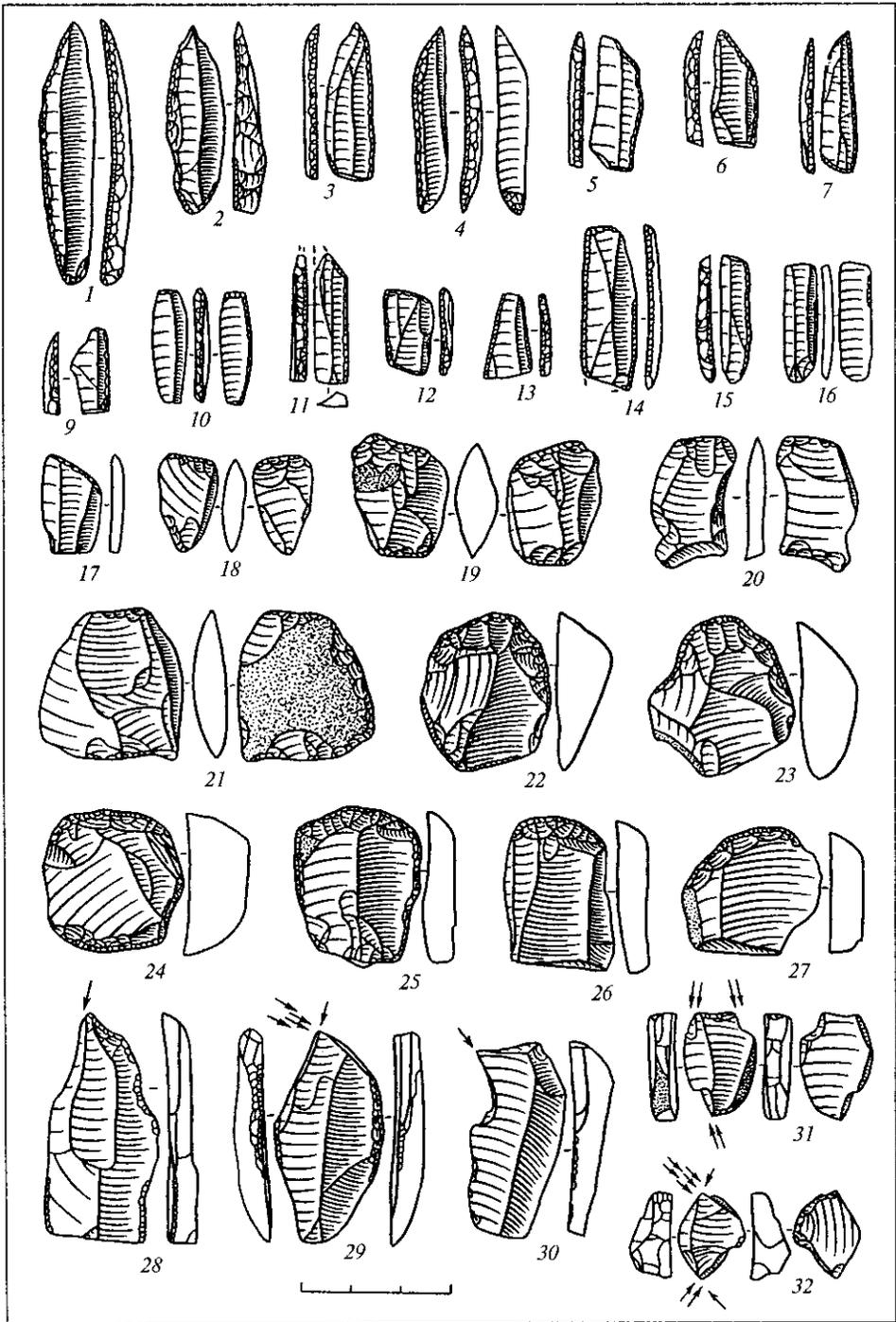

Рис. 4. Північноприазовська культура. Інвентар місцезнаходження Сомова балка

(верхній шар)²⁵. Адже матеріали рогалицьких стоянок не було опубліковано, і вони практично не відомі фахівцям.

Хронологія північноприазовської культури може бути визначена рамками датування кам'янобалківської культури, з одного боку, та пам'яток другого етапу північноприазовської культури, з іншого.

На підставі імеретинських аналогів кам'янобалківську культуру було віднесено М.Д. Гвоздовер до середньої пори пізнього палеоліту²⁶. Причому цей висновок підтримувався деякими російськими археологами аж до середини 1980-х років²⁷.

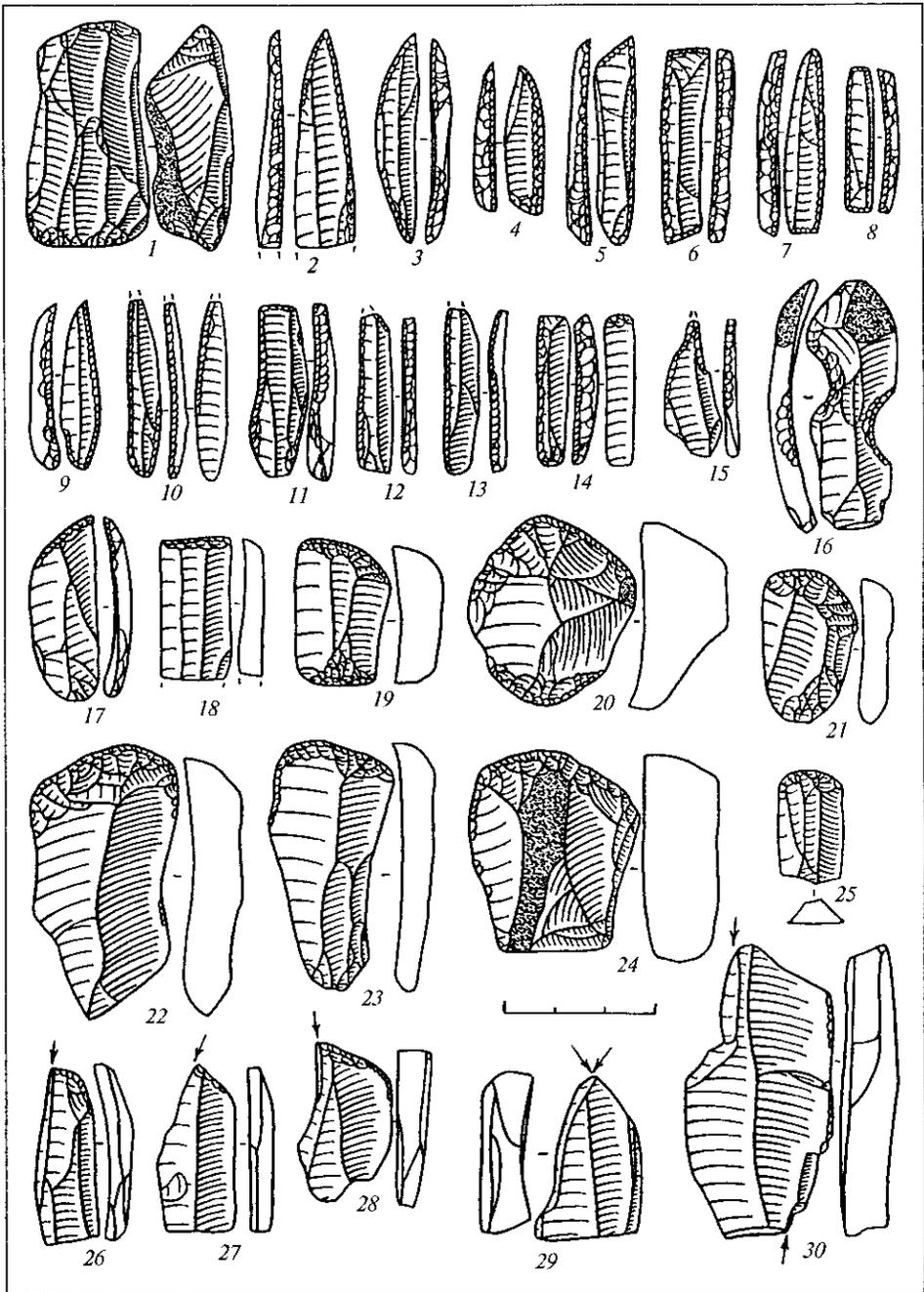

Рис. 5. Північноприазовська культура. Інвентар верхнього шару стоянки Федорівка

Нині на підставі нових даних датування пам'яток кам'янобалківської культури має бути переглянуто. Насамперед до цього змушує отримана серія ізотопних дат. Усі вони вміщуються у межах 10 900—15 750 років. Найчисленніші та вірогідні з них вкладаються в рамки 13,5—16,0 тис. років. Не заперечують цьому віку кам'янобалківської культури й геологічні та археологічні дані. Поступово зникають також хронологічні відхилення між кам'янобалківською та середнім етапом імеретинської культури. У цьому зв'язку є показовими наслідки перегляду шкали періодизації пізнього палеоліту Західного Кавказу, запропоновані Х.А. Амірхановим. Дослідник дійшов дуже цікавого висновку щодо імеретинської культури: «мікропластинки та пластинки з притупленим краєм, що вважаються показником своєрідності усього верхнього

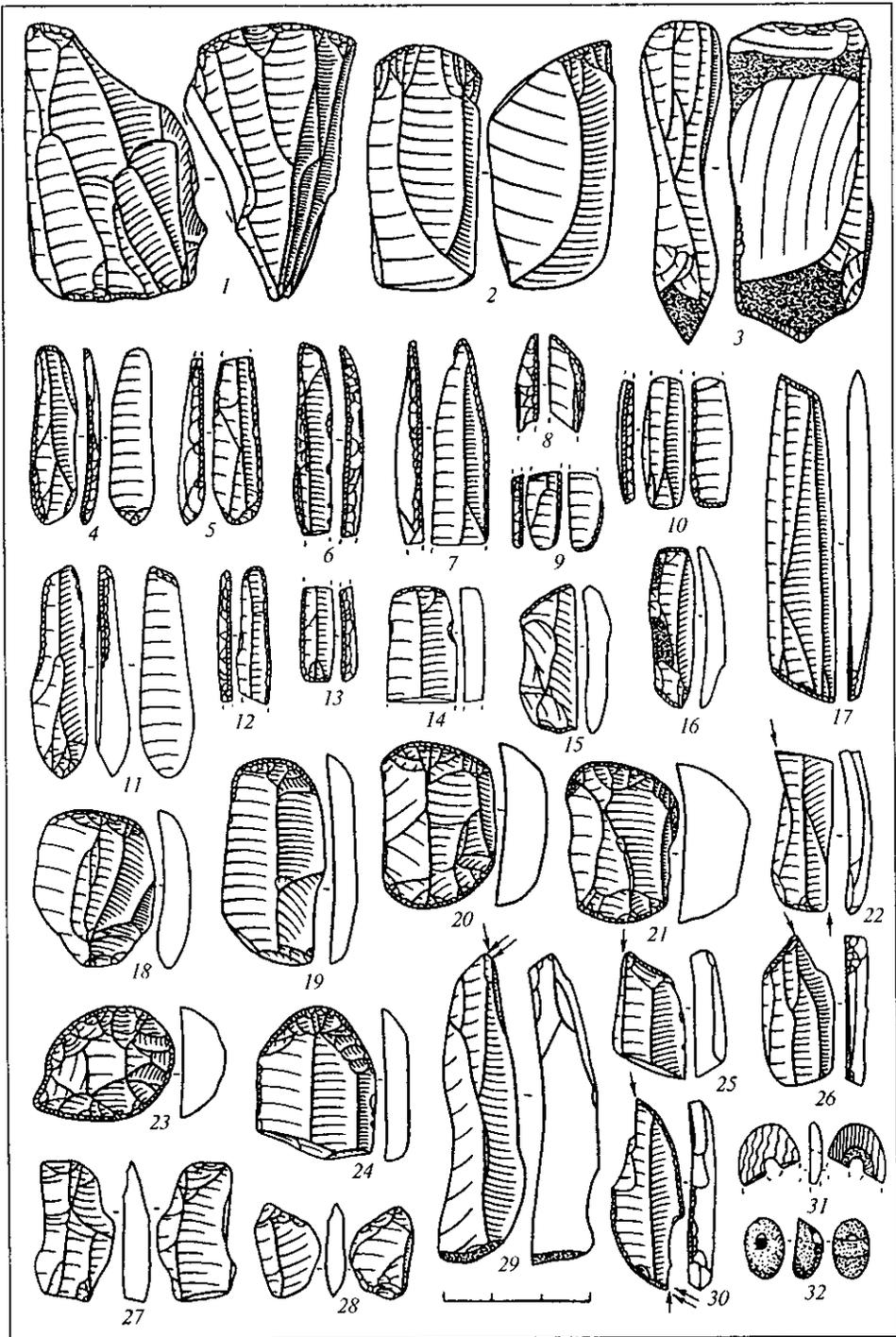

Рис. 6. Північноприазовська культура. Інвентар нижнього шару стоянки Солоне озеро IX

палеоліту Кавказу, в дійсності виникають тільки на початку максимуму похолодання (близько 20—18 тис. років тому). Значно пізніше, ніж це вважалося раніше, відбувається й геометризація знарядь»²⁸. Таким чином, Х.А. Амірханов передає пам'ятки, які раніше відносили до середньої пори пізнього палеоліту й вважали одночасними або такими, що передують кам'янобалківській культурі. Дослідник зазначає: «Вірогідно, до часу 17—16 тис. років тому належать широке розповсюдження техніки регушного утинання пластинок та поява взаємопов'язаного набору типів, що

містить пластинки з притупленим краєм, прямо- та косоретушні різці, знаряддя, що близькі до ножів типу шательперон, ножі типу ргані, граветоїдні вістря та прямокутники з лускатою підправкою кінців з боку черевця, горбаті вістря, видовжені асиметричні трикутники»²⁹. Аргументація Х.А. Амірханова здається автору переконливою. Це дає змогу погодитись з віднесенням до молодшого віку низки пам'яток імеретинської культури з розвинутим мікрокомплексом. Таким чином, омолодження кам'янобалківської культури на підставі ізотопного датування може підтверджувати висновки Х.А. Амірханова щодо періодизації та хронології імеретинської культури. І навпаки, завдяки висновкам дослідника стосовно імеретинської культури стають достовірнішими дані ізотопного датування кам'янобалківської культури.

О.О. Кротова відносила обидва шари Федорівки до кінця другого періоду своєї схеми, що закінчився 16 000 років тому. Це датування, без сумніву, перебільшує давність пам'ятки. Г.Ф. Загній за допомогою палеомагнітного методу визначив вік верхнього шару Федорівки у 13 000, а нижнього — у 15 000 років³⁰. Хоча розрив між шарами навряд чи досягав 2 тис. років, хронологічні рамки у 13—15 тис. років, запропоновані Г.Ф. Загнієм, виглядають істинними. Деяку інформацію для визначення верхньої хронологічної межі північноприазовської культури дає нижній шар Солоного озера ІХ. Наявність тут верхнього шару, що належить до палеоліту, та літологічний аналіз не дозволяють відносити нижній шар до самого кінця заключної пори пізнього палеоліту. Залягання стоянки нижнього шару в пляжі піску дає підстави датувати її часом одного з пльовіалів — найскоріше періодом бьоллінгу, за умови збереження культурного шару, або часом, що передував пльовіалу, за умови його перевидкладення. У такому випадку верхня межа північноприазовської культури може мати вік не молодше 12,5 тис. років.

Покажемо, хоч дещо й несподіваним, є також висновок щодо розвитку цього культурного явища на усьому відрізку існування — від найбільш ранньої пам'ятки кам'янобалківської культури (Кам'яна балка ІІ) й до найбільш пізньої пам'ятки північноприазовської культури (Солоне озеро ІХ, нижній шар) — у тому ж напрямку, що й імеретинської культури (тільки у дещо спрощеному варіанті). Складається враження, що північноприазовська культура розвивалась без будь-яких суттєвих зовнішніх впливів.

¹ Рудинський М.Я. Пушкарівський палеолітичний постій і його місце в українському палеоліті // 1947. — № 1. — С. 7—22; Замятнин С.Н. Палеолит Западного Закавказья // Сб. Музея антропологии и этнографии. — Москва; Ленинград, 1957. — С. 431—499; Ефименко П.П. Переднеазиатские элементы в памятниках позднего палеолита Северного Причерноморья // СА. — 1960. — № 4. — С. 14—25; Борисковский П.И. Палеолитическая стоянка под Одессой (раскопки 1959 г.) // КСИА АН СССР. — 1962. — № 86. — С. 28—35.

² Гвоздовер М.Д. О культурной принадлежности позднепалеолитических памятников Нижнего Дона // Вопр. антропологии. — 1964. — Вып. 27. — С. 82—101; Григорьева Г.В. Позднепалеолитические памятники Северо-Западного Причерноморья: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — Ленинград, 1968. — 17 с.

³ Рогачев А.Н., Аникович М.В. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. Археология СССР. — Москва: Наука, 1984. — Ч. 3, гл. I. — С. 161—271.

⁴ Оленковский Н.П. Культурно-историческая градация позднего палеолита Нижнеднепровского региона // Археол. альманах. — Донецк, 1994. — № 3. — С. 193—203; Його ж. Північноприазовська пізньопалеолітична культура // Регіональні і загальні в історії: тези доп. наук. конф. — Дніпропетровськ: Пороги, 1995. — С. 51—52.

⁵ Смирнов С.В. Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя. — К.: Наук. думка, 1973. — 172 с.

⁶ Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины. — Киев: Наук. думка, 1986. — 224 с.

⁷ Там же. — С. 68—69.

⁸ Там же. — С. 62—64.

⁹ Михайлов Б.Д. Перше подове пізньопалеолітичне місцезнаходження в Північному Приазов'ї // Археологія. — 1987. — Вип. 59. — С. 47—52.

¹⁰ Там само. — С. 47.

¹¹ Оленковский Н.П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра. — Херсон, 1991. — 202 с.

¹² Оленковский М.П. Пам'ятки доби палеоліту. Археологічна карта Нижньодніпровського регіону. — Херсон, 1992. — Вип. 1. — 64 с.

¹³ Бодянский А.В. Верхнепалеолитическое поселение у балки Капустяной // Наук. праці істор. факультету. — Запоріжжя, 1993. — Вип. 1. — С. 3—8.

¹⁴ *Нужный Д.Ю.* О сложении мезолита в Днепровском Надпорожье // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья. — Киев: Наук. думка, 1986. — С. 26—36.

¹⁵ *Там же.* — С. 26.

¹⁶ *Болянский А.В.* Верхнепалеолитическое поселение.... — С. 7.

¹⁷ *Станко В.Н.* Разведки палеолита на Нижнем Днепре // Археологические исследования на Украине в 1986 году. — Киев: Наук. думка, 1971. — С. 105—107.

¹⁸ *Оленковский Н.П.* Поздний палеолит.... — С. 43—52.

¹⁹ *Оленковский Н.П.* Феномен *Piceo escailles* в позднем палеолите // Пізньопалеолітичні пам'ятки центру Північного Причорномор'я. — Херсон, 1992. — С. 36—40.

²⁰ *Оленковский М.П.* Пам'ятки.... — С. 54.

²¹ *Оленковский Н.П.* Поздний палеолит.... — С. 64—66.

²² *Там же.* — С. 68—70.

²³ *Смирнов С.В.* Палеолит.... — С. 121—123.

²⁴ *Гвоздовер М.Д.* О культурной принадлежности.... — С. 82—101.

²⁵ *Горелік О.Ф.* Роголицько-пердильська група // Словник-довідник з археології. — К.: Наук. думка, 1996. — С. 232—234.

²⁶ *Гвоздовер М.Д.* Позднепалеолитические памятники Нижнего Дона // П.И. Борисковский, Н.Д. Праслов. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья. Археология СССР. Свод археологических источников. — Москва; Ленинград, 1964. — Вып. А1-5. — С. 37—41.

²⁷ *Рогачев А.Н., Аникович М.В.* Поздний палеолит.... — С. 161—271.

²⁸ *Амирханов Х.А.* К проблеме эволюции и периодизации верхнего палеолита Западного Кавказа // Рос. археология. — Москва, 1994. — № 4. — С. 9—23.

²⁹ *Там же.* — С. 19.

³⁰ *Непріна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А.* Памятники.... — С. 62.

Одержано 25.11.96

Н.П. Оленковский

СЕВЕРОПРИАЗОВСКАЯ ПОЗДНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА

Статья посвящена новой позднепалеолитической культуре юга Украины, выделенной автором. Многократное увеличение в последние два десятилетия количества открытых и исследованных раскопками памятников позднего палеолита в данном регионе позволяет провести культурно-историческую структуризацию. В выделенную культуру включены памятники Капустяна балка, Сомова балка, Федоровка (оба слоя), Каштаева балка, Солонэ озеро IX, Солонэ озеро IXa, Вельвальская балка, Лысая гора, Канцерка II. Сделан вывод о том, что культурную подоснову североприазовской культуры представляет каменнобалковская культура, локализованная в регионе Нижнего Дона. Аргументирован достаточно поздний возраст выделенной культуры в рамках заключительной поры позднего палеолита. Автор считает показательной близость пути развития индустрий каменнобалковской — североприазовской культур и имеретинской культуры Закавказья.

М.Р. Olenkovs'kyi

LATE PALAEOЛИTHIC CULTURE OF THE NORTHERN AZOV SEA REGION

The article is devoted to a new Late Palaeolithic culture on the south of Ukraine separated by the author. The multiple increment of the quantity of sites of the Late Palaeolithic age, which are open and investigated by excavations in this region, allows us to carry out the cultural and historical structuration. The separated culture includes such sites as the gullies of Kapustyana and Somova, Fedorivka (both layers), the Kashtaeva gully, the Solone IX lake, the Solone IXa lake, the Velyvalska gully, the Lysaya mount, and Kantserka II. The unambiguous conclusion is drawn about such a fact that the cultural underlying base of the culture of the Northern Azov Sea region is the culture of the Kam'yana gully, which is localized in the Lower Don river region. The sufficiently late age of the separated culture within the final stage of the Late Palaeolithic age is argued. The author considers the closeness of the ways of development of industries in the cultures of the Kam'yana gully and the Northern Azov Sea region and Imeretian culture of the Transcaucasian region as significant.

ЗАХІД УКРАЇНИ: КРИТЕРІЇ ВИЗНАЧЕННЯ КІНЦЯ ПАЛЕОЛІТУ І ПОЧАТКУ МЕЗОЛІТУ

У статті аргументовано суттєві риси, які характерні для території заходу України наприкінці палеоліту, та ті риси, що вже знаменували нову історичну епоху — мезоліт.

Як відомо, ще в XIX ст. було визначено такі суттєві складові кам'яної доби, як палеоліт і мезоліт¹. Однак і досі межі між ними на окремих територіях чітко не окреслені або є дискусійними². Дехто, наприклад, ще висловлює сумнів стосовно доцільності та правомірності виділення мезоліту в самостійну історичну добу³. Останнім часом набув поширення погляд, згідно з яким мезоліт, як й інші епохи, розвивався не всюди⁴. Вирішення зазначеної проблеми є актуальним і для заходу України, де вже відомо близько 400 пізньопалеолітичних і понад 550 мезолітичних пам'яток. Не менш важливим є розгляд питання про особливості розвитку населення на зламі цих епох.

Майже всі дослідники пов'язують кінець палеоліту із завершенням плейстоцену і початком геологічної сучасності — голоцену⁵. На окремих територіях хронологічні рамки згаданого періоду залежно від природних умов були довшими або коротшими. Тоді в Європі практично зникли великі за розмірами ссавці, насамперед мамонти, набули широкого вжитку лук і стріли та геометричні мікроліти, але ще побутовали свідерські, аренсбурзькі та типологічно споріднені з ними наконечники, що характерні для інших фінальнопалеолітичних культур. Як і повсюдно, на початку голоцену тут відбувалась трансформація однієї екологічної ніші в іншу⁶.

Перші наукові розробки з питань завершення палеоліту стосовно кам'яної доби взагалі на території заходу України припадають на 70—80-ті роки XIX ст. Це передусім роботи Я. Головацького⁷ і Г. Оссовського⁸, які досліджували пам'ятки як у печерах, так і під відкритим небом. Власне мезолітичні поселення згадуються тут лише на початку XX ст. Термін «мезоліт» широко вживали Л. Козловський⁹, Я. Брик та інші фахівці¹⁰. У той час було зроблено перші спроби висвітлити проблему межі палеоліту і мезоліту. Проте у сучасному розумінні її хронологічні, типологічні та інші аспекти стали викристалізовуватись лише в останні десятиріччя із зростанням серії радіокарбонівих визначень, проведенням спорово-пилкових аналізів та інших різноманітних методик і технічних засобів. Це дало змогу від суто археологічних (джерелознавчих) висновків вийти на рівень інтерпретаційної (історичної) класифікації.

На заході України, як свідчать матеріали, після завершення палеоліту настає доба мезоліту, що вже достатньою мірою аргументовано у низці монографій¹¹. Проте сам механізм закономірності переходу від палеоліту до мезоліту ще не до кінця з'ясований. Розглянемо спершу питання датування. Здебільшого завершення палеоліту і початок мезоліту синхронізується з IX тисячоліттям до н. е., що відповідає пізньодріасовому періоду (дріас III). Саме з тим часом пов'язують початок раннього голоцену в Середньому Подністров'ї, згідно з даними природничо-географічних дисциплін¹². Аналогічне датування аргументовано й археологічними матеріалами¹³. Близькі до цих показників ізотопні дати за методом С-14, роки від наших днів: *фінальнопалеолітичних поселень* згаданої території, а саме: Молодове V — $11\,900 \pm 230$; Рашків VII — $12\,250 \pm 500$ ¹⁴; печерної стоянки Львів VII — $12\,250 \pm 90$ ¹⁵; *мезолітичних шарів*: поселення Молодове I — $10\,940 \pm 150$ і $10\,350 \pm 500$ ¹⁶, а також *мезолітичної пам'ятки Нобель I*, за даними палінологічного аналізу¹⁷. Отже, ці хронологічні визначення дають змогу віднести найпізніші палеолітичні поселення заходу України до X тис. до н. е., а найраніші мезолітичні — до IX тис. до н. е.

На стику палеоліту і мезоліту відбулись важливі кліматичні зміни, коли стало сухіше і прохолодніше, ніж раніше¹⁸. Це вплинуло на перебудову екологічних систем регіону, що, в свою чергу, обумовило адаптивні соціальні реакції. Відзначимо найхарактерніші види тварин, які є типовими для межі цих епох і являють собою

досить чіткий індикатор. Решта з них пережила постплейстоценові природні фактори, адаптувавшись з певними морфологічними змінами у ранньому голоцені¹⁹. Так, саме для кінця палеоліту дослідженої території характерні мамонт (Молодове V, Львів VII і Прийма I), печерний ведмідь, сіноставець малий і печерний лев (Прийма I і Молочний Камінь)²⁰, які жодного разу не фіксуються на мезолітичних пам'ятках. Певною мірою це стосується, очевидно, і волохатого носорога, хоча поодинокі його кістки було виявлено в мезолітичних шарах Молодове V і Оселівки I²¹, а також Прийма I²² і на суміжних територіях у Причорномор'ї²³. Як свідчать комплексні дослідження, голоценове потепління клімату погіршило умови проживання більшості видів тварин, особливо великих за розмірами ссавців. Мисливська діяльність людини спричинила остаточне зникнення деяких з них²⁴.

Кліматичні зміни, як і фауністичні особливості, прямо пов'язані з рослинними компонентами. Саме на межі плейстоцену і голоцену внаслідок подальшого потепління клімату почалась стійка міграція біокомплексу бореалу, в ході якої сформувались зональні типи рослинності міжльодовикового типу — голоцену²⁵. У складі флори помітна тенденція переходу від різнотравних степів до лісів²⁶. Услід за Н.А. Хотинським²⁷, Г.О. Пашкевич вважає, що саме стосовно цього часу слід брати до уваги значне зменшення пилку полину й маревих порівняно з попереднім періодом. Таке явище прослідковано нею у Подністров'ї на стоянках Кормань IV і Незвисько XXI²⁸.

Криза мисливського господарства наприкінці палеоліту була зумовлена як природними змінами, так і значною мірою хижацькою господарською діяльністю людини. Про це свідчать результати численних комплексних досліджень²⁹. У зв'язку із зникненням великих тварин і зміщенням акцентів полювання на середніх і невеликих за розмірами особин, здатних швидко пересуватися, розповсюджуються лук і стріли — одна з ознак межі палеоліту і мезоліту на зазначеній території. Хоча безпосередньо лука і стріл тут не зафіксовано, що гіпотезу підкріплюють численні знахідки кам'яних наконечників стріл, а також геометричних мікролітів типу трапецій, трикутників, сегментів і ромбів, які найчастіше вживались для тих же цілей³⁰. Такі кам'яні вироби, хоча і фіксуються на згаданій території як поодинокі вже наприкінці палеоліту, але справжнього розповсюдження і розвитку форм набувають саме на початку мезоліту. Інші ознаки тих епох прослідковуються не так виразно. Крім більшої різноманітності порід каменю у мезоліті вироби, особливо крем'яні, частіше покриті інтенсивною білою (молочною) патиною, ніж наприкінці палеоліту³¹. Це, очевидно, пов'язане ще з однією особливістю пізньопалеолітичних пам'яток регіону: як правило, з більшою глибиною їх залягання, ніж мезолітичних. Значно розширюється спектр використання кам'яної сировини³², у тому числі немісцевого походження³³.

Зазначимо і деякі особливості обробки каменю наприкінці палеоліту і на початку мезоліту. Так, прослідковується поступове зменшення кількості нуклеусів зі скісною ударною площиною і ретушованою бічною гранню, добре представлених у пізньому палеоліті. У мезоліті нуклеуси стають різноманітніші, кількість ударних площин на них збільшується. Помітний масовий перехід від сколювання заготовок майже виключно з призматичних форм до використання пірамідальних, олівцеподібних і човно-ромбоподібних. Це давало значно якісніші, тонкі та видовжені заготовки для різноманітних галузей господарства³⁴. Такий процес відбувався і в суміжних регіонах, де також мисливське господарство опинилось у кризовому стані на межі палеоліту і мезоліту³⁵.

Мікролітизація форм була зумовлена у той час не тільки кризовими явищами в здобичі кам'яної сировини в певних регіонах. Загалом мікролітична техніка дала значний поштовх розповсюдженню вкладишевих знарядь, які за своїми технологічними якостями значно вищі за вироби із монолітним лезом. Отже, поєднуються потреби нових галузей господарства, можливості економнішого використання сировини й підвищення ефективності знарядь, зокрема гостроти різальної кромки. Особливо виразні показники помітні під час аналізу пластинчастих заготовок, серед яких — мікропластинки, пластинки, мікро- й суперпластини. Порівняно з пізнім палеолітом, зменшується кількість макроформ і збільшується кількість мікропластинок. Масові знахідки пластинок свідчать про зростаючу роль у мезоліті, поряд з мікролітизацією на основних територіях, стандартизації та уніфікації кам'яних виробів.

Вагомі зміни відбувались й у вторинній обробці кам'яних знарядь. Так, у Подністров'ї, на більшості ранніх мезолітичних пам'яток, що деякою мірою успадкували

палеолітичні традиції (Незвисько IX, XII і XXI, Молодове V і Кормань IV), ретуш на знаряддях, хоча в основному вже віджимна, але у низці випадків ще поки нестійка, з переходами від велико- до дрібнофасеткової, від високої до низької. Більш стабільна вторинна обробка відзначена на стоянках Вороців II, Кам'яниця I і Старуня I. Тут переважає кількість знарядь оброблена стабільною дрібнофасетковою ретушшю.

Нині відомо близько 70 основних типів знарядь, характерних для кінця палеоліту та мезоліту. Більшість із них фіксуються у комплексах обох епох, хоча їх відсоткове співвідношення уже досить різне. Крім того, в мезоліті збільшується відсоток знарядь щодо інших виробів. Так, якщо наприкінці палеоліту в більшості комплексів знаряддя із вторинною обробкою становили 4—10 %, то в мезоліті — від 8 до 15—20 %, а інколи і значно більше.

Деякою мірою відрізняються і провідні серії на рівні груп типів знарядь. Так, для кінця палеоліту, як правило, найбільш характерними були передусім різці, меншу частину становили скребки і ножі. З інших груп типів частіше фіксуються лише поодинокі вироби. В мезоліті частіше серед знарядь переважають уже скребки. Іноді їх кількість сягає 40—70 % усіх знарядь. Крім того, значними серіями представлені різці, ножі, скобелі, наконечники стріл і геометричні мікроліти. Такі зміни в номенклатурі знарядь є певним індикатором культурно-господарських змін у суспільстві³⁶.

Стародавнє населення адаптувалось до природного середовища, діяло на нього і реагувало на його зміни. Тому й господарська діяльність залежала від екологічної ніші, прогресу суспільства, соціально-культурної трансформації, демографічних зрушень тощо. Зростає роль збиральництва й рибальства. Помітним стає процес переорієнтації господарських систем на нові умови існування у голоцені й визрівання у надрах привласнювальної економіки елементів відтворювального типу. Цей процес відобразився у переході до полювання на нові види, у перших спробах приручення диких тварин. Як зазначають фахівці, на досліджуваній території від 12 500 років тому відбувались різкі коливання клімату й перебудови в геосистемах, що вимагало інтенсифікації адаптаційних процесів у суспільстві й порушило звичні стереотипи мисливського господарства³⁷. Саме у той час виникають елементи мезолітичних культур, що відображали труднощі процесу трансформації господарства з переходом до голоцену. З його початком відбувся остаточний розпад області кріопереліаційного степу й лісові ландшафти розповсюдились як зональний тип³⁸.

Таким чином, комплексний аналіз матеріалів території заходу України свідчить про наявність у регіоні суттєвих особливостей, що стимулювали перехід від палеоліту до мезоліту. Цей процес проходив неоднозначно й найчастіше був пов'язаний зі змінами в природному середовищі. Така мезолітична культура як Незвисько-Оселівка має яскраво виражені генетичні коріння у місцевому палеоліті, інша — Нобель-Кунин, — можливо, походить від палеоліту західніших територій, хоча не виключається і її виникнення із місцевого палеоліту. Не прослідковуються фактори, які б свідчили, що мезолітична спільність Кам'яниця-Баранне (Мшана) має місцеве походження³⁹. Очевидно у зв'язку із більшою рухливістю общин, зменшенням спеціалізації полювання саме в мезоліті викристалізовується база для синкретичних гібридних (метисних) культур. Це було зумовлено значнішою різноманітністю у господарській діяльності в ранньому голоцені у порівнянні з кінцем плейстоцену і відобразилось у змішуванні рис свідерської, аренсбурзької, тарденуазької спільнот та інших етнокультурних проявів. Яскравим прикладом такого поєднання на заході України є культурна спільність Вороців-Старуня. Аналогічні особливості розвитку фіксуються останнім часом й на суміжних територіях⁴⁰.

Побудова палеомоделей свідчить, що на заході України наявні деякі специфічні локальні особливості кінця палеоліту і початку мезоліту, що характерно і для багатьох інших регіонів⁴¹. З урахуванням того, що ці етапи близькі за розвитком (тобто належать до зламу епох), не дивно, що тут зберігаються ще окремі риси палеоліту, але головна, генеральна, лінія розвитку в мезоліті була вже новою. Вона суттєво відрізнялась від палеолітичної. Так, хоча основним видом добування їжі продовжує бути мисливство, тип промислу стає іншим. Якщо для палеоліту в основному було характерне загонне полювання, то для мезоліту — це вже промисел скраданням (із засідки). Лук і стріли стають ефективнішими у мисливському господарстві за нових умов уже в голоцені (мезоліт), ніж спис і дротик у плейстоцені (палеоліт). У згаданому випадку об'єкти мисливства змушують людей змінити тип промислу.

Як відомо, для кінця палеоліту притаманне спеціалізоване полювання на один

або два-три так звані фонові види, а в мезоліті цей діапазон значно розширюється. Наприклад, від 90 до 95 % усіх остеологічних решток у культурному шарі доби пізнього палеоліту в печері Молочний Камінь у Закарпатті належать печерному ведмедеві⁴², а північному оленю — на стоянці Лисичники на Тернопільщині⁴³, за значного їх відсотка і в Молодове V у Чернівецькій обл.⁴⁴. Для суміжної території Північного Причорномор'я наведено дані про наявність у культурних шарах пізньопалеолітичних поселень 78 % кісток бізона і 21 % північного оленя або коня⁴⁵. Показова статистика результатів такої спеціалізації найбільш помітна у Подністров'ї і зафіксована на стоянці Бринзени I у Молдові. Так, якщо в пізньопалеолітичному шарі пам'ятки знайдено 8419 кісток коня від 194 особин, північного оленя — 3987/117 і бізона — 326/21, то в мезолітичних відкладах їх уже відповідно 948/26, 237/9 і 8/3⁴⁶.

На початку голоцену стає більше промислових видів тварин, ніж це було раніше. Так, у мезолітичних шарах поселень Вороців II, Старуня I це вже, як правило, 5—7 основних видів⁴⁷. Такі зміни обумовили появу нових особливостей стоянок. У мезоліті площа стоянок стає меншою, ніж у пізньому палеоліті, і в середньому становить 100 × 200 м. Це пов'язане з менш значним, ніж у палеоліті, часом перебування людей на поселенні, кочовим способом життя і меншою за кількістю осіб общиною (виробничим колективом) у добу мезоліту. Культурний шар пам'яток стає не таким насиченим і значно менш потужним. Частіше побутують сезонні стоянки, на які мезолітичні мисливці-збирачі й рибалки відкочували в різні пори року. Це було пов'язане з відповідною екосистемою і, зокрема, значною мірою з сезонними міграціями тварин, наявністю продуктів збиральництва, рибальства та інших можливостей поповнення харчового раціону. Такі мезолітичні поселення відрізнялись від пунктів доби палеоліту, на яких люди проживали протягом тривалого часу. На мезолітичних стоянках, як правило, не просліковується денна поверхня пам'ятки, не виявлено залишків довготривалих вогнищ або постійних жител. Такі ознаки якраз і характерні для поселень, які відвідувались багаторазово, але на короткий термін. Окремі подібні пам'ятки фіксуються наприкінці палеоліту, але статистично виражені й характерні саме для мезоліту⁴⁸. Ті епохи вирізняються близькістю поселень до так званих важких ресурсів (вода, деревина), які складніше доставляти в табір у порівнянні з їжею⁴⁹, а також, очевидно, й кам'яною сировиною для виготовлення, переважно, знарядь праці⁵⁰. Ймовірно, що в мезоліті такі відстані стали ще меншими внаслідок більшої рухливості колективів, ніж у палеоліті.

На межі палеоліту і мезоліту, тобто на початку голоцену, швидко й докорінно трансформуються ландшафти позатропічного простору⁵¹. Радикально змінюється середовище, в якому існували первісні колективи. Встановлюється більш теплий і вологий клімат, розширюється зона лісової і лугової рослинності, формуються плодоносні ґрунти, що змінює можливості споживання людиною природних ресурсів і відповідно весь господарський механізм⁵².

Як відомо, формування ландшафтів нижнього (раннього) голоцену відбувалося, головним чином, з південного сходу на північний захід⁵³. Це спричинило створення важливих закономірностей й у розселенні людей у той період. Так, якщо на Вінниччині відомі лише поодинокі мезолітичні пам'ятки, то в Хмельницькій області їх 14, Тернопільській — близько 40, Рівненській — 80, Львівській — 102, а у Волинській — 176. Для пізнього палеоліту достатньою мірою прослідковується протилежне явище — велика кількість таких пам'яток збереглася у південно-східних областях і значно менша — у північно-західних⁵⁴. Це, безумовно, свідчить про виснаження певних екосистем (екологічних ніш) і освоєння людиною нових територій, що звільнились від льодовика і мали багаті харчові ресурси, сприятливі кліматичні, ландшафтні та інші умови для проживання. Це, у свою чергу, вплинуло й на формування соціальної організації, яка, згідно з етнографічними даними, у загальних рисах склалася у добу пізнього палеоліту⁵⁵. Її варіанти залежали передусім від економічної (господарської) діяльності.

Відповідно до матеріалів з пізньопалеолітичних пам'яток регіону, в той час внаслідок переважання загонного (облавного) полювання основною структурною одиницею могла бути община, що налічувала 50—100 осіб. Такі традиції зберігаються на окремих територіях і в мезоліті (культурна спільність Незвисько-Оселівка). Про це свідчить топографія, наприклад, пам'яток поблизу сіл Незвисько, Молодове, Оселівка тощо, де зафіксовано багаточисельні поселення пізнього палеоліту і мезоліту. Втім для мезоліту характерні вже й численні рухливі колективи по 25—30 осіб (згідно

з етнографічними, археологічними та іншими даними), економічною основою яких було збалансоване господарство мисливців (полювання скраданням), збирачів і рибалок (спільнота Вороців-Старуня й, очевидно, Кам'яниця-Мшана).

Таким чином, пізній палеоліт і мезоліт знаменують останні фази привласнювальної економіки. На більшості територій прослідковується виснаження екосистем, криза мисливсько-збиральницького господарства. Формуються екстремальні умови. Завдяки рухливості, цілеспрямованості та самовизначенню, як уважає Д. Чепмен та інші дослідники, людство знаходить вихід із глибокої кризи — переходить до відтворювальної економіки⁵⁶. Саме в той час фіксується основна межа у розвитку антропосфери — перехід від виключно привласнювальних форм господарської діяльності до відтворювальних (землеробство і скотарство)⁵⁷. Аналогічні процеси відбувались й на території заходу України.

¹ *Формозов А.А.* О термине «мезолит» и его эквиваленты // СА. — 1970. — № 3. — С. 6—11; *Черниш О.П.* Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту. — К., 1975. — С. 5; *Телегін Д.Я.* Мезолітичні пам'ятки України. — К., 1982. — С. 4.

² *Черныш А.П.* К вопросу о соотношении границ палеолит — мезолит и плейстоцен — голоцен и особенности развития материальной культуры и природной среды Прикарпатья // Первобытный человек и природная среда. — М., 1974. — С. 149—151.

³ *Розачев А.Н.* Некоторые вопросы изучения эпилепеолита Восточной Европы // МИА. — 1966. — № 126. — С. 9—13; *Коваленко С.И.* Мезолитические памятники Северной Молдавии // Археологические исследования молодых ученых Молдавии. — Кишинев, 1990. — С. 9—25.

⁴ *Окладников А.П.* К вопросу о мезолите и эпилепеолите в азиатской части СССР (Сибирь и Средняя Азия) // МИА. — 1966. — № 126. — С. 213—223; *Питулько В.В.* Мезолит как понятие археологической периодизации // Проблемы палеолита и мезолита Волго-Уралья. — Саратов, 1992. — С. 38.

⁵ *МИА.* — 1966. — № 126. — 240 с.; *Залізник Л.Л.* Способи життя мисливських суспільств України на межі плейстоцену та голоцену // Археологія. — 1997. — № 1. — С. 17—28.

⁶ *Столяр А.Д.* Проблемы духовных механизмов локальной трансляции в социогенезе культур каменного века Фенноскандинавии // Динамика культурных традиций: Механизм передачи и формы адаптации: Тез. докл. по теме гранта “Культурные трансляции и исторический процесс”. — Спб., 1993. — С. 15.

⁷ *Головацкий Я.* Об исследовании памятников русской старины, сохранившихся в Галичине и Буковине // Тр. Первого археол. съезда в Москве в 1869 г. — М., 1871. — С. 219—242.

⁸ *Оссовский Г.О.* Опыт хронологической классификации находок каменного века в России по находкам, добытым из пещер Келецкой губернии и окрестностей Кракова // Тр. VI Археол. съезда. — Одесса, 1886. — С. 47; *Его же.* О геологическом и палеоэтнологическом характере пещер юго-западной окраины Европейской России и смежных с нею областей Галиции // Тр. Томского об-ва естествоиспытателей и врачей. — Томск, 1895. — Вып. 5. — С. 27—48; *Ossowski G.* Sprawozdanie czwarte z wycieczki paleo-etnologicznej po Galicji (w r. 1892) // ZWAK. — 1895. — Т. XVIII. — С. 1—28.

⁹ *Kozłowski L.* Młodsza epoka kamienna w Polsce. — Lwów, 1924. — 242 s.; *Tegoż.* L'Époque mesolithique en Pologne // L'Anthropologie. — Paris, 1926. — Т. 36, № 1—2. — Р. 47—74.

¹⁰ *Брык J.* Osady epoki kamiennej na wydmach nadbużańskich // WA. — 1924. — Т. 9. — С. 50—68; *Tegoż.* Kultury epoki kamiennej na wydmach zachodniej części południowego Wołynia // Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. — Lwów, 1928. — Dz. II, t. 5, z. 2. — С. 3—63.

¹¹ *Черниш О.П.* Стародавнє населення... — С. 3—168; *Телегін Д.Я.* Мезолітичні пам'ятки... — С. 3—256; *Мацкевой Л.Г.* Мезолит запада Украины. — К., 1991. — С. 3—148.

¹² *Воропай Л.І., Куниця М.О., Левицький В.І.* Закономірності розвитку природи Середнього Придністров'я в голоцені // Тези доп. обл. наук. конф. «Проблеми історичної географії Поділля». — Кам'янець-Подільський, 1982. — С. 44—45.

¹³ *Матюшин Г.Н.* Мезолит Южного Урала. — М., 1976. — 368 с.; *Його ж.* Рецензія на книги: *Телегін Д.Я.* Мезолітичні пам'ятки України (IX—VI тисячоліття до н. е.). — К., 1982. — 256 с.; *Телегін Д.Я.* Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР (карта местонахождений). — Киев, 1985. — 184 с. // СА. — 1988. — № 3. — С. 262—267.

¹⁴ *Черниш О.* Деякі результати практичного використання методів ізотопного датування в дослідженнях палеоліту Наддністрянщини // СА. — 1993. № 1. — С. 12—14.

¹⁵ *Мацкевий Л.* Роботи Львівської обласної експедиції у 1995 році // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 році. — Львів, 1996. — С. 44.

¹⁶ *Черниш О.П.* Стародавнє населення... — С. 43, 53.

¹⁷ *Грибович Р.Т.* Некоторые данные о мезолите и природной среде мезолитического времени Западной Волыни // Палеоэкология древнего человека. — М., 1977. — С. 129—134.

¹⁸ *Воропай Л.І., Куниця М.Ю., Левицький В.І.* Закономірності розвитку... — С. 45; *Долуханов П.М.* Граница плейстоцен — голоцен: Природные процессы и социальная адаптация // Проблемы культурной адаптации в эпоху верхнего палеолита. — Л., 1989. — С. 18—20; *Starkel L.*

Antropogeniczne zmiany denudacji i sedymentacji w holocenie na obszarze Europy Środkowej // PG. — 1989. — Т. LXI. — З. 1—2. — С. 33—49.

¹⁹ Кузьмина И.Е. Динамика состава териофауны Восточно-Европейской равнины в позднем плейстоцене и начале голоцена // Проблемы культурной адаптации в эпоху верхнего палеолита. — Л., 1989. — С. 37—40.

²⁰ Мацкевий Л.Г. Дослідження в печерному комплексі Прийма I // SA. — 1993. — № 1. — С. 50—68; Гладилін В.Н., Пашкевич Г.А. Палеогеографія середнього і пізнього вюрма Закарпаття по даним досліджень в печері Молочний Камень // Палеоєкологія древнього человека. — М., 1977. — С. 106—112.

²¹ Черниш О.П. Стародавнє населення.... — С. 144.

²² Мацкевий Л.Г. Дослідження.... — С. 52.

²³ Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки.... — С. 40.

²⁴ Кузьмина И.Е. Динамика состава.... — С. 40; Татаринов К.А. Влияние населения эпохи палеолита на териофауну Среднего Поднестровья // ВЗ. — 1993. — № 4. — С. 68—74.

²⁵ Спиридонова Е.А. Основные этапы развития растительного покрова позднего плейстоцена внеледниковой зоны Восточной Европы // Проблемы культурной адаптации в эпоху верхнего плейстоцена. — Л., 1989. — С. 40—43.

²⁶ Волонтир Н.Н. К истории растительности Нижнего Приднестровья в голоцене // Корреляция отложений, событий и процессов антропогена. — Кишинев, 1986. — С. 208.

²⁷ Хотинский Н.А. Голоцен Северной Евразии. — М., 1977. — С. 43, 147.

²⁸ Пашкевич Г.А. Палинологическая характеристика мезолитических стоянок Незвиско Ивано-Франковской области // Использование методов естественных наук в археологии. — К., 1981. — С. 84—93.

²⁹ Бибиков С.Н. Производственная роль костяного инвентаря в хозяйстве позднепалеолитических обществ Крыма // Уч. зап. Ленингр. ун-та. Сер. истор. — 1949. — № 85, вып. 13. — С. 12—45.

³⁰ Мацкевой Л.Г. Мезолит.... — С. 148.

³¹ Мацкевой Л.Г. Некоторые особенности мезолита Предкарпаття // Палеоєкологія древнього человека. — М., 1977. — С. 123—129.

³² Мацкевой Л.Г. Каменное сырье в мезолите запада Украины // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС. — М., 1987. — С. 164—165.

³³ Мацкевой Л.Г., Рыбачек Е.П. Вулканические стекла в мезолите запада УССР // Reports. III Seminar in Petroarchaeology. — Plavdiv, 1984. — P. 168—175.

³⁴ Borziak I.A. Мезолит Днестровско-Прутского междуречья: Проблемы эволюции каменных индустрий // From the Mesolithic to the Neolithic: Abstracts. — Szolnok, 1996. — P. 5.

³⁵ Станко В.Н. Мирное. — К., 1982. — С. 124.

³⁶ Коробкова Г.Ф. Технология и функции орудий труда в условиях региональной адаптации (на примере верхнего палеолита — мезолита Северо-Западного Причерноморья) // Проблемы культурной адаптации в эпоху верхнего палеолита. — Л., 1989. — С. 48—52; Гиря Е.Ю. Типология продуктов расщепления // Археол. альманах. — Донецк, 1995. — № 4. — С. 15.

³⁷ Величко А.А. О геохронологии и геоэкологии заселения Русской равнины в позднем плейстоцене // Проблемы культурной адаптации в эпоху верхнего палеолита. — Л., 1989. — С. 34—37.

³⁸ Там же. — С. 37.

³⁹ Мацкевой Л.Г. Мезолит.... — С. 3—148.

⁴⁰ Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт Лівобережної України // Археол. альманах. — Донецк, 1994. — № 3. — С. 232; Butrimas A., Ostrauskas T. Lithuanian final Palaeolithic and Mesolithic Tanged-Points Cultures // Tanged Points Cultures. Abstracts. — Lublin, 1993. — P. 8; Cloboda J., Opravil E., Љkradla P., Cilek V., Lohek V. Mezolit z Perspektivy Regionu: Nove Vyzkumy v Polomenych Horach // AR. — 1996. — Т. 48, № 1. — С. 12.

⁴¹ Матюшкин И.Е. Модель построения локальной палеоэкологической реконструкции // Проблемы палеоэкологии древних обществ. — М., 1993. — С. 59—73.

⁴² Гладилін В.Н., Пашкевич Г.А. Палеогеографія.... — С. 106—112.

⁴³ Гладких М.І. Мінливість знарядь в процесі виробництва та їх роль в утворенні локальних варіантів матеріальної культури // Археологія. — 1977. — № 24. — С. 18.

⁴⁴ Черниш О.П. Стародавнє населення.... — С. 145.

⁴⁵ Краснокутский Г.Е. Об охотничьем промысле бизонов в позднем палеолите // Древнее Причерноморье. — Одесса, 1993. — С. 11.

⁴⁶ Csemyrtan G. Из истории охотничье-промысловых и домашних млекопитающих раннего и среднего голоцена Республики Молдова // From the Mesolithic to the Neolithic: Abstracts. — Szolnoc, 1966. — P. 34—36.

⁴⁷ Мацкевой Л.Г. Мезолит.... — С. 106; Його ж. Дослідження.... — С. 50.

⁴⁸ Ефименко П.П. Переднеазиатские элементы в памятниках позднего палеолита Северного Причерноморья // SA. — 1960. — № 4. — С. 23; Борисковский П.И. Палеолит Украины // МИА. — 1953. — № 40. — С. 464 с.

⁴⁹ Кротова А.А. Позднепалеолитические охотники на бизонов Северного Причерноморья // Археол. альманах. — Донецк, 1994. — № 3. — С. 156.

⁵⁰ Коев В.Ю. О социальной функции территорий охотников-собираателей // Археол. альманах. — Донецк, 1995. — № 4. — С. 126.

⁵¹ Герасимов И.П., Величко А.А. Проблема роли природного фактора в развитии первобытного общества // Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. — М., 1974. — С. 14.

⁵² *Mesolithikum in Europa* / Herausgegeben von V. Gramsch. — Berlin, 1981. — 472 s.

⁵³ Воронай Л.И., Куница Н.А. Палеогеографические рубежи в развитии природы в плейстоцене и голоцене // Корреляция отложений, событий и процессов антропогенеза. — Кишинев, 1986. — С. 125; Волонтир Н.Н. К истории растительности.... — С. 207—208.

⁵⁴ Мацкевой Л.Г., Демедюк Н.С., Гуневский И.М. Рельеф и население Советских Карпат в раннем голоцене // Четвертичные отложения и рельеф горных стран (на примере Карпат, Кавказа и других регионов). — К., 1988. — С. 30—34; Мацкевой Л.Г. Ландшафтная зональность в расселении человека в эпоху мезолита на западе Украины // Всесоюз. совещание по проблеме «Человек и природа в древнекаменном веке». — Тбилиси, 1990. — С. 52—54.

⁵⁵ Кабо В.Р. Первобытная доземледельческая община. — М., 1986. — С. 205—207.

⁵⁶ *Chapman J. Material Objects and Social Practices in the Mesolithic and Early Neolithic of South-East Europe // From the Mesolithic to the Neolithic: Abstracts.* — Szolnok, 1996. — P. 11.

⁵⁷ Гладких М.И., Орлова Т.В. Формация, цивилизация, антропосфера // Археол. альманах. — Донецк, 1995. — № 4. — С. 6.

Одержано 02.05.97

Л.Г. Мацкевий

ЗАПАД УКРАИНЫ: КРИТЕРИИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ КОНЦА ПАЛЕОЛИТА И НАЧАЛА МЕЗОЛИТА

Еще в XIX в. палеолит и мезолит были выделены как эпохи. Однако и поныне рубеж между ними на территории запада Украины пока четко не установлен. Для конца палеолита — X тыс. до н. э. (аллерёд) — в регионе наиболее характерны стоянки Молодовэ I и V, Осэливка I, Кормань IV, Жидачив I, Прийма I и Львив VII. Наиболее продуктивной была загонная (облавная) охота. Среди каменных орудий преобладают резцы, скребки, ножи а в отдельных комплексах — острия-наконечники.

Для мезолита здесь характерны локальные культуры Нобэль-Кунын, Нэзвысько-Осэливка, Вороцив-Старуна и Камьяныця-Бараннэ (Мшана). Начало эпохи совпадает с началом голоцена (дриас III) и датируется IX тыс. до н.э. Уже нет крупных млекопитающих, преобладают животные средних и небольших размеров. Наиболее эффективной становится охота скрадыванием (из засады), хотя имела место как реликт и загонная. В пищевом балансе возрастает роль усложненного собирательства и рыболовства. Широко использовались лук и стрелы. Среди «фоновых» каменных орудий — скребки, резцы, ножи, скобели, наконечники стрел и геометрические микролиты типа трапеций, треугольников и сегментов.

L.G. Matskevych

THE WEST OF UKRAINE: CRITERIA FOR DETERMINING THE END OF THE PALAEO-LITHIC AGE AND THE BEGINNING OF THE MESOLITHIC AGE

In the XIX century, the Palaeolithic and Mesolithic ages were separated as epochs. But until now, the boundary between them has not been neatly determined on the territory of the Western Ukraine. For the end of the Palaeolithic age, the next sites in this region are most typical: Molodove I and V, Oselivka I, Korman' IV, Zhydachiv I, Pryima I, and Lviv VII. There, the complex investigations allowed one to date the end of the Palaeolithic age by the X millennium BC (Allerod). The hunt with beaters (the round-up) was the most productive. Cutters, scrapers, knives, and, in some complexes, spikes-tips predominate.

For the Mesolithic age, the local cultures of Nobel'-Kunyn, Nezvysko-Oselivka, Vorotsiv-Starunya and Kam'yanitsa-Baranne (Mshana) are typical here. The beginning of the epoch coincides with the beginning of Holocene (Drias III) and is dated by the IX millennium BC. There were no big mammals, the little and mean animals predominated. The hunt by ambush became the most effective, but the hunt with beaters took place as a relic. The share of complicated gathering and fishing increased in food balance, and especially it occurred in regions which became free of the glacier. The bows and arrows were used broadly. Between the «background» stone tools, there were scrapers, cutters, knives, drawing-knives, arrow tips, and geometric microlites such as trapezia, triangles, and segments.

ПРОСТОРОВИЙ АНАЛІЗ ФІНАЛЬНОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТАЦІЇ ПЕРЕДІЛЬСЬКЕ-1 (БАСЕЙН СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ)

Надано характеристику розміщення у просторі культурних залишків на стації фінального палеоліту Передільське-1 (басейн Сіверського Дінця), а також висловлено міркування щодо взаємовідносин пам'ятки з оточуючими її геологічно синхронними місцезнаходженнями Рогалицько-Передільської групи пам'яток. На підставі тривісного просторового аналізу пропонується реконструкція деяких аспектів діяльності палеолітичної людини на місці зазначеної пам'ятки.

Відносну ефективність вивчення палеолітичної культури на підставі матеріалів значних груп («гнізд») синхронних стацій, згрупованих в окремих мікрорегіонах, доведено всім досвідом розвитку археологічної науки. Утворення таких гнізд у палеоліті було закономірним наслідком особливої просторової поведінки мобільних мисливців та збирачів¹.

Матеріали, отримані під час вивчення гнізд палеолітичних стацій, дають змогу значною мірою подолати фрагментарність, характерну для окремих археологічних комплексів, які відображають риси палеолітичної культури, що існувала.

Саме з такого погляду виявляється виключне значення польових досліджень нової стації фінального палеоліту Передільське-1, що з трьома оточуючими місцезнаходженнями розташована на відстані 3 км на захід від відомого в археологічній літературі комплексу синхронних їй фінальнопалеолітичних стацій біля хутора Рогалик², утворюючи з ним єдину територіальну групу з 22 пам'яток.

Стацію було знайдено у 1989 р. у 4,25 км на південний схід від с. Передільське Станично-Луганського р-ну Луганської обл. Під час робіт Рогалицького палеолітичного загону археологічної експедиції Луганського педагогічного інституту ім. Т.Г. Шевченка та обласного краєзнавчого музею.

Рогалицько-Передільський район площею 12 км² розташований на південній окраїні Придонецького плато, що являє собою південні відроги Середньоруської височини. З півдня та заходу плато розрізане на ряд вододільних плато притоками Сіверського Дінця — річками Оскол, Красна, Борова, Айдар, Євсут, Деркул та Комишна, оточується Донецькою терасовою рівниною³.

На одному з таких вододілів, обмеженому із заходу і сходу річками Айдар та Євсут, а з півдня р. Сіверський Донець, знаходяться стації Рогалицько-Передільської групи (рис. 1). Стація з місцезнаходженнями, що складають Передільську групу, розташовані на присхильній частині плакору (поверхні високої пліоценової тераси) з абсолютними відмітками 100—142 м. Вони належать до боргів могутньої давньої балки Купний Яр басейну р. Айдар, що перетинає вододіл у меридіональному напрямку (рис. 1).

Стація Передільське-1 знаходиться на схилі правого борту балки Купний Яр висотою 18—23 м над сучасним дном балки (рис. 2). Топографічна зйомка поверхні, на якій розташована стоянка, площею 6 тис. м², а також геологічні дослідження схилу способом його шурфування на значній відстані дали змогу виділити у рельєфі ще один елемент ландшафту — тальвег струмка, який впадав справа у балку та був замаскований пізнішими нашаруваннями.

Місце розташування стоянки, можливо, було обумовлене функціонуванням згаданого струмка, у русловому алювії якого було знайдено численні кременеві артефакти, що сповзли сюди. З давнім струмком було пов'язане розміщення основних ареалів компактного залягання культурних залишків пам'ятки. Один з них належить до лівого борту тальвегу струмка у його пригирловій частині. Він вивчався розкопом № 1. Другий ареал, що вивчався розкопом № 2, знаходився на схилі правого борту струмка, у його верхів'ях на відстані близько 90 м від розкопу № 1. Площа між двома розкопами була насичена культурними залишками палеолітичної доби, перевідкладеними внаслідок розорювання та делювіальних процесів.

Рис. 1. Схема розташування станцій Роголицько-Передільської групи

Розкоп № 1 площею 385 м² розміщувався на задернованій частині схилу з падінням сучасної поверхні у бік гальвеву струмка, який становив 1,3 м. У розрізі по лінії квадратів 4А — 4У ст. науковим співробітником Інституту географії НАН України Н.П. Герасименко було виділено такі нашарування (зверху вниз, у м): 0,0—0,15 — гумусовий горизонт темно-сірий, піщано-легкосуглинний; 0,15—0,25 — гумусовий перехідний горизонт, темно-сірий; 0,25—0,45 — суглинок коричневий структурний, похований ґрунт; 0,45—0,65 — суглинок світло-бурий структурний, похований ґрунт; 0,65—1,05 — лес світло-палевий, дуже карбонатний (рис. 3).

Співробітники Інституту геофізики НАН України А.Н. Трезяк та Л.І. Вигилянська в низах світло-палевого лесу за даними палеомагнітного аналізу встановили епізод зворотної полярності Гетеборг; ізотопний вік якого дорівнює 12—13 тис. рокам. У силу

цього культурний шар стоянки потужністю 0,1—0,15 м головної північної частини розкопу, який лежав на поверхні пізньопричорноморського лесу, має більш молодий вік, але не молодший за час інтерстадіалу альоред, до якого, за міркуваннями Н.П. Герасименко⁴, належить основна потужність похованого ґрунту, що перекривав лес.

Культурний шар складався виключно з речових компонентів, головним чином кам'яних артефактів, які утворювали концентрації навколо найбільш габаритних знахідок. Необхідно зазначити невелику міграцію знахідок від основного рівня залягання культурного шару по всьому розрізу. У нижчій по схилу частині розкопу культурний шар залягав у низах похованого ґрунту, який складався із світло-бурих суглинків. Причиною зміни літології культурного шару могли бути, з погляду Н.П. Герасименко, процеси педометаморфізму, а також делювіальні перевідкладення культурних залишків по поверхні схилу.

У рамках розкопу вдалося виклинити більшу частину поцірення культурного шару, за винятком його південної межі. Незважаючи на деяку «розмитість» планіграфії культурного шару, ретельне її вивчення у процесі польових робіт та в лабораторних умовах дозволило виділити в загальній планіграфічній композиції такі основні структурні компоненти:

- 1) насичене скупчення аркової форми «А» у північно-східній частині розкопу;
- 2) значне скупчення округлої форми «Б» у південно-східній частині розкопу;
- 3) найменше, порівняно розріджене скупчення «В» біля західної стінки розкопу.

Правомірність такого планіграфічного членування культурного шару підтверджується не тільки градаціями ступеня його насиченості на площі розкопу, а й напрямком «зв'язків» ремонтнованих сколів у межах цих скупчень (рис. 4).

Скупчення аркової форми «А» було сфокусовано навколо округлої ($D = 1,2$ м) у плані концентрації кременевих сколів із слідами дії вогню (рис. 5). Вони залягали на поверхні лесу, на якому були епізодичні сліди термічного впливу. Вірогідно, що на місці такої концентрації знаходилося палеолітичне вогнище. Культурний шар, огинаючи місце вогнища з північної, західної та східної частин, складався, головним чином, з шести локальних мікроскупчень. Від центру вогнища вони були розташовані на відстані від 1,4—3,2 до 4—5,6 м. Аналіз якісного складу виробів із кременю, що входили до складу цих мікроскупчень, дає змогу зрозуміти природу їх виникнення. Кожне з мікроскупчень складалося з ядрищ різного ступеня розщеплення (пренуклеуси, нуклеуси, нуклеоподібні уламки), часом у значній кількості (до 11 екз.),

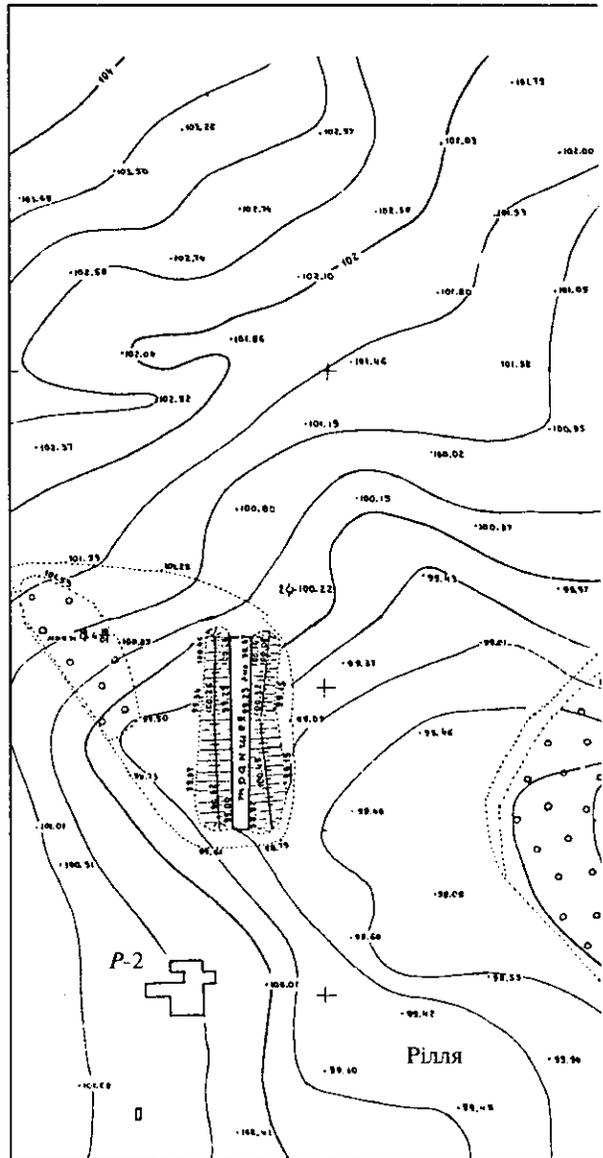
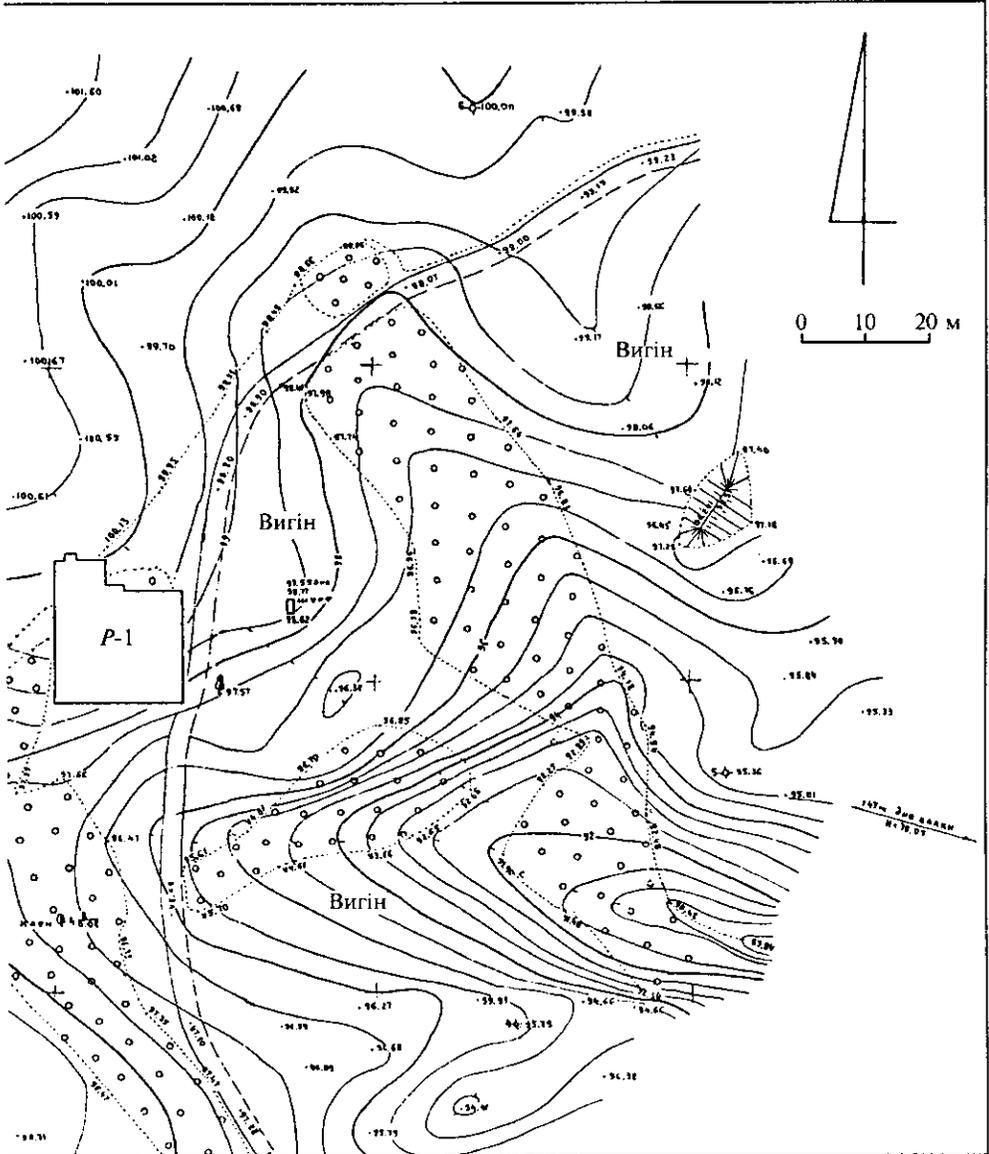

Рис. 2. Топографічний план розташування розкопів № 1

та 2 стації Передільське-1

технічних сколів (реберчастих, крайових, первинних відщепів, сколів підправки ударної площадки), кам'яних ретушерів та ковадел. Численні «зв'язки» технологічного характеру, що відбивають послідовність розщеплення між крем'яними артефактами⁵, відносно висока (до 55 крем'яних на 1 м²) насиченість культурного шару, петрографічна однорідність крем'яної сировини — усі ці факти свідчать на користь того, що головною причиною виникнення мікроскупчень були одночасні процеси підготовки нуклеусів, які розщеплювали на цьому місці з різним ступенем майстерності та інколи в різних манерах, із застосуванням ударної та віджимної техніки. Наявність «складенів» із сколів, що походять із різних скупчень, вказує на можливу синхронність виробничої діяльності, у якій брали участь кілька працівників.

Звертає на себе увагу група з п'яти сланцевих «ретушерів», відбійників та ковадел, розташованих на площі 3,2 м², що супроводжувалися незначною кількістю крем'яних сколів. Наявність у складі кожного з мікроскупчень деякої кількості правильних пластин із слідами макрозношеності, скребачок, різців та інших знарядь свідчить на користь поліфункціонального характеру діяльності, що мала місце у цій ділянці стації.

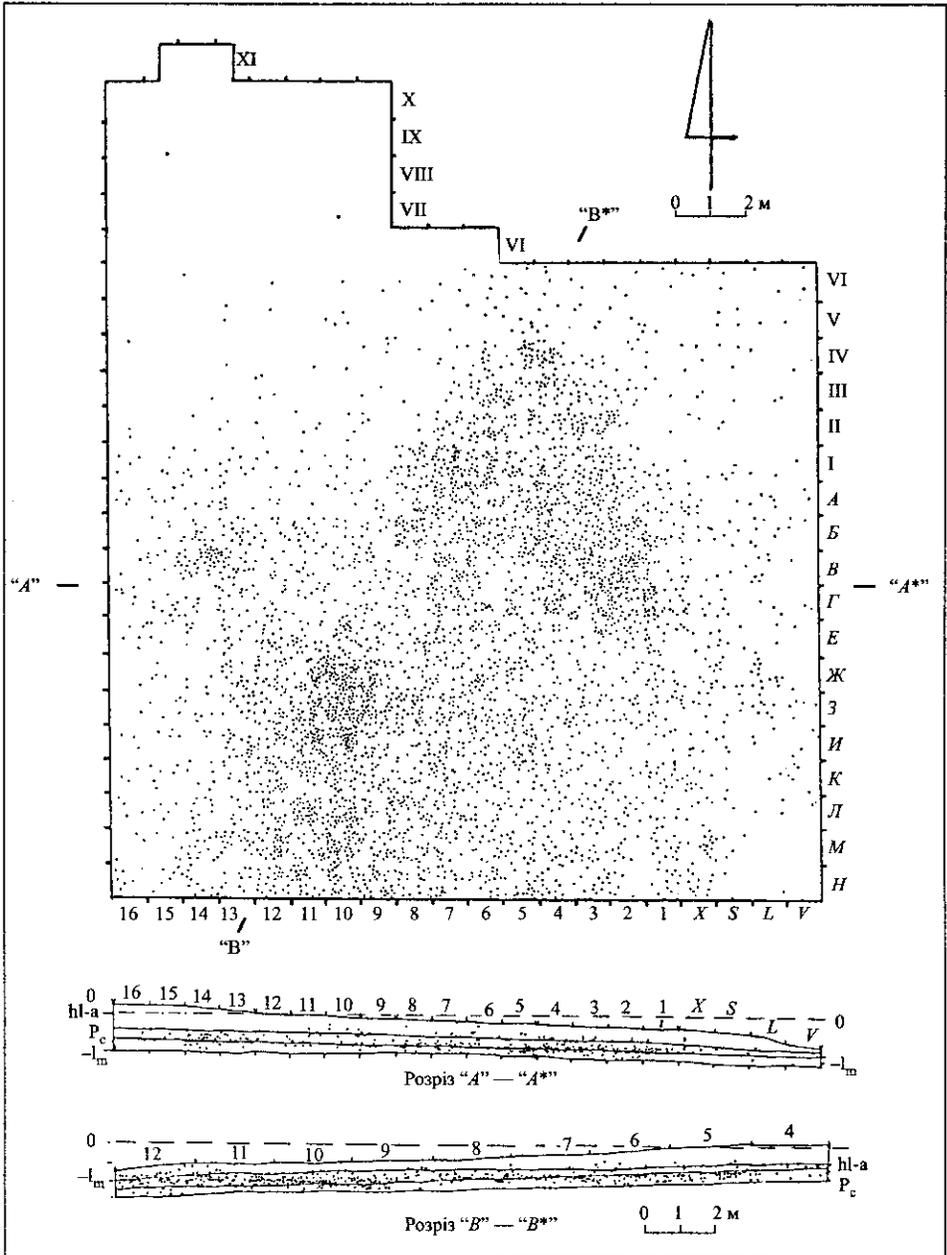

Рис. 3. План та розрізи розкопу № 1 стайї Педедільське-1

Скупчення округлої форми «Б» діаметром 3,6 м знаходилося на відстані 2—3 м від скупчення «А» і також містило значну кількість кременю із слідами термічної дії. Втім такої чіткої локалізації, як у першому випадку, вони не мали (рис. 5).

На площі скупчення знайдено комплект щічних зубів однієї із сторін верхньої та нижньої щелепи дикого коня. У північній частині скупчення на межі із скупченням «А» зафіксовано відщеп з обсидіану.

Насиченість культурного шару цього скупчення є неоднорідною: розріджені зони чергувалися з мікроскупченнями, які налічували понад 70 кременів на 1 м², але не мали достатньо чітких меж. Показова значно менша інтегрованість матеріалів скупчення — «зв'язками» ремонту, обумовленими, як правило, зломом артефактів. Слід зазначити, що на площі скупчення було знайдено всього один сланцевий ретушер, два нуклеуси, незначну кількість технічних сколів, але водночас майже

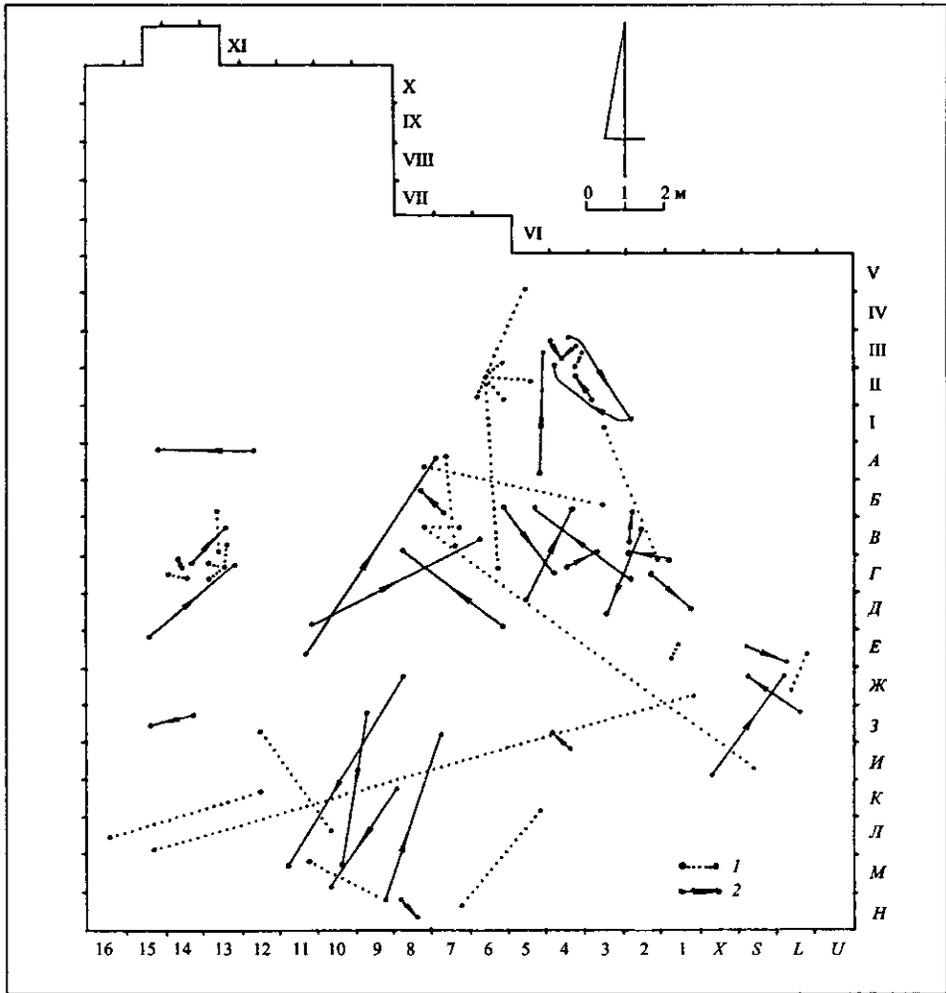

Рис. 4. План ремонту кременевих сколів на площі розкопу № 1 станції Передільське-1: 1 — зламані сколи; 2 — сколи, що відтворюють технологічну послідовність розщеплення

половину скребачок від загальної їх кількості, виявленої в розкопі (рис. 6), 12 % пластин і значну кількість інших знарядь, що свідчить про спеціалізований напрям діяльності у цій частині станції.

«Зв'язки» ремонту простягалися від скупчення у південному та східному напрямках на периферійні зони розповсюдження культурного шару на відстань до 14,5 м (рис. 4).

Порівняно розріджене скупчення кременю «В» біля західної стінки розкопу мало підовальні контури (2 × 1,2 м) і було орієнтовано у напрямку захід — схід. Воно знаходилося на відстані 4 м від скупчення «А» і 4,4 м — від скупчення «Б» (рис. 3).

Щільність знахідок досягала 32 кременів на 1 м². У складі скупчення значну роль відігравали пренуклеуси, нуклеуси та технічні сколи. Близько 18 % сколів поєднано ремонтажем (рис. 4), причому характер аплікації був пов'язаний з причинами технологічного порядку — послідовністю розщеплення.

Виникнення скупчення «В», можливо, було пов'язано, головним чином, з підготовкою та формуванням нуклеусів за допомогою ударної техніки розщеплення. Разом з тим знахідки знарядь праці — скребачок, пластин із слідами роботи на краях — дають змогу припустити можливість існування порівняно більш диференційованого спектру діяльності на цьому місці.

У розкопі № 2 було встановлено стратиграфію, схожу з такою розкопу № 1. Водночас в силу активних делювіальних процесів на цій ділянці планіграфія культурного горизонту є малоінформативна (рис. 7). Показова висока за даними ремонту

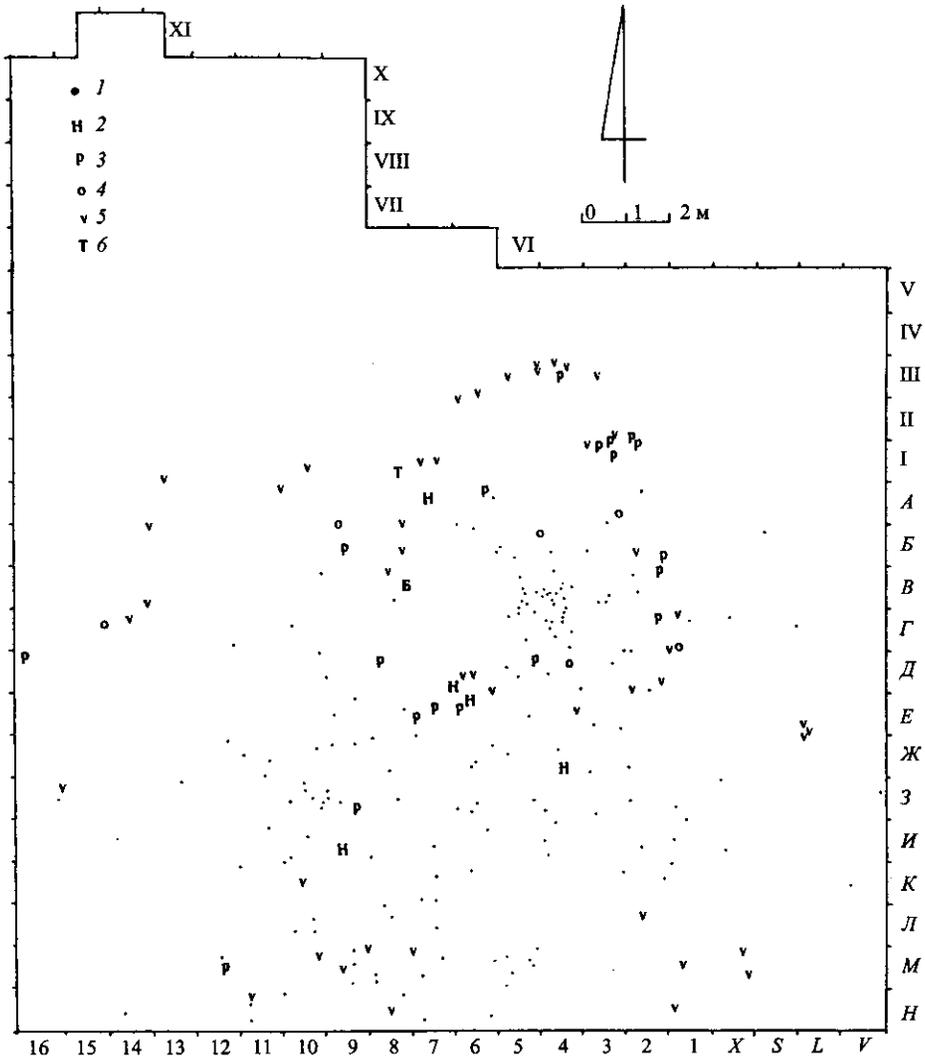

Рис. 5. План розташування окремих груп виробів на площі розкопу № 1 станції Передільське-1: 1 — кремій зі слідами термічної дії; 2 — наковальня; 3 — ретушер; 4 — відбійник; 5 — нукмус; 6 — тесло

інтегрованість кременевих сколів, знайдених у розкопі, зумовлена, головним чином, факторами технологічного характеру. У незначній кількості знайдено також кістки дикого коня.

Вивчення стоянки Передільське-1 дає певні можливості для реконструкції поведінки її мешканців у трьох просторових вимірах, за Д. Кларком⁶: а) на мікрорівні, який характеризує можливі елементарні складові культурного шару: вогнища, скупчення, житла та ін.; б) на напівмікрорівні, що характеризує просторову композицію в цілому; в) на макрорівні, який віддзеркалює просторові взаємозв'язки між групою стоянок та природними ресурсами, що їх оточують.

Серед елементів культурного шару розкопу № 1 найбільш показові два скупчення: одне аркової форми навколо можливого вогнища і друге — округлої форми.

Перше з них відрізняється композиційною виразністю та знаходить численні відповідності серед відомих в археологічній та етноархеологічній літературі скупчень аркової форми, які залишено насамперед мобільними мисливцями, збирачами та скотарями біля вогнища⁷. Поява таких скупчень у нашому випадку може бути пов'язана з одночасною діяльністю окремої виробничої групи людей.

Встановлене спеціалістами стійке, транскультурне просторове співвідношення центру вогнища та оточуючого його культурного шару, що дорівнює приблиз-

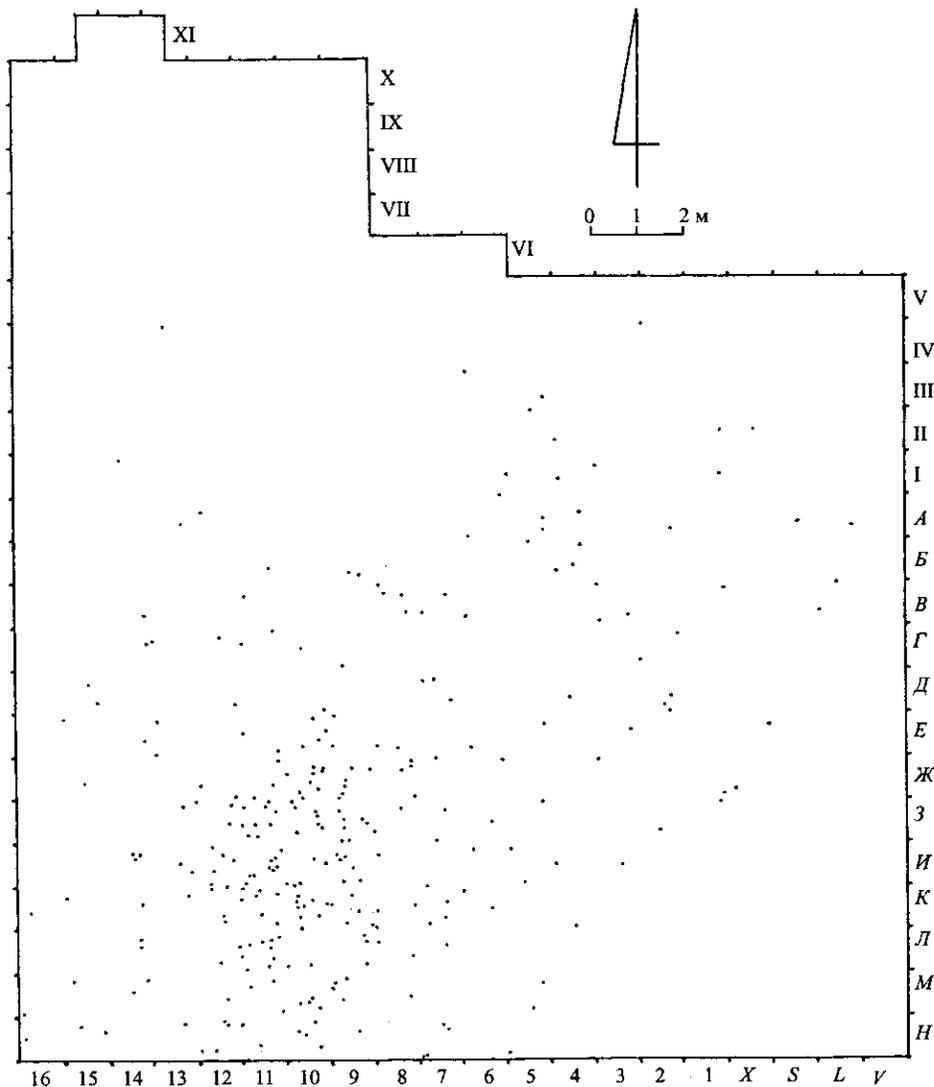

Рис. 6. План розташування скребачок на площі розкопу № 1 станції Передільське-1

но 2—3 м⁸, загалом збігається із спостереженнями, здобутими під час розкопок скупчення аркової форми на станції Передільське-1. Кількість мікроскупчень, розташованих навколо вогнища, може певною мірою вказувати на кількість працюючих, які брали участь у розщепленні нуклеусів. Прогнозована кількість працівників, зайнятих цією роботою (3—5 осіб), не суперечить уявленням про численність елементарних соціальних угруповань у пізньому палеоліті — нуклеарної сім'ї або робочої групи, які, судячи з етнографічних спостережень, становили 5 ± 2 індивіда⁹.

Особливе місце серед мікроскупчень займає концентрація, що репрезентована спеціалізованим набором із п'яти сланцевих ретушерів, відбійників і, можливо, ковадел. Згрупування подібних знарядь в одному, ізольованому від дебітажу, місці також було відмічено Я. Козловським під час досліджень багатошарової печерної пізньопалеолітичної станції Бачо Кіро¹⁰. Можливо, подібні набори, що могли належати як одному майстру, так і всій групі, залишилися на місці станції для зберігання, а не були, як це мало місце щодо інших мікроскупчень, побічним продуктом виробничої діяльності.

Зовсім інший функціональний набір знарядь (tool-kit, по Р. Уоллону¹¹) переважав у складі скупчення округлої форми. Якщо у першому випадку, користуючись термінологією С.В. Смирнова¹², були наявні знаряддя для виготовлення знарядь, то

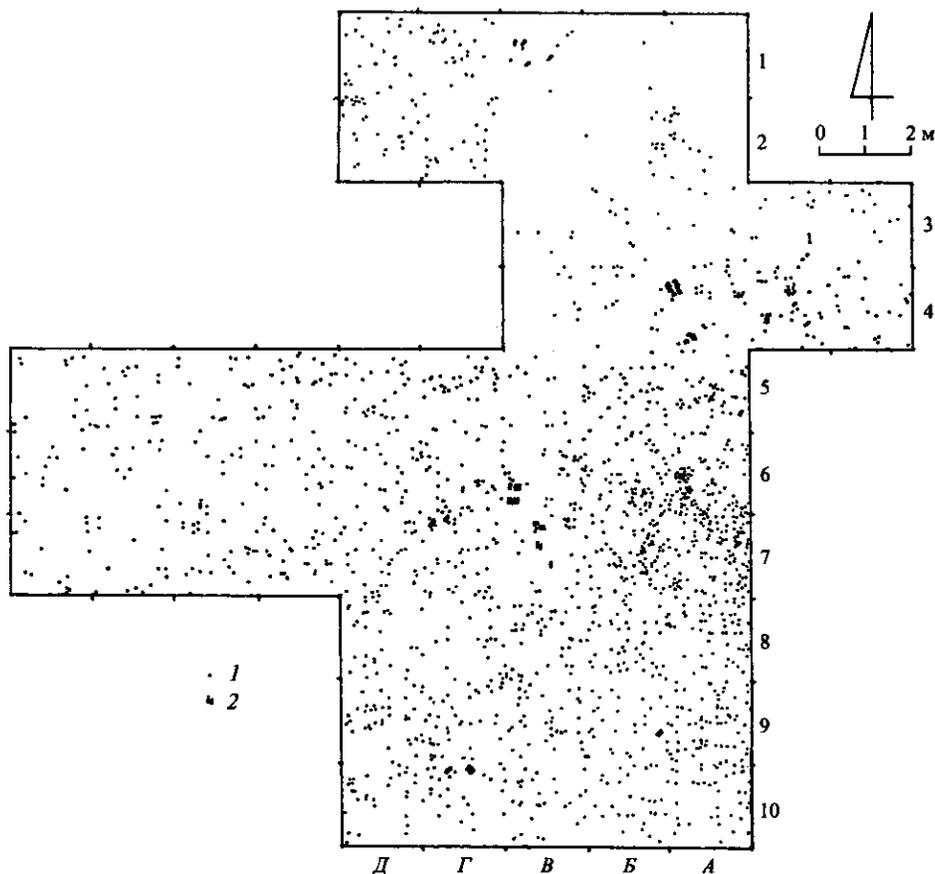

Рис. 7. План розкопу № 2 стації Передільське-1: 1 — кремеві вироби; 2 — фауністичні рештки

у другому — абсолютно домінували знаряддя для виготовлення предметів споживання. Процес розщеплення кремєню на території цього скупчення був обмеженим, про що свідчать результати ремонту. Очевидно, формування округлого скупчення відбувалося навколо вогнища, пізніше знищеного делювіальними процесами.

Три скупчення і розташовані між ними зони дисперсного розкидання культурних залишків, виходячи із спеціалізованого взаємодоповнюючого характеру діяльності, що обумовила їх появу, можна розглядати як елементи, можливо неповного, господарсько-побутового комплексу пізнього палеоліту¹³. Хоча сліди житлових споруд у розкопі № 1 не було ідентифіковано, характер та склад культурного шару, знахідки габаритних каменів пісковіку й кварциту, принесених на територію стації, що мали, очевидно, конструктивне значення, дають змогу прогнозувати їх наявність.

Матеріали розкопу № 2, мабуть, є залишками ще одного господарсько-побутового комплексу, синхронного першому.

Стація Передільське-1 на цей час — одна з найзначніших за площею, кількістю знахідок в окремо взятому господарсько-побутовому комплексі та насиченістю культурного шару серед стоянок Роголицько-Передільського району. За класифікацією Г. Венігера, розробленою для мадленських стацій Західної Європи¹⁴, вона, з певними застереженнями, може бути віднесена до середніх за розмірами пам'яток. На жаль, стан фауністичних залишків не дає змоги оцінити значення мисливського промислу у функціонуванні згаданої пам'ятки. Можна лише припустити, що його поява на території вододілу була обумовлена не лише наявністю місцевих джерел питної води, кам'яної сировини та дерева, а й близькістю трасових шляхів пересування промислових тварин, серед яких головну роль відігравав плейстоценовий широкопалий кінь, про що свідчать виявлені на стації фауністичні рештки.

Показово, що, незважаючи на значні розміри стації Передільське-1, місцезнаходження-сателіти, які її оточують, порівняно з ситуацією у Роголицькій групі пам'яток¹⁵

нечисленні. Розрізняється їх композиційна координація і у просторі. Якщо у Рогалицькій групі пам'ятки, однокультурні Передельські стачії, були розосереджені на схилі високого правого берега р. Євсут, зверненому до широкій долини, то місцезнаходження, що оточують Передельську стачію, такої чіткої лінійної композиції не мали. Одне з них, Передельське-2, знаходилося на протилежному березі балки на відстані 800 м від основної стачії, друге, Передельське-3, — нижче за течією на лівому березі балки, у районі виходу на поверхню кременевої палеогенової гальки, третє, Передельське-4, — на протилежному від стачії Передельське-1 напрямку, на вододілі за межами тальвегу струмка (рис. 1). Очевидно, на відміну від Рогалицьких місцезнаходжень, що були розташовані вздовж шляхів пересування диких коней по коридору річкової долини з метою мисливського контролю, нечисленні місцезнаходження, що оточували стачію Передельське-1, такої жорсткої мисливської детермінації не мали. Вони були пов'язані з видобутком кам'яної сировини (Передельське-3), можливо, заготовлею дерева та іншими немисливськими формами діяльності.

Добра «видимість» археологічних залишків пізнього палеоліту на території Рогалицько-Передельського району дозволяє з позицій офсайтного підходу (off-site), розробленого Р. Фолі для вивчення слідів діяльності мобільних мисливців, збирачів, скотарів на території окремого регіону¹⁶, зробити спробу осмислити різницю у просторовій композиції Рогалицької та Передельської груп стачій. Згідно з Р. Фолі, який розвиває ідеї Д. Кларка та Л. Бінфорда, основою регіонального підходу є аналіз домашнього простору (home-range), елементарною одиницею якого є географічна область, що має ресурси, достатні для адаптації людини. Домашній простір може мати різні часові виміри: добовий, сезонний, річний, довічний. Розмір домашнього простору в конкретному часовому вимірі залежить від багатьох факторів, зокрема не в останню чергу від продуктивності оточуючого людину природного середовища. Збільшення домашнього простору може бути пов'язане із зменшенням екологічної продуктивності, тому що населенню доводиться освоювати велику територію для підтримки свого життєзабезпечення. І навпаки, висока продуктивність середовища веде до зменшення домашнього простору, скорочення периферії базової стачії, супроводжується збільшенням насиченості культурного шару. Прикладом впливу високої продуктивності середовища на просторову координацію археологічних пам'яток може служити Амвросіївський комплекс пізньопалеолітичних пам'яток, що вмщував базову стачію і розташоване біля неї «костище» — місце загонного полювання на бізонів¹⁷. Звертає увагу на себе той факт, що протягом багаторічних досліджень цього комплексу пам'яток інші місцезнаходження навколо нього, які б ілюстрували переміщення базового табору у випадку застосування стратегії життєзабезпечення форејджерів або колекторів¹⁸, не виявлено. Розглядаючи можливі функції Передельської стачії, можна припустити такі варіанти:

1) характер розташування стачії, її координація зі сателітними місцезнаходженнями дозволяють реконструювати життєзабезпечення її населення за рахунок місцевих, оточуючих ресурсів, згідно з Амвросіївською моделлю;

2) можливе життєзабезпечення Передельської стачії як базового поселення у рамках постачальницької, за Л. Бінфордом, стратегії за рахунок ресурсів, що здобувалися для неї із спеціалізованих, віддалених від неї стачій, і тоді економічний взаємозв'язок Передельської та Рогалицької груп стоянок, які, очевидно, утворювали цілісний господарський модуль, є достатньо вірогідним.

¹ *Man the Hunter* / Eds. Lee & De Vore. — London, 1968; *Binford L.R.* In Pursuit of the Past // *Decoding the Archaeological Record*. — N. Y., 1983. — P. 110; *Бадер О.Н.* Сунгирь — верхнепалеолитическая стоянка. — М., 1987. — С. 188—192; *Зализняк Л.Л.* О характере общины позднелесолитических охотников приледниковой Европы // *Исследование социально-исторических проблем в археологии*. — Киев, 1987. — С. 59—71. *Ethnoarchaeological Approaches to Nobile Campsites* / Ed. C. S. Gamble & W.A. Boismier. — Ann Arbor, 1991.

² *Локтюшев С.А.* Палеолітична стоянка Якимівська балка на р. Євсут Ворошиловградської області // *Палеоліт і неоліт України*. — К., 1947. — Т. 1; *Телегин Д.Я., Тарасенко Н.И.* Мезолитическая стоянка у хутора Рогалик (Ворошиловградская область) // *Изыскания по мезолиту и неолиту СССР*. — Л., 1983; *Горелик А.Ф.* Культурные различия в материалах Рогаликско-Передельской группы синхронных стоянок финального палеолита (Луганская область) // *Археол. альманах*. — Донецк, 1997. — № 5.

³ *Дмитрієв М.І.* Рельєф УРСР: Геоморфологічний нарис. — Харків, 1936.

⁴ *Герасименко Н.П.* Природная среда древнего человека Донбасса в голоцене // Оточующе середовище і стародавнє населення України (матеріали до теми). — К., 1993. — С. 32—35.

⁵ *Cziesla E.* On refitting of the stone artifacts // *The Big Puzzle* / Eds. E. Cziesla & others. — Oxford, 1990. — P. 15.

⁶ *Clark D.L.* Spatial Information in Archaeology // *Spatial archaeology* / Ed. by D. Clark. — London; N. Y.; San-Francisco, 1977. — P. 1—32.

⁷ *Binford L.R.* In Pursuit of the Past... — P. 156; *Fisher J.W., Strickland Jr. & Helen C.* Dwellings and fireplaces: keys to Efe Pygmy campsite structure // *Ethnoarchaeological Approaches to Mobile Campsites*. — Ann Arbor, 1991. — P. 215—236.

⁸ *Gamble Cl.* An introduction to the living spaces of mobile peoples // *Ethnoarchaeological Approaches to Mobile Campsites*. — Ann Arbor, 1991. — P. 12.

⁹ *Hassan F.A.* Demographic Archaeology. — N. Y.; London; Toronto, 1981. — P. 53—62; *Muller-Beck H.* Palaeolithic Settlement Archaeology // *Upper Palaeolithic Settlement Patterns in Europe*. — Tubingen, 1994. — P. 4; *Залізняка Л.Л.* Передісторія України X—V тис. до н. е. — К., 1998. — С. 83.

¹⁰ *Kozłowski J.* Earliest upper palaeolithic habitation structures from Bacho Kiro cave (layer 11) // *Upper Palaeolithic Settlement Patterns in Europe* / Ed. H. Berke, J. Hahn, Cl. Kind. — Tubingen, 1994. — P. 126.

¹¹ *Whallon R.* Spatial analysis of palaeolithic occupation areas // *The explanation of culture change: models in prehistory* / Ed. by Colin Renfrew. — Duckworth, 1973. — P. 115—130.

¹² *Смирнов С.В.* О некоторых методологических принципах решения проблемы антропогенеза // Методологические и методические вопросы археологии. — Киев, 1982. — С. 62.

¹³ *Шовкопляс И.Г.* Хозяйственно-бытовой комплекс позднего палеолита, его состав и назначение // БКИЧП. — 1977. — № 47. — С. 115—119.

¹⁴ *Weniger G.G.* Magdalenian Settlement and Subsistence in South-West Germany // *Proceedings of Prehistoric Society*. — 1987. — 53. — P. 295; *Weniger G.G.* Magdalenian in Western Central Europe: Settlement Pattern and Regionality // *J. World Prehistory*. — 1989. — 3, № 3. — P. 344.

¹⁵ *Горелик А.Ф.* Некоторые итоги предварительного пространственно-функционального анализа Рогаликской группы местонахождений позднего палеолита // История, политология, экономическая теория: Сб. статей Луган. пед. ин-та. — Луганск, 1993. — С. 112—119.

¹⁶ *Foley R.* A Model of Regional Archaeological Structure // *Proceedings Prehistoric Society*. — 1981. — 47. — P. 1—17.

¹⁷ *Krotowa A.A., Belan N.G.* Amvrosievka. A Unique Upper Paleolithic site in Eastern Europe // *From Kostenko to Clovis. Upper Paleolithic — Paleo-Indian Adaptations* / Eds. by O. Soffer and N. Praslov. — N. Y.; London, 1993. — P. 125—142.

¹⁸ *Binford L.* Willow smoke and dog's tails: hunter-gatherer settlement systems and archaeological site formation // *Amer. Antiquity*. — 1980. — 45. — P. 4—20.

Одержано 16.04.99

А.Ф. Горелик, В.Ю. Выборный

ПРОСТРАНСТВЕННЫЙ АНАЛИЗ ФИНАЛЬНОПАЛЕОЛИТИЧЕСКОЙ СТОЯНКИ ПЕРЕДЕЛЬСКОЕ-1 (БАССЕЙН СИВЕРСКОГО ДОНЦА)

Охарактеризованы результаты трехуровневого пространственного анализа материалов стоянки финального палеолита Передельское-1 (бассейн Сиверского Донца), которая входит в территориальную Рогаликско-Передельскую группу, состоящую из 22 геологически синхронных стоянок. Микропланиграфия отдельных участков стоянки позволяет выделить скопления кремневых изделий арочной и округлой форм вокруг двух реконструируемых кострищ. Два из них образовались вследствие целенаправленного расщепления кремня, третье было местом работ, связанных с использованием скребков. Многочисленные связи ремонтажа между отдельными скоплениями стоянки свидетельствуют о том, что они образуют по меньшей мере один хозяйственно-бытовой комплекс.

Географическое размещение стоянки на берегу древней балки, которая пересекает высокое плато вблизи от источников воды, топлива и кремня, а также малочисленность местонахождений-сателлитов вокруг нее позволяют прийти к выводу о центральном месте этой базовой стоянки в системе жизнеобеспечения населения финального палеолита в «домашнем пространстве» (home-range), измеряемом границами Рогаликско-Передельского района.

SPATIAL ANALYSIS OF THE LATE PALAEOOLITH SITE

PELEDELSKOE-1 (BASIN OF THE SEVERSKY DONETS RIVER)

The results of three-level spatial analysis of materials from the Peredelskoe-1 site of the Late Palaeolithic age (the basin of the Seversky Donets river), which belongs to the territorial Rogalik-Peredelskaya group consisting of 22 geologically synchronous sites, are described. The microplanigraphy of separate parts of the site allows one to separate the accumulations of flinty articles with the arched and round shapes around two reconstructed places of camp-fire. Two of them were formed as a result of the purposeful splitting of flints, the third one was the place of works connected with the use of scrapers. The numerous remontage bonds between separate accumulations of the site testify to that they form at least one economic and life complex.

The geographic allocation of the site on the bank of an ancient gully, which crosses the high plateau near the sources of water, fuel, and flint and the small number of locations-satellites around it allow us to draw conclusion about the central place of this basic site in the life-support system of the population of the Late Palaeolithic age in the «home-range», which is defined by the boundaries of the Rogalik-Peredelsky district.

С.В. Конча

КОНЦЕПЦІЯ «СТЕПОВИХ ІНВАЗІЙ» М. ГІМБУТАС. СПРОБА КРИТИЧНОГО АНАЛІЗУ

Починаючи з 60-х років ХХ ст. гіпотеза походження індоевропейців із степів Східної Європи пов'язується з ім'ям відомої американської дослідниці Марії Гімбутас. Проте конкретні культуро- та етногенетичні побудови дослідниці досі не дістали задовільного висвітлення у вітчизняній літературі. Статтю присвячено аналізу деяких ключових положень концепції М. Гімбутас з урахуванням новітніх даних і поглядів провідних дослідників.

Степова версія походження індоевропейців (далі ІЄ) вже під час свого виникнення (70-ті роки ХІХ ст.) поділилася на два варіанти. Перший, запропонований Т. Бенфеєм і розвинутий О. Шрадером, відносив прабатьківщину ІЄ до Надчорномор'я, другий, висунутий К. П'єтреманом, — до азійських зауральських степів. Останню думку було підтримано і розвинуто істориками Е. Вале і В. Копперсом, мовознавцями В. Бранденштейном і Г. Гюнтертом, до неї схвально відносився Е. Бенвеніст та інші дослідники, однак бодай непрямі підтвердження цієї думки в археологічному матеріалі були відсутні. Аргументами її прибічників були вказання на скотарський рухливий спосіб життя ІЄ, володіння свійським конем, пов'язані з цим особливості суспільного ладу, світогляду і т. д.

Констатація цих рис спонукала до проведення аналогій з історично засвідченими міграціями скотарських народів з Центральної Азії на захід (до Центральної Європи) і південь (до Ірану та Індії). Ці міркування зайняли не останнє місце і в побудовах М. Гімбутас, яка здебільшого використовувала реальні археологічні матеріали Надчорномор'я та Балкано-Карпаття, однак первинне етнічне ядро ІЄ вважала за необхідне шукати в азійських (зауральських) степах. Безпосередньою підставою для переконання М. Гімбутас у слушності степової версії послуговували дані розкопок на Балканах, де між шарами, що належали неоенеолітичним культурам найдавніших балканських землеробів, і матеріалами епохи бронзи — раннього заліза, які пов'язувалися з історичними індоевропейськомовними групами, залягали

шари, що містили безсумнівні свідчення кризи і деструкції ранніх землеробських культур і водночас були насичені елементами, що мали яскраві паралелі в східних, надчорноморсько-каспійських, степах¹.

Вже перші, опубліковані в 50—60-х роках ХХ ст. праці дослідниці, в яких йшлося про степове походження ІЄ, отримали значну підтримку і склали вагомий альтернативу популярній в ці роки балканській версії. Однак цілісної, виваженої концепції дослідниці не створила, в її праці містилася низка недоліків, на які вказували опоненти. По-перше, матеріали, що наводила М. Гімбутас, обмежувалися балкансько-надчорноморським ареалом і не вповні з'ясовували ані місце зародження індоєвропейської (і.-є.) спільноти, ані конкретні шляхи поширення носіїв більшості і.-є. мов. По-друге, датування згаданих матеріалів не сягало глибше III тис. до н. е., тоді як після розшифрування лінійного письма В стало зрозумілим, що розпад і.-є. мовної єдності відбувся значно раніше за III тис. до н. е.².

Подальшій розробці і вдосконаленню «степової» концепції значною мірою сприяли археологічні дослідження 60—70-х років ХХ ст. на території степової України³. Вони дали змогу прояснити багато питань розвитку степових племен неолітичної та мідної доби та етнокультурних відносин у районах можливого формування рухливих індоєвропейськомовних груп. Вдосконалення методу датування пам'яток за методом С¹⁴ дозволило переоцінити раніше прийняті дати у бік їх значного подавлення⁴.

Всі ці нові дані сприяли значно кращому узгодженню основних положень «степової» гіпотези М. Гімбутас з висновками лінгвістів і можливості дати повнішу і розгорнуту картину індоєвропейзації з центром у степовій зоні. Основні положення оновленої концепції було викладено в статтях 1977 і 1980 рр.⁵, матеріали та висновки яких і є об'єктом подальшого розгляду.

Найважливішою археологічною ознакою ІЄ М. Гімбутас вважає курганні насипи над похованнями, які в історичні та передісторичні часи були найважливішою ознакою саме степового поховального ритуалу. Поява курганів в Європі репрезентує, на думку дослідниці, появу тут і.-є. населення. Термін «курганізація» М. Гімбутас нерідко використовує як синонімічний терміну «індоєвропейзація», а степові культури V—III тис. до н. е. об'єднує поняттям «курганна культура». Останню поділено на чотири етапи. До першого етапу віднесена культура Середній Стіг раннього періоду⁶. Початок середньостогівської культури датується 4400 р. до н. е.⁷, і кургани в її ранньому періоді невідомі. Разом з тим дослідниці вважає можливим відносити початок «курганної» культури загалом до 5000 р. до н. е., факт же відсутності в степах курганних насипів, давніших від 4000 р. до н. е., вона пояснює зруйнованістю найдавніших курганів⁸.

Другий етап курганної культури відповідає пізньому періоду середньостогівської культури, під час якого виникають перші, безсумнівні, курганні насипи. Третій етап (від 3500 р. до н. е.) представлений, зокрема, пам'ятками типу Нижня Михайлівка I, Усагово, Фолтешті, до четвертого віднесені пам'ятки явної культурної спільноти «класичного» та пізнього періодів (III тис. до н. е.).

Степові «курганні» матеріали (до(класично-)ямного) періоду (V—IV тис. до н. е.) дослідниці об'єднує також поняттям «давньоямна (Early Jamna) культура», включаючи сюди і середньостогівські пам'ятки⁹.

Місцем зародження «давньоямної» культури (= ранньої «курганної» = ІЄС) М. Гімбутас вважає волзько-уральські степи, а час її зародження датує орієнтовно 5000 р. до н. е. (без будь-яких посилань на археологічні матеріали)¹⁰.

Вторгнення індоєвропейців до Центральної і Західної Європи складалося з трьох хвиль (4400—4300, 3400—3200, 3000—2900 рр. до н. е.) і здійснювалося переважно долиною Дунаю (лише друга хвиля охопила також терени північніше Карпат).

Першу хвилю репрезентують, зокрема, знахідки в матеріалах культур Трипілля — Кукутені та Гумельниці кераміки, характерної для дніпровсько-волзьких степових пам'яток (груба, гостродонна, з домішкою черепашки, прикрашена прорізним та гребінцевим орнаментом), але головним чином пам'ятки типу Чонград, Касімче, Суворово в басейні Дунаю¹¹.

Дослідники цих пам'яток вважають їх не одночасними. Поодинокі поховання типу Чонград та Дечія—Мурешулуй вважаються ранніми і дійсно можуть бути датовані в межах третьої чверті V тис. до н. е.¹² Чисельніші пам'ятки і знахідки типу Касімче і Суворово відносять до пізнішого часу й, імовірно, можуть бути датовані кінцем V — початком IV тис. до н. е.¹³.

Нечисельність пам'яток типу Чонград (Чечія — Мурешулуй), а також та обставина, що під час їх появи в Балкано-Карпатському ареалі не спостерігається якихось ознак деструкції серед місцевих культур, приводять багатьох дослідників до думки, що їх поява є наслідком посилення культурних (зокрема торговельних) контактів між землеробами Дунайського басейну та чорноморсько-азовськими скотарями, які опосередковувалися групами рухливих гедлярів¹⁴.

З торговельно-гедлярським характером пам'яток типу Чонград (по суті, єдиних для третьої чверті V тис. безсумнівних пам'яток східного степового населення в Балкано-Карпатському ареалі) погоджується і М. Гімбутас¹⁵, що, проте, ніяк не впливає на загальний висновок про потужну степову інвазію 4400—4300 рр. до н. е. в дунайські землі.

Непрямим свідченням на користь цієї інвазії дослідниця вважає деякі переміщення наддунайських культур другої половини V тис., зокрема просування населення культури Вінча (в Сербії) на захід і північний захід, носіїв культури Лендель (у Західній Угорщині) — на північний захід і північ та ін., а також появу окремих поселень у важкодоступних гірських місцевостях, на річкових островах і т. д. Ці зрушення мали зумовлюватись тиском з боку степовиків¹⁶.

Брак у Дунайському басейні пам'яток другої половини V тис. до н. е., які б, безсумнівно, належали східному степовому населенню, М. Гімбутас пояснює поперше, дуже рухливим характером життя цього населення, по-друге, швидким змішанням його з місцевими мешканцями і засвоєнням рис місцевої культури. Звичайно це мало привести до появи синкретичних культурних утворень. Ними дослідниця вважає культури Чернавода I на нижньому Дунаї, Тисаполгар (Тп) — у північному Надтиссі, накольчастої кераміки (пам'ятки типу Рьоссен, Хюде, Ретц, Нігранський Градок та ін.) — у Центральній Європі північніше верхнього Дунаю¹⁷.

Пам'ятки цих культур відіграють вирішальну роль для констатації «1-ї хвилі курганних вторгнень». Саме намаганням пов'язати з «курганною інвазією» пам'ятки культур накольчастої кераміки і Тисаполгар, деякі з котрих можуть бути датовані 4400—4200 рр. до н. е.¹⁸, зумовлена дата «першої хвилі». Вона виявляється настільки ранньою, що відповідає, як бачимо, початку найдавнішої з реально відомих «курганних» культур — середньостогівській.

Участь у складанні культури Чернавода I степового надчорноморського населення визнається багатьма дослідниками¹⁹, але час її виникнення визначається дещо пізніше, ніж М. Гімбутас датує першу інвазію. Ця культура синхронізується більшістю авторів з періодом Трипілля С, що з урахуванням каліброваних поправок дає $\approx 3750\text{—}3250 (\pm 200)$ рр. до н. е.²⁰

Поширені далі на заході культури Тп та накольчастої кераміки (Fürchenstich Keramik; далі — НК)²¹, навпаки, виникають значно раніше. Остання змінює культуру лінійно-стрічкової кераміки (ЛСК) у наддунайсько-центральноевропейському регіоні вже близько першої чверті V тис. до н. е.²² На певному етапі розвитку в культурі НК виникають укріплені потужними фортифікаційними спорудами поселення, час появи яких М. Гімбутас фактично й ототожнює з початком «курганізації» Центральної Європи²³.

Однак у складі матеріальних залишків того періоду не відмічається помітних змін, які могли б бути пов'язані з впливами з боку степів²⁴, поховальний обряд нічим не нагадує степовий, кургани відсутні²⁵.

Найважливішим доказом зв'язку культури НК зі степовими культурами М. Гімбутас вважає кераміку першої — грубувату (у порівнянні з ЛСК), прикрашену прозирним орнаментом і наколами²⁶. Однак практично всі дослідники розглядають генезу керамічного виробництва культури НК як наслідок синкретизму традицій культур «дунайського кола» (ЛСК) з традиціями ранньонеолітичних і пізньомезолітичних північних культур (типу Ертеболле)²⁷. Участю останніх можна пояснити деякі технологічні та окремі орнаментальні особливості, тоді як форми посуду, провідні орнаментальні мотиви продовжують традиції культури ЛСК та суміжних дунайських культур (Лендель та ін.), що свідчить про тривалість процесів метисації та культурних взаємовпливів у межах центральноєвропейського регіону. Крім усього, виникає «накольчаста» кераміка раніше за 4400—4300 рр. до н. е.

Оскільки елементи матеріального складу культури НК знаходять свої прототипи в пам'ятках попередніх місцевих культур, а такі явища, як поява укріплених поселень, зброї в похованнях, збільшення долі скотарства в економіці, можна поясни-

ти внутрішніми причинами розвитку, припущення про участь в її генезі кількісно значного степового населення нічим не підтверджується²⁸.

Культуру Тп з кінця 60-х років ХХ ст. включають до стратиграфічної колонки культури Полгар як один з її пізніх етапів²⁹. Початок останньої з урахуванням каліброваних поправок може бути віднесений до першої — початку другої чверті V тис. до н. е.³⁰ Ознаками участі степового населення в генезі пам'яток типу Тп М. Гімбутас вважає деякі паралелі в поховальному обряді (ознаки привілейованого соціального положення, наявність зброї і кісток тварин у похованнях), а також більш рухливий у порівнянні із синхронними культурами Балкано-Карпатського ареалу спосіб життя носіїв тисаполгарської культури³¹. Деякі крем'яні і мідні вироби, знайдені в тисаполгарських похованнях, мають виразні паралелі серед матеріалів поховань Дечія і Чонград, які, у свою чергу, аналогічно матеріалам новоданилівського типу на півдні України³².

Однак найбільш масовий (і найбільш визначальний для встановлення генетичних зв'язків культур неоліту — палеометалу) матеріал — кераміка — чітко відрізняється від керамічного виробництва степових культур, натомість кераміка тисаполгарських пам'яток формами, технологією і орнаментациєю дуже подібна до керамічного матеріалу синхронних «докурганних» («староевропейських») культур³³. М. Гімбутас пояснює це тим, що прийшли в надтиський ареал групи степовиків склалися виключно з озброєних чоловіків, які винищили місцеве чоловіче населення і підкорили собі жінок³⁴ (які зазвичай бувають головними носіями традицій керамічного виробництва).

На користь цієї думки має свідчити начебто й те, що в антропологічному складі культури Тп серед чоловічої статі трапляються представники масивного «протоєвропейського» типу, тоді як жінки (як і більша частина чоловіків) належать майже виключно до середземноморського типу. Останнє вкупі з іншими згаданими особливостями підтверджує, на думку М. Гімбутас, участь значного степового елемента в генезі культури Тп³⁵.

Протоєвропеїдний (палеоевропеїдний, або кроманьоїдний) антропологічний тип, який характеризується, зокрема, масивністю кісток, доліхокранією, є досить значним у складі степового населення V—III тис до н. е.³⁶ Однак цей самий (або дуже подібний) антропологічний тип був характерним в ту епоху і для півночі Центральної Європи³⁷. Якщо враховувати, що близько останньої чверті V тис до н. е. носії деяких північноєвропейських культур проникають на південь, сягаючи долини Дунаю³⁸, не можна виключати, що протоєвропеїдний елемент у культурі Тп був північного походження. Разом з тим, беручи до уваги думку деяких дослідників щодо можливої участі місцевого («палеоевропейського») населення у генезі неолітичних культур Північного Надтисся³⁹, не можна також виключати, що протоєвропеїдний тип місцями зберігся тут ще з мезолітичних часів.

Подібність деяких виробів з кременя та міді між Тп та степовими культурами може бути пояснена торговельно-культурними зв'язками, які, можливо, опосередковувались мандрівними групами, зокрема тими, що лишили пам'ятки типу Дечія, Чаплі, Новоданилівка тощо (див. вище). При цьому прототипи частини цих виробів (особливо із міді), з погляду багатьох дослідників, сягають традицій балкано-карпатського виробництва⁴⁰, і, таким чином, їх наявність у пам'ятках типу Тп не обов'язково свідчить про степові впливи.

Рухливість, збільшення ролі скотарства і як слідство — збільшення соціальної ваги чоловіків, збройні конфлікти і формування прошарку військових вождів могли виникати внаслідок пристосування населення північної частини басейну Тиси до місцевих геоекологічних умов⁴¹, вираженням яких є відкрита безлісна рівнина (угорська *пушта*)⁴², досить подібна до більш просторих степових ділянок на південному сході України. Останнім і можуть бути пояснені певні паралельні риси культурно-історичного розвитку згаданих регіонів.

Все це дозволяє дійти висновку, що ідея про участь у генезі культур НК і Тп численних вихідців з Надчорномор'я ґрунтується на слабких підставах. Практично ніхто з дослідників цих культур не припускав такої можливості⁴³. Така можливість, як вже згадувалося, припускається для культури Чернавода I, але початок цієї культури, вірогідно, пізніший за третю чверть V тис. до н. е. Отже, теза про потужну хвилю степових скотарів, яка стигмулювала, з погляду М. Гімбутас, низку глибоких соціально-культурних перетворень в усій Центральній Європі вже між 4400 і 3500 рр. до н. е. в дійсності не знаходить підтверджень у відомому археологічному матеріалі⁴⁴.

Викладене непрямо підтверджується археологічними даними з надчорноморсько-азовських степів, які дають підстави вважати, що до кінця V — початку IV тис. до н. е. більш-менш численні і глибокі проникнення степового населення в середовище західних культур навряд чи були можливі. Третя чверть V тис. до н. е. — час зародження середньостогівської культури ⁴⁵, час, коли відгінне скотарство в степовій зоні тільки зароджується, знахідки, що свідчать про розвиток конярства ще нечисленні, кургани і поховання знаті майже відсутні, відкриті степові простори ще слабо засвоєні, населення (досить нечисленне) концентрується в долинах річок і здебільшого, вірогідно, продовжує традиційні заняття мисливством і рибальством ⁴⁶.

Поява ранньої середньостогівської кераміки на поселеннях культури Трипілля — Кукутені ⁴⁷ може бути пояснена контактами між населенням двох культур у «прикордонній» смузі: вона не супроводжується іншими матеріалами степового походження і ознаками деструкції в середовищі наддунайських і трипільської (етап В) культур, як намагалася продемонструвати це М. Гімбутас ⁴⁸.

Ще менш підкріплені фактами погляд стосовно того, що праколіскою «курганної» культури були волго-уральські степи і що саме звідси вже в першій половині V тис. почався рух степовиків (= ІС) на захід. Матеріали першої половини V тис., які вказували і на формування в цьому регіоні рухливих конярів, відсутні, а в другій половині V тис. місцеві культури (пам'ятки типу Съезжее, Хвалинськ) розвиваються під впливом західних і південних (надазовських) імпульсів ⁴⁹, і не можна виключати, що носії цих культур приходять на Волгу з (південного) заходу.

Найдавніші (без урахування поодиноких пам'яток типу Дечія), порівняно численні проникнення східного степового населення на нижній Дунай (пам'ятки типу Касімче, Суворово, Утконосівка) можуть бути датовані приблизно першою — початком другої чверті IV тис. до н. е. ⁵⁰. У той час складається і культура Чернавода I.

Розвиток відгінно-скотарської економіки в степовій зоні досяг у той період уже значного рівня (розвинені фази ССК, ранній етап нижньомихайлівської культури, пізні поховання новоданилівського типу), виникають перші кургани, розповсюджуються «багаті» поховання (типу Суворово), що свідчить про поглиблення соціальної диференціації і виділення прошарку військових вождів ⁵¹.

Значне культурне розмаїття степових пам'яток IV тис. до н. е. затруднює встановлення хронологічного співвідношення між різними типами споріднених їм пам'яток на нижньому Дунаї, а подекуди і характеру відмінностей (хронологічного або культурного) між ними ⁵². Можна припускати, що слідом за пам'ятками типу Суворово тут появляються курганні поховання, які в культурно-хронологічному відношенні відповідають як фінальним пам'яткам типу Середній Стіг — Новоданилівка, так і найраннішим пам'яткам ямної і кемі-обинської культур (Чернавода II). Одночасно або дещо пізніше виникають пам'ятки типу Усатово і Фолтешті, які постали внаслідок метисації культурних традицій трипільців і степових племен.

Ці пам'ятки насамперед слугують для постулювання М. Гімбутас другої «курганної хвилі», яка датується 3400—3200 рр. до н. е. ⁵³. Лише наприкінці IV — у першій чверті III тис. до н. е. в басейні Дунаю появляються пам'ятки, тотожні розвинутому («класичному») періоду ямної культури («поховання з вохрою», «третя хвиля», за М. Гімбутас), як найчисленніший і яскравий матеріал, що свідчить про степові проникнення в Балкано-Карпатський регіон епохи міді — бронзи ⁵⁴.

Пам'ятки цієї останньої хвилі виникають західніше «Залізних Воріт» на Дунаї і в басейні Тиси ⁵⁵, тоді як попередні групи степових «інвайдерів» концентруються в основному в районі нижньої течії Дунаю і поблизу північно-західного узбережжя Чорного моря.

Погляд стосовно значної участі степового населення в генезі культур бронзового віку Нижньої Наддунайщини та Північних Балкан — Чернавода I, III, Єзеро, Глина III — Шнекенберг, Бубані-Хум II—III та ін. — приймається багатьма дослідниками ⁵⁶. Втім для культур басейну середнього Дунаю (Баден, Вучедол) такий погляд не є настільки безсумнівним, як намагалася зобразити М. Гімбутас ⁵⁷.

Послідовник М. Гімбутас і провідний прибічник степового походження ІЄ Дж. Меллорі визнає, що р. Тиса є тим кордоном, який обмежує поширення елементів, безсумнівно, степового походження і західніше якого проникнення як степових племен, так і їх вірогідних нащадків на Балканах на сучасному рівні знань прослідкувати не можна ⁵⁸.

Не менш сумнівною є теза М. Гімбутас про степове походження носіїв культури кулястих амфор (північ Центральної Європи), з якою вона пов'язує прихід північних ІЄ⁵⁹. Практично всі дослідники цієї культури визнають її місцеве (центральноевропейське) походження, пов'язуючи її генезу з розвитком традицій окремих груп культурної спільноти ліщастих кубків та їх північніших неолітичних сусідів⁶⁰. Степові впливи прослідковуються, головним чином, у східних — порівняно пізніх — групах цієї культури, які просунувшись на схід, вступили в територіальні контакти з групами «ямних» племен⁶¹.

Взагалі можна зазначити, що культурні впливи з боку степів є цілком вірогідними для культур Баальберг, кулястих амфор і шнурової кераміки. Зокрема, з цими впливами можуть бути пов'язані ідея спорудження курганів, традиція прикрашати відтиском шнуру керамічні вироби та інші риси⁶². Проте водночас технологія виробництва і асортимент виробів з кераміки, каменю, металів, конструктивні особливості спорудження курганів і житлових будівель, поховальні традиції, господарчий устрій цих культур за своїми виитоками не пов'язані з відповідними проявами сучасних їм або більш ранніх степових культур і досить чітко від них відрізняються. Пам'ятки, які подібно до наддунайських, відповідали б типовим степовим комплексам у Центральній Європі, не знайдені⁶³. Все це виразно свідчить, що степові впливи на центрально- і північноєвропейське населення були досить поверховими, вони, вірогідно, опосередковувались племенами контактної смуги, що пролягала між північними лісовими масивами і відкритими степовими ділянками, прилягаючими до Карпат і Чорномор'я⁶⁴, тоді як масових (або скільки-небудь відчутних) проникнень степовиків на північ і північний захід не відбувалося.

Наведений огляд дозволяє констатувати, що гіпотеза про всеохоплюючу експансію степового населення в Центральній Європі і повсюдну метисацію його з попередніми мешканцями не знаходить підтвердження в археологічному матеріалі. Подібні процеси більш-менш виразно прослідковуються лише для долини нижнього Дунаю та прилягаючих територій Балкан і Прикарпаття.

Враховуючи можливість подальшого (в III—II тис. до н. е.) просування північно-балканського населення, яке склалося під східними степовими впливами, в Егейській басейн і Анатолію⁶⁵, а також генетичний зв'язок між «ямною» культурою та пізнішими культурами (індо-) іраномовних племен⁶⁶, можна цілком припускати, що носії степових (дніпро-волзьких культур V—IV тис. до н. е. відіграли важливу роль в етногенезі індоіранців, фракійців, фрігійців, греків, вірмен і, можливо, хеттолувійців⁶⁷.

Участь степового населення в етногенезі індоєвропейськомовних груп Центральної, Північної і Західної Європи не прослідковується з очевидністю. Принаймні ті матеріали й аргументи, які наводить М. Гімбутас у розглянутих працях, не переконують у тому, що ця участь мала місце.

¹ Пор. напр.: *Зирра В.* Культура погребений с охрой в закавказских областях Румынской Народной Республики // *Материалы и исследования по археологии юго-запада СССР и РНР.* — Кишинев, 1960. — С. 97—127; *Мерперт Н.Я.* Некоторые вопросы истории Восточного Средиземноморья в связи с индоевропейской проблемой // *Краткие сообщ. Ин-та археологии АН СССР.* — 1961. — № 83. — С. 3—8.

² *Див.: Георгиев В.* Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. — М., 1958. — С. 243—247.

³ Особливо слід відзначити праці: *Даниленко В.Н.* Неолит Украины. — К., 1967; *Його ж.* Энеолит Украины. — К., 1974; *Даниленко В.М., Шмаглій М.М.* Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південно-Східної Європи // *Археологія.* — 1972. — № 6. — С. 3—20; *Мовша Т.Г.* О связях трипольской культуры со степными племенами медного века // *СА.* — 1961. — № 2. — С. 186—199; *Телегін Д.Я.* Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973.

⁴ *Mallory J.R.* The chronology of early Kurgan tradition. Part I // *JIES.* — 1975. — Vol. 4. — № 4. — P. 257—294; *Op. cit.* — Part II // *JIES.* — 1977. — 5, № 4. — P. 339—368.

⁵ *Gimbutas M.* The First Wave of Eurasian Steppe Pastoralists into Copper Age Europe // *JIES.* — 1977. — 5, № 4. — P. 277—338; *Його ж.* The Kurgan Wave # 2 (c. 3400—3200 B. C.) into Europe and the Following Transformation of Culture // *JIES.* — 1980. — 8, № 4. — P. 273—315. В одній зі своїх останніх праць (1991), відомій мені в німецькому перекладі (*Gimbutas M.* Die Zivilisation der Götter. Die Welt des Alten Europa. — Berlin, etc.: Zweitausendeins, 1996), дослідниця продовжує дотримуватися поглядів, сформульованих у цих двох статтях (вказ. праця. — С. 352—402), лише з доданням деяких уточнень, які стосуються прабатьківщини ІЄ в степах (див. прим. 10).

⁶ *Gimbutas M. The First Wave...* — P. 279.

⁷ Всі дати, що наведено нижче, калібровані.

⁸ *Gimbutas M. The First Wave...* — Примітка на с. 278.

⁹ *Gimbutas M. The First Wave...* — P. 280. Таке розуміння терміну «давньоямна» або «ранньоямна» суперечить розумінню, прийнятому в українській та російській археологічній літературі, де цей термін позначає пам'ятки власне «ямного» типу, передуючи класичному ямному періоду (Хвалинськ та ін.; пор.: *Мерперт Н.Я. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья.* — М., 1974. — С. 147; *Васильев И.Б. Энеолит лесостепного Поволжья // Энеолит Восточной Европы.* — Куйбышев, 1980. — С. 39; *Шапошникова О.Г. Ямная культурно-историческая общность // Археология Украинской ССР. Первобытная археология.* — Киев, 1985. — Т. 1. — С. 338; див. також дискусію: *JIES.* — 1977. — 4, № 4 та ін.). Це спричинює певні непорозуміння під час розгляду конкретного матеріалу критиками і прибічниками М. Гімбутас.

¹⁰ *Gimbutas M. The First Wave...* — P. 280. У згаданій праці *Die Zivilisation...* (1991) М. Гімбутас пов'язує найдавнішу індоєвропейську спільноту із введеними до наукового обігу у 1980-х роках культурами Самара і Хвалинськ на Волзі. Ці культури дослідниця датує відповідно кінцем VI і V тис. до н. е. (вказ. праця. — С. 354—356), однак не наводить переконливої аргументації щодо цього датування.

¹¹ *Gimbutas M. The First Wave...* — P. 284—288.

¹² *Телегин Д.Я. Степное Поднепровье и Нижнее Подунавье в неолите — энеолите // Каменный век на территории Украины.* — К., 1990. — С. 8—9, 11.

¹³ *Телегин Д.Я. Степное Поднепровье...* — С. 11, 15; *Алексеева Л.И. Курганы эпохи палеометалла в Северо-Западном Причерноморье.* — К., 1992. — С. 24, 26; *Даниленко В.М., Шмаглій М.М.* Вказ. праця.

¹⁴ *Телегин Д.Я. Памятники новоданиловского типа // АУ.* — С. 318—319; *Його ж. Степное Поднепровье...* — С. 15; *Рассамакін Ю.Я., Будников О.Б. Проблемы раннего степового энеолита у світли вивчення нових пам'яток // Археология.* — 1993. — № 3. — С. 138.

¹⁵ *Gimbutas M. The First Wave...* — P. 286.

¹⁶ *Gimbutas M. The First Wave...* — P. 288—291. Постулюючи цю думку, М. Гімбутас, однак, не підтверджує її якимись прямими чи непрямыми аргументами, і важко знайти якісь свідчення на користь цього в балканських матеріалах того часу. Див., зокрема: *Монгайт А.Л. Археология Западной Европы. Каменный век.* — М., 1973. — С. 232—247; *Федоров Г.Ю., Полевой Л.Л. Археология Румынии.* — М., 1973.

¹⁷ *Gimbutas M. The First Wave...* — P. 291—301.

¹⁸ *Gimbutas M. The First Wave...* — P. 294—301.

¹⁹ *Див.: Dumitrescu Vl., Bolomei A., Mogosanu F. Esquisse d'une prehistoire de la Roumanie.* — Bucarest, 1983. — P. 126; *Телегин Д.Я. Степное Поднепровье...* — С. 8—9, 12.

²¹ *Нерідко* використовується також назва «лінійно-накопчаста кераміка», чим підкреслюється її генетичний зв'язок з попередньою (лінійно-стрічковою кераміки) культурою.

²² *Монгайт А.Л. Указ соч.* — С. 233—234; *Kalicz N. The Balaton-Lasinja Culture Groups in Western Hungary...* // *JIES.* — 1980. — 8, № 3—4. — P. 245—247; *Jazdzewski K. Pradzieje Europy Srodkowej.* — Ossolineum. — Wroclaw; Warszawa; Krakow; Gdan'sk, 1981. — S. 156, 180.

²³ *Gimbutas M. The First Wave...* — P. 298—301.

²⁴ М. Гімбутас таких матеріалів не наводить і навіть не робить спроби порівняти матеріальні елементи культур НК і степових.

²⁵ *Поява* фортифікаційних споруд звичайно не може бути доказом вторгнень зі сходу. Потужні укріплення відомі і в степовій зоні (Нижня Михайлівка та ін.), але виникають вони пізніше — в розвинутий період ямної культури, і конструктивно відрізняються від центральноєвропейських, пор.: *Шапошникова О.Г. Указ соч.* — С. 340—342.

²⁶ *Gimbutas M. The First Wave...* — P. 298.

²⁷ *Монгайт А.Л. Указ соч.* — С. 234—235; *Jazdzewski K. Op. cit.* — S. 170, 180—181; *Kozlowski J.K., Kozlowski S.K. Epoka Kamienia na ziemiach Polskich.* — Warszawa, 1977. — S. 267—269.

²⁸ *Mallory J.P. In Search of the Indo-European.* — London, 1989. — P. 253.

²⁹ *Pavuk J., Siska S. Neolitické a eneolitické Osídlenie Slovenska // Slovenska archeologia.* — 1971. — № 2. — S. 319—364; *Потушняк М.Ф. Полгарская культура // АУ.* — С. 291, 297.

³⁰ *Jazdzewski K. Op. cit.* — S. 156; *Потушняк М.Ф. Вказ. праця.* — С. 291; *Kozlowski J.K., Kozlowski S.K. Op. cit.* — S. 277.

³¹ *Gimbutas M. The First Wave...* — P. 294, 296.

³² *Gimbutas M. The First Wave...* — P. 296; *Телегин Д.Я. Памятники...* — С. 319; *Його ж. Степное Поднепровье...* — С. 11, 14.

³³ *Jazdzewski K. Op. cit.* — S. 182—184; *Потушняк М.Ф. Вказ. праця.* — С. 297—299; *Балагури Э.А. Медный век // Древняя история верхнего Потисья.* — Львов, 1991. — С. 48, 53.

³⁴ *Gimbutas M. The First Wave...* — P. 294—297.

³⁵ *Gimbutas M. The First Wave...* — P. 296—297.

³⁶ Гохман И.И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита (Антропологический очерк). М., 1966; Телегин Д.Я. Среднеостогівська культура епохи міді. — К., 1973. — С. 115—117; Круз С.И. Антропологический состав населения территории Украины... Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 528—531; Necrasov O. Physical Anthropological Characteristics of Skeletons from the Kurgan Graves in Romania // JIES. — 1980. — 8, № 3—4. — P. 337—340.

³⁷ Jazdzewski K. Op. cit. — S. 202, 224.

³⁸ Kalicz N. Op. cit. — S. 257—262; Jazdzewski K. Op. cit. — S. 202, 206; Kilian L. Zum Ursprung der Indogermanen. — Bonn: Habelt, 1983. — S. 78.

³⁹ Археология Венгрии... — С. 129; пор. також с. 411—412.

⁴⁰ Черных Е.Н. Циркумпонтийская провинция и древнейшие индоевропейцы // Древний Восток. Этнокультурные связи. — М., 1988. — С. 40—41; Мовша Т.Г. Взаємовідносини степових і землеробських культур в епоху енеоліту — раннього бронзового віку // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 36—52; Рассмакин Ю.Я., Будников О.Б. Вказ. праця. — С. 134—135.

⁴¹ Пор. Балагури Э.А. Указ. соч. — С. 51; Археология Венгрии... — С. 327.

⁴² Археология Венгрии... — С. 6, 12.

⁴³ Див. Монгайт А.Л. Указ. соч. — С. 234; Jazdzewski K. Op. cit. — S. 180, 182—184; Потушняк М.Ф. Указ. соч. — С. 300—301; Kozlowski J.K., Kozlowski S.K. Op. cit. — S. 266—270.

⁴⁴ Телегин Д.Я. Степное Поднепровье... — С. 9; Mallory J.R. The chronology... — Part 2. — P. 348—352.

⁴⁵ Телегин Д.Я. Среднеостогівська культура... — С. 139—147; Мернерт Н.Я. Энеолит юга СССР и евразийские степи // Энеолит СССР. — М., 1982. — С. 324—325; Anthony D.W. The Archaeology of Indo-European origins // JIES. — 1991. — 19, N 3—4. — P. 204.

⁴⁷ Мовша Т.Г. О связях...; Телегин Д.Я. Степное Поднепровье... — С. 12, 15.

⁴⁸ Gimbutas M. The First Wave... — P. 287—291.

⁴⁹ Васильев И.Б. Указ. соч. — С. 38—39; Васильев И.Б., Синюк А.Т. Энеолит Восточно-Европейской лесостепи. — Куйбышев, 1985. — С. 33; Котова Н.С. Культуры позднего неолита — раннего энеолита Днепро-Донского междуречья: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1990. — С. 5—17; Mallory J.R. In Search... — P. 206—210.

⁵⁰ Даниленко В.М., Шмаглій М.М. Вказ. праця; Телегин Д.Я. Степное Поднепровье... — С. 8—12, 15; Алексеева Л.И. Указ. соч. — С. 24 і далі.

⁵¹ Даниленко В.М., Шмаглій М.М. Вказ. праця; Рассмакин Ю.Я., Будников О.Б. Вказ. праця. — С. 138.

⁵² Gimbutas M. The Kurgan Wave # 2... — P. 274—283. Пор. Зурра В. Указ. соч. — С. 110—111; АУ. — С. 305—338; АР. — С. 58—63; Телегин Д.Я. Степное Поднепровье... — С. 10—15; Алексеева Л.И. Указ. соч. — С. 24—91.

⁵³ Gimbutas M. The First Wave... — P. 279; Ibid. The Kurgan Wave # 2... — P. 297—283.

⁵⁴ Gimbutas M. The First Wave... — P. 279; Die Zivilisation... — S. 496; Ecsedy I. The People of the Pit-Grave in eastern Hungary. — Budapest, 1979; Mallory J.P. In Search... — P. 238—239; Телегин Д.Я. Степное Поднепровье... — С. 12—15.

⁵⁷ Gimbutas M. The Kurgan Wave # 2... — P. 282 і далі. Пор.: Sochacki A. The Baden Culture // Archaeologia Polonia. — 1981. — N 20. — P. 27—63; Sochacki Z. The relationship between the Baden culture and the south-east European Cultures // JIES. — 1985. — 13, N 3—4. — P. 257—268.

⁵⁸ Мэллори Дж.П. Индоевропейские прародины // ВДИ. — 1997. — 1. — С. 79—80.

⁵⁹ Gimbutas M. The First Wave... — P. 302—306; Їж. The Kurgan Wave # 2... — P. 291—302.

⁶⁰ Див. Кухаренко Ю.В. Археология Польши. — М., 1969. — С. 45—47; Монгайт А.Л. Указ. соч. — С. 279; Jazdzewski K. Op. cit. — S. 248; Kilian L. Op. cit. — S. 78—79; Энеолит СССР. — М., 1982. — С. 262; Свешников И.К. Культура шаровидных амфор // АУ. — С. 290—291. Пор. також: Mallory J.P. In search... — P. 250—251.

⁶¹ Свешников И.К. Указ. соч. — С. 281, 291; Kosko A. The Vistula-Oder Basins and the Nord Pontic Region // JIES. — 1991. — 19, № 3—4. — P. 235—258.

⁶² Пор.: Jazdzewski K. Op. cit. — S. 252, 260; Mallory J.P. In search... — P. 243—256; Мернерт Н.Я. Древняямная культурно-историческая область и вопросы формирования культуры шнуровой керамики // Восточная Европа в эпоху камня и бронзы. — М., 1976. — С. 103—127.

⁶³ Jazdzewski K. Op. cit. — S. 205—270; Kilian L. Op. cit. — S. 94—101; Энеолит... — С. 259—263; Эпоха бронзы лесной полосы СССР. — М., 1987. — С. 42 і далі; Mallory J.P. In search... — P. 243—256; Häusler A. Ist eine Ableitung der Schnurkeramik von der Ockergrabkultur möglich? // Forschungen und Fortschritte. — Berlin, 1963. — H. 12. — S. 363—368.

⁶⁴ Свешников И.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери. — К., 1974. — С. 155—156; Buchwaldek M. Corded Pottery Complex in Central Europe // JIES. — 1980. — 8, № 3—4. — P. 394—401; Jazdzewski K. Op. cit. — S. 260—261; Kosko A. Op. cit.; пор. Mallory J.P. In search...

⁶⁵ Sakellariou M. Les proto-grecs. — Athen, 1980; Mellaart J. Anatolia and the Indo-Europeans // JIES. — 1981. — 9, № 1—2. — P. 135—149; Yakar J. The Indo-Europeans and their impact on Anatolian cultural development // JIES. — 1981. — 9, № 1—2. — P. 94—112; Steiner G. The

immigration of the First Indo-Europeans into Anatolia Reconsidered // *JIES*. — 1990. — 18, № 1—2. P. 185—214; *Гиндин Л.А.* Древнейшая ономастика Восточных Балкан. — София, 1981. — С. 186—187. *Его же.* Пространственно-хронологические аспекты индоевропейской проблемы // *Вопросы языкознания*. — 1992. — № 6. — С. 55—59; *Мерперт Н.Я.* Указ. соч. — С. 31.

⁶⁶ *Merpert N.J.* The Eneolithic and Bronze Ages of the Volga area // *Bericht über den V Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte* (Hamburg, 1958). — Berlin, 1961; *Смирнов К.Ф., Кузьмина Е.Е.* Происхождение индоевропейцев в свете новейших археологических открытий. — М., 1977. — С. 51—53; *Кузьмина Е.Е.* Откуда пришли индоарии? — М., 1994. — С. 216—217.

⁶⁷ *Широков О.С.* Реконструкция праязыковых изоглоссов общиндоевропейского диалектного континуума // *Сравнительно-историческое изучение языков разных семей*. — М., 1988. — С. 53—55; *Mallory J.P.* In search... — P. 241; *Гиндин Л.А.* Пространственно-хронологические аспекты... — С. 55—59.

Одержано 15.01.98

С.В. Конча

КОНЦЕПЦИЯ «СТЕПНЫХ ИНВАЗИЙ» М. ГИМБУТАС. ПОПЫТКА КРИТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

Рассматриваются построения известной американской исследовательницы Марии Гимбутас, объяснявшей кардинальные социально-культурные изменения в Европе конца V—IV тыс. до н. э. давлением и переселениями подвижных скотоводческих групп населения из глубины евразийской степной зоны. Поскольку возникшие ареалы предполагаемой метисации местного и пришлого (степного) населения культуры III тыс. до н. э. принимаются многими исследователями в качестве древнейшего несомненно этнического эквивалента носителей индоевропейских языков, правильность построений М. Гимбутас могла бы послужить доказательством гипотезы о формировании индоевропейского этноязыкового единства в степной зоне.

Однако пересмотр приводимого исследовательницей материала с учетом разработок ведущих специалистов позволяет сделать вывод, что предполагаемые инвазии степных скотоводов с достаточной убедительностью прослеживаются только в долине Дуная и части бассейна Тисы. В остальных регионах Центральной и Северной Европы материалы, подтверждающие проникновение сюда непосредственно выходцев из степной зоны или их вероятных потомков из бассейна Дуная, не обнаружены, что признается и современными сторонниками «степной» версии прародины индоевропейцев.

S.V. Koncha

THE CONCEPTION OF «STEPPE INVASIONS» BY M. GIMBUTAS. AN ATTEMPT OF CRITICAL ANALYSIS.

The article deals with the constructions of the well-known American researcher Maria Gimbutas, who explained the cardinal socio-cultural changes in Europe at the end of the V-IV millennium BC by the pressure and migration of mobile cattle-breeding groups of the population from the heart of the Eurasian steppe zone. Since many of researchers regard the cultures of the III millennium BC, which arose in the habitat of the supposed miscegenation of the local and alien (steppe) populations, as the most ancient unquestionable ethnic equivalent of native speakers of Indo-European languages, the accuracy of M. Gimbutas' constructions would become a proof of the hypothesis about the formation of the Indo-European ethnic and lingual unity in the steppe zone.

However, the revision of the material, which is given by the researcher, with regard to works of the leading experts allows one to conclude that the supposed invasions of steppe cattle-breeders are traced with sufficient cogency only in the Danube's valley and in a part of the Tisza's basin. In other regions of the Central and Northern Europe, no materials, which would confirm the penetration of the population directly from the steppe zone or their probable descendants from the Danube's basin into this region, were discovered. This fact is recognized also by the modern followers of the «steppe» version for the forefatherland of the Indo-Europeans.

ПРО СТАТЕВО-ВІКОВУ СТРАТИФІКАЦІЮ НАСЕЛЕННЯ ЯМНОЇ СПІЛЬНОТИ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Розглянуто деякі аспекти статево-вікової структури суспільства носіїв ямної культури Північно-Західного Причорномор'я. Всебічний розгляд інвентарних поховань на тлі даних антропології та трасології дає змогу констатувати наявність певного зв'язку віку та статі небіжчика з деякими категоріями поховального інвентаря та рисами поховальної обрядності. Запропоновано можливий варіант реконструкції статево-вікових взаємовідносин у середовищі степового населення ямного часу.

З погляду деяких дослідників, розгляд статево-вікової структури суспільства є початковим етапом соціологічних реконструкцій¹. У первісному суспільстві соціальні взаємини розвивались у двох головних напрямках. Зокрема, розгляд поселень та жител дозволяє виходити у соціологічному аспекті на вивчення родини, громади, племені. Дані ж поховального обряду є головним джерелом для реконструкції статево-вікової та соціальної диференціації суспільства і соціальних груп, які утворюються внаслідок зазначених процесів². При цьому статево-вікова система відбиває не тільки організацію виробничої діяльності, а й суспільні відносини.

За умов первісного суспільства статево-віковий фактор є одним з головних в організації суспільної системи. Структуротворними компонентами на цьому рівні постають системи супідрядних статево-вікових груп. Для їх визначення суттєвим показником є склад поховального інвентарю, який супроводжує осіб різних статі та віку, його функціональні відмінності, якщо такі фіксуються (рисунок).

З нашого погляду, вже нагромаджено достатній матеріал для того, щоб спробувати реконструювати статево-вікову структуру ямного суспільства регіону. В процесі вирішення проблеми використано зведення з 2098 ямних поховань, які досліджено у степовій зоні Північно-Західного Причорномор'я. З цих комплексів 366 містили інвентар, пов'язаний із господарською діяльністю, військовою справою, а також прикраси й атрибути ритуалів³. Загалом ці поховання містять 868 артефактів, без урахування керамічних посудин, які у зазначеному дослідженні до уваги не брались.

Разом з тим до розкриття теми залучено подібні інвентарні поховання з території Північної Молдови, матеріали яких опубліковано (Кам'янка, Корпач, Костешти), а також поховання, які супроводжуються такими великогабаритними артефактами, як стели та вози (або їх частини). Це збільшує загальну кількість урахованих поховань до 2195, кількість інвентарних з них до 450, а артефактів, що розглядалися, до 1010.

Відомо 322 антропологічні визначення, які репрезентують усі головні вікові категорії⁴: раннє дитинство (Infantilis I) — до 6—8 років; пізнє дитинство (Infantilis II) — від 6—8 до 12—14 років; юнацький вік (Juvenis) — від 12—14 до 17—20 років, що охоплює підлітковий вік — від 12—14 до 15—16 років; вік змузнілий (Adultus) — від 20—22 до 30—35 років; зрілий вік (Maturus) — від 30—36 до 50—55 років; старечий вік (Senilis) — від 50—55 років та старше.

У межах вищезазначеного ми можемо оперувати даними про 161 поховання чоловіків, 74 — жінок, 62 — дітей та підлітків (із визначенням віку). У 25 випадках встановлено лише вік, але стать є невідомою⁵.

Загалом 131 поховання з антропологічним визначенням (40 % усіх визначених) містило артефакти, які нас цікавлять (див. таблицю).

Таким чином, статево-вікові характеристики одержано для третини інвентарних поховань (для 131 з 450 поховань), що дає змогу аналізувати їх у соціологічному аспекті.

Поховання дітей та підлітків під час аналізу поховальних комплексів дослідники часто розглядають у сукупності. Це обумовлено, певно, тим, що у процесі розкопок такі поховання відносно легко виділяються з усього загалу навіть за відсут-

ності антропологічних визначень. Підкреслимо, що сучасні вікові межі між дітьми, підлітками та дорослими у соціальному плані або ж фізіологічні рубежі, які базуються на антропологічних даних, зовсім не обов'язково збігаються з тими, які були прийняті у ямному суспільстві. Тому більш доречно у згаданому контексті розглядати лише поховання, для яких визначено вік дітей та підлітків або хоча б межа між ними. Саме ці поховання на тлі масиву дитячих поховань регіону дозволяють нам конкретніше розглянути досліджуваний аспект статево-вікової стратифікації ямного суспільства.

38 дітей та підлітків, враховані у нашому зведенні, пов'язані з індивідуальними похованнями, а 14 — з парними та колективними. Зазначимо, що дітей було поховано не тільки з жінками, а й з чоловіками.

І.Ф. Ковальова виділила ранній ступінь у соціальному розвитку дитини (2—2,5 року), який характеризується «виходом з колиски»⁶. На нашу думку, можна припускати наявність ще одного етапу у віковій градації ямного суспільства, який відбиває проходження дитиною наступного вікового ступеня. У процесі зіставлення могильних ям за розмірами спостерігається такий факт. Лише у групі дитячих поховань є ями з параметрами, меншими від середніх, а також звичайні ями середніх розмірів, тобто, за нашими підрахунками, завдовжки 1,1—1,8 м за ширини 0,8—1,2 м для могил без уступів й відповідно 1,4—1,8 м та 1,8—1,5 м — для могил з уступами.

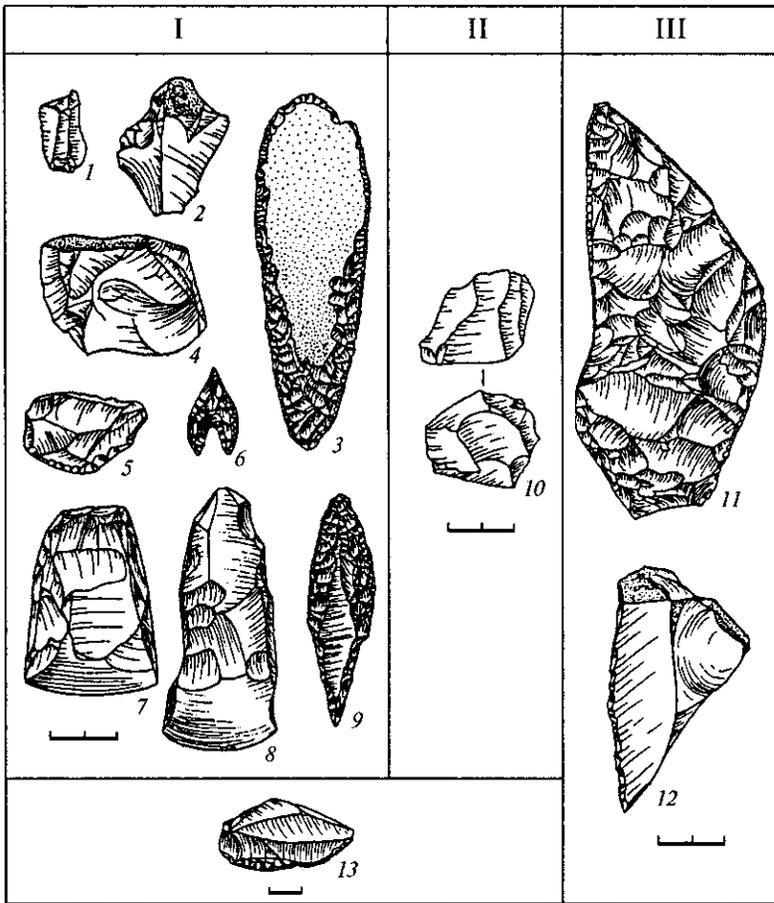
Розгляд поховань, для яких визначено вік небіжчиків, показує, що мінімальні розміри ям трапляються у тих випадках, коли поховано дітей від грудного віку до 5—7 років. Поховання дітей, старших від цього віку, характеризуються вже ямами стандартних розмірів для дорослих поховань. Певно, вік 5—7 років був ступенем у межах статево-вікової структури ямного суспільства. Долання цієї вікової межі відбивалося у певних змінах поховального обряду — у переході його до дорослих «норм» розмірів могильних ям.

Поховальний інвентар має розбіжності як серед поховань дорослих та дітей, так і, відповідно, вікових груп масиву дитячих поховань. Насамперед привертає увагу те, що практично усі завершені вироби з кременю, каменю, кістяні та металеві знаряддя пов'язані з похованнями дорослих. У дитячі могили (тут — усі дитячі поховання регіону) потрапляли майже виключно відходи виробництва або напівфабрикати. Серед них: ножеподібна пластина (одна), відщепи (п'ять), нуклеуси (два), заготовка крем'яного знаряддя (одна). Два дитячі поховання з господарсько-виробничим інвентарем містили знаряддя з природних матеріалів без додаткової обробки: Томай S — відбійник з гальки, Холмське 1/16 — розтиральник. Зазначимо, що в останньому випадку дитину 6—8 років поховано за дорослим «стандартом» — у ямі середніх розмірів. Характерним є те, що у парному похованні з Приморського 1/25 нуклеус було покладено біля немовляти, а біля дорослого — завершене знаряддя — скребачку. Цьому спостереженню нібито суперечить знахідка у похованні підлітка (Траповка 6/20) завершеного знаряддя — скобеля. Проте цей факт можна пояснити, якщо врахувати нечіткість відбиття у поховальному ритуалі межі між дорослими та підлітками. Попри незначну кількість інвентарних поховань дітей з віковими визначеннями, можна дійти висновку, що виробничий інвентар потрапляв майже виключно у могили старшої вікової групи.

Разом з тим, якщо залучати відщепи до виробничого інвентарю як заготовки знарядь або відходи виробництва, то слід врахувати й існуючі погляди про зв'язок артефактів із ритуальною сферою⁷.

Таким чином, можна констатувати, що кількість дитячих поховань з виробничим інвентарем є надто малою. Навіть з включенням до їх складу поховань із знаряддями-напівфабрикатами, їх кількість сягає лише 15 % усіх поховань із знаряддями або 3,8 % загальної кількості розглянутих поховань з артефактами. Практично немає дитячих поховань зі зброєю. Єдина знахідка двох вістер стріл з кістки у похованні підлітка (Глиноє 1/1), певно, пояснюється статусом небіжчика у колективі як дорослої особи (рисунок, А—В).

Поховання з ритуальним інвентарем та прикрасами (рисунок, В, Г) складають майже половину таких поховань — 43,7 %, або 26,7 % усіх поховань з інвентарем. Дослідники звичайно відзначають причетність до мисливського культу особи, у поховальному інвентарі яких є намиста з іклів хижака. Останні — обов'язковий атрибут шаманського вбрання, на користь чого можна привести багато етнографічних прикладів⁸. Знахідки ж у похованнях астрагалів трактуються як речі для ворожіння та гри

A

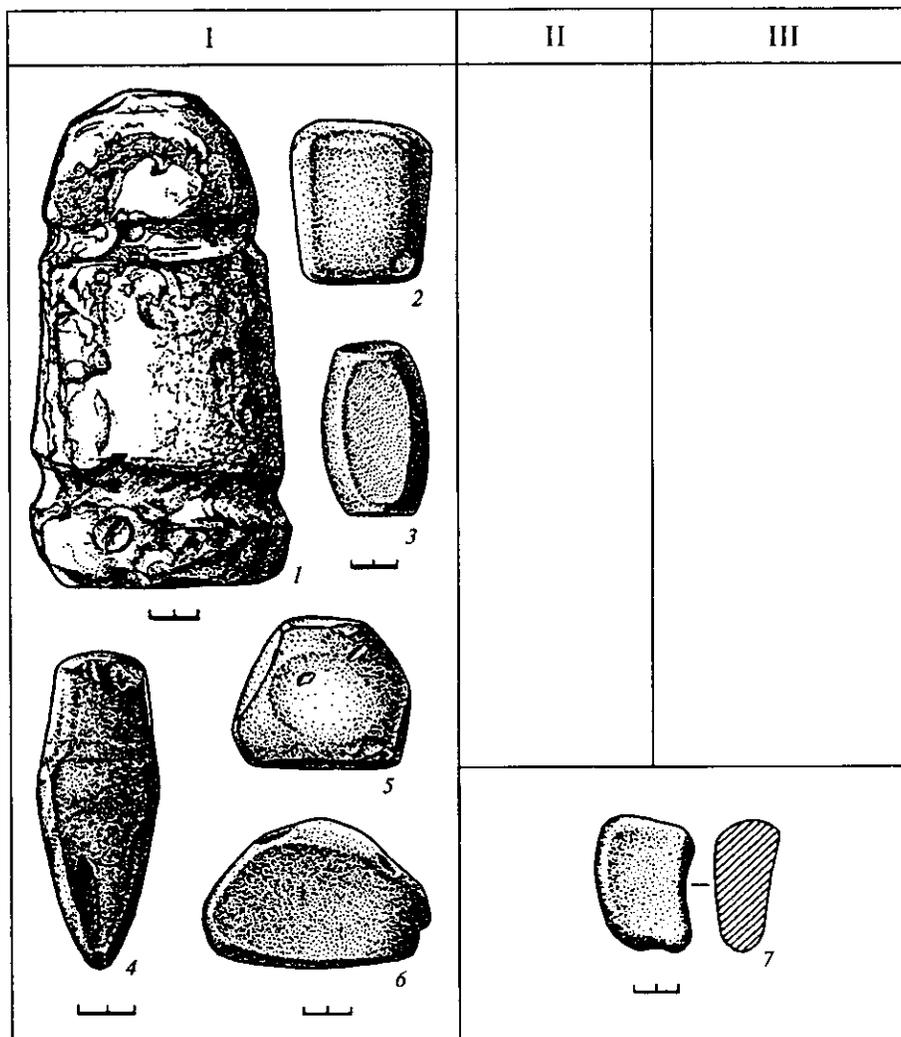
Зразки видів інвентарю, що трапляється у ямних похованнях чоловіків (I), дітей і підлітків (II) та жінок (III): A — *кременевий інвентар*: 1 — ніж для м'яса, 2 — ніж стругальний для деревини; 3 — ніж-кинджал живиний; 4 — пилка; 5 — скребачка; 6, 9 — вістря стріл; 7 — тесло; 8 — сокира; 10 — нуклеус; 11 — ніж-кинджал для м'яса; 12 — різець-скобель; 13 — скобель (1 — Нагірне, 14/16; 2, 4, 5 — Вишневе, 17/43; 3 — Холмське, 2/8; 6 — Яськи, 1/30; 7 — Холмське, 5/14; 8 — Семенівка, 8/13; 9 — Червоний Яр, 1/6; 10 — Шербанка, 1/6; 11 — Утконосівка, 1/6; 12 — Чауш, 20/2; 13 — Трапівка, 6/20).

у кості. Ця гра у стародавніх суспільствах була сакральною, а особи, яких ховали з астрагалами, могли бути ворожбитами, причетними до культу, або жерцями⁹.

З 12 досліджених у Північно-Західному Причорномор'ї поховань з астрагалами, 5 належало дітям та підліткам (41 %). З 10 поховань, що містили підвіски із зубів хижаків, дитячими та підлітковими було 5 (50 %), з 3 поховань, де підвіски виготовлено з черепашки, — 1 дитяче чи підліткове (33,3 %), з 4 поховань, де трапилися намистини з кістки, — відповідно 1 (25 %). Лише у дитячих похованнях були бісер (Кам'янка, 6/3, Молдова) та намистина з кварцу (Граदेशка, 1,5/1).

Серед поховань з металевими прикрасами відзначимо 6 дитячих та підліткових, де містилися спіральні підвіски зі срібла. Це становить 11,3 % усього загалу з 53 відомих у регіоні поховань зі згаданими артефактами. Дитячі та підліткові поховання тричі містили скроневі спіралі з міді (23 % від 13) й тричі ж — набірні браслети з міді (9,4 % від 32).

Тут ми стикаємося з проблемою статусу, який успадковується, та статусу, якого слід було досягати. Майже повна відсутність дитячих поховань із знаряддями праці (за досить значної кількості останніх у регіоні) може вказувати на те, що статус дитини у виробничій сфері з плином часу змінювався, і знаряддя потрапляли у могили лише особам, вік яких був старше 7 років. У ритуальній та соціально-престижній сферах ситуація була дещо іншою. Виходячи з відносно великої кількості знахідок

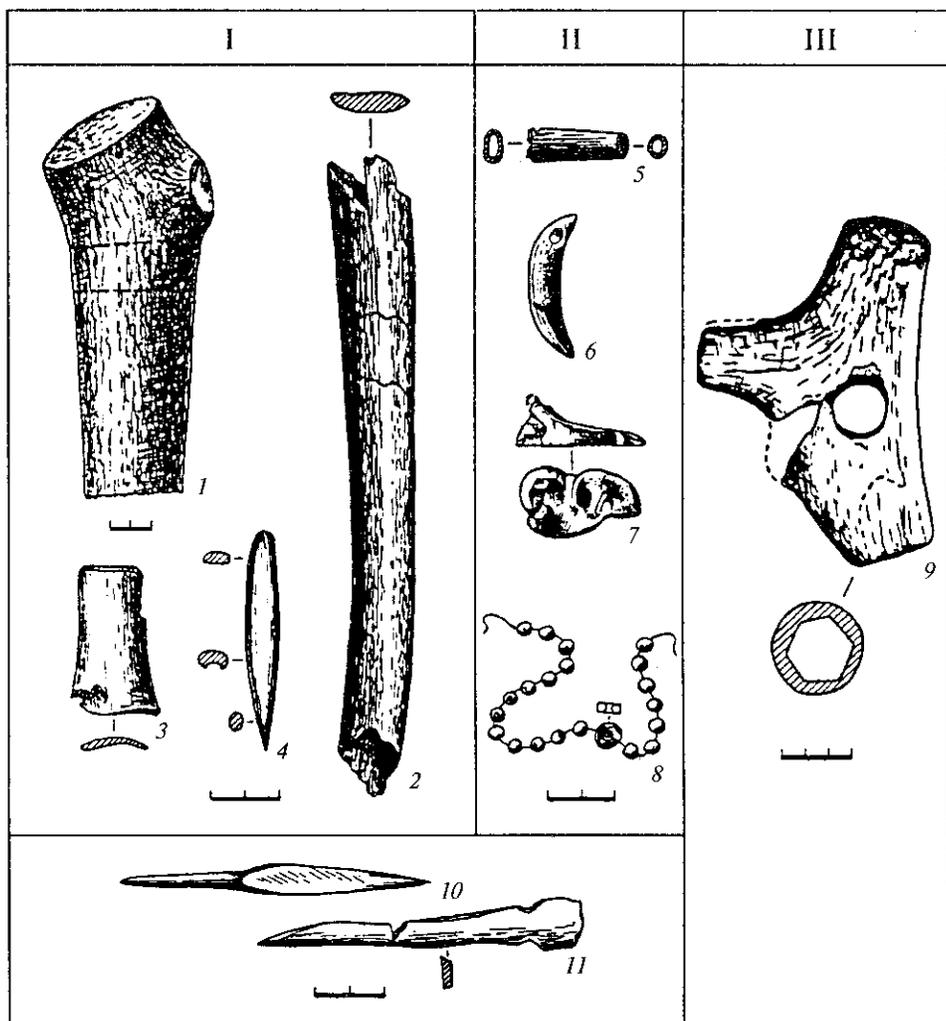

Б

Продовження рисунка: Б — кам'яний інвентар: 1 — важок для свердла; 2 — розтиральник для руди; 3 — лощило-відбійник; 4 — заготовка сокири; 5 — розтиральник; 6 — розтиральник-відбійник; 7 — відбійник (1, 4 — Червоний Яр, 1/6; 2 — Шевченкове, 3/11; 3 — Яськи, 1/18; 5 — Фрікацей, 10/17; 6 — Красне, 9/19; 7 — Томай, S).

ритуального інвентарю у дитячих похованнях, можна констатувати значну роль дітей у культовій сфері. Це, вірогідно, пояснюється уявленнями, притаманними стародавнім суспільствам, про сакральне виділення дитини як носія таємничих сил, тісно пов'язаного із світом духів¹⁸. Існує погляд, згідно з яким протягом доби раннього металу металеві вироби здебільшого монополізувала соціальна верхівка, внаслідок чого метал функціонував, головним чином, у соціально-престижній сфері й був доступний лише небагатом¹¹. У цьому контексті показовою є наявність у дитячих похованнях металевих прикрас. Знахідки астрагала у похованні дитини віком до 1 року (Білолісся, 7/4), воза та срібних спіралей у могилі дитини віком 1,5 років (Тараклія II, 18/10) вказують на те, що у деяких соціальних групах (знаті, служителів культу) статус визначався вже при народженні або у немовлят. Додамо, що є також випадки, коли поховання дітей віком до 5—7 років супроводжувалися стелами. Взагалі ж такі категорії знахідок відомі й у похованнях дітей, старших 5—7 років, але з цієї віковою групою вже пов'язані й поодинокі знахідки знарядь праці.

Зазначене співвідношення виробничого (господарського), соціально-престижного та ритуального інвентарю у дитячих похованнях поряд з особливостями риту-

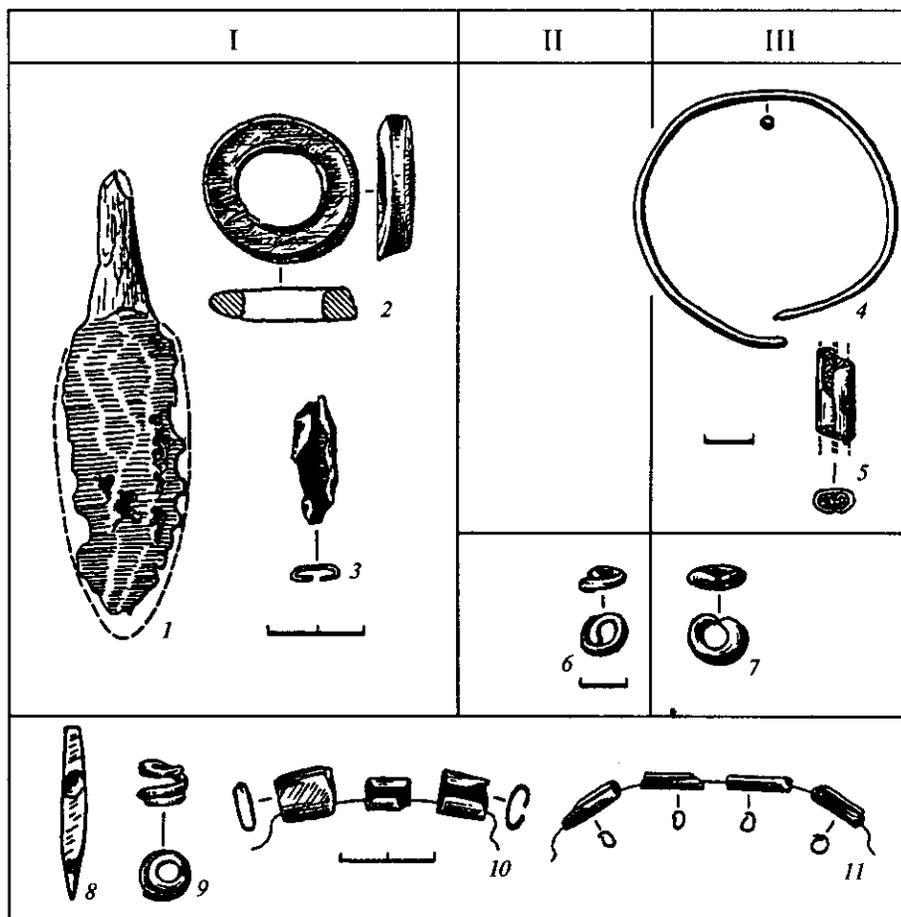

B

Продовження рисунка: B — інвентар з кістки та рогу: 1 — мотика; 2 — накладка для лука; 3 — накладка на руків'я; 4 — проколка; 5 — трубочка; 6 — підвіска з ікла хижака; 7 — астрагал розпилений; 8 — намисто з кістки і кварцу; 9 — муфта мотики; 10 — вістря стріл; 11 — шпилька (вістря) (1 — Таракля, 1, 1/2; 2, 3 — Оланешти, 8/7; 4 — Кочкувате, 24/4; 5 — Семенівка, 14/5; 6 — Агеївка, 1/5; 7 — Фрікацей 3/3; 8 — Градешка I, 5/1; 9 — Фрікацей, 1/5; 10 — Глинос, 1/1; 11 — Глибоке, 1/21).

алу, дозволяє дійти деяких висновків щодо місця дітей у соціальній сфері ямного суспільства. За характером знахідок у господарській області дитина посідала нижчий ступінь відносно дорослих. У соціальній сфері її статус залежав від статусу соціальної групи, до якої вона належала згідно з народженням. І якщо ритуальний інвентар може вказувати на особливу роль дитини у ритуально-культурних уявленнях (що визначається у немовлят), то соціально-престижний — на її природну соціальну позицію, на усаджування соціального статусу. «Виробничу позицію» дитині слід було ще підвищувати протягом життя, про що свідчить поява «дорослого» інвентарю у підлітків, тоді як соціальна позиція за нею закріплювалася від народження.

Поховання чоловіків та жінок, згідно з нашим зведенням, відбивають той факт, що розподіл праці відбувався не тільки відповідно до віку по лінії діти — дорослі, а й між особами різних вікових груп дорослих різної статі (рисунок). Передусім підкреслимо майже повну відсутність поховань жінок з господарським інвентарем. Його репрезентовано лише мідним шилом (Багате, 2/11), кременевим ножом-кінджалом для м'яса (Утконосівка, 1/6), відбійником (Плавні, 8/18), різцем-скобелем

Г

Закінчення рисунка: Г — металевий інвентар: 1 — бронзовий ніж; 2 — свинцеве кільце; 3, 5 — мідні підвіски-обоймочки скроневі; 4 — браслет мідний суцільний; 6 — спіральна скронева підвіска мідна; 7 — сережка срібна; 8 — шило бронзове; 9 — спіральна скронева підвіска срібна; 10 — браслет з мідних обоймочок; 11 — браслет з мідних пронизок (1 — Яськи, 2/2; 2 — Доброолександрівка, 1/5; 3 — Нагірне, 14/15; 4 — Нерушай, 9/56; 5 — Трапівка, 4/7; 6 — Гура Бикулуй, 3/13; 7 — Орґеїв, S; 8 — Яськи, 1/30; 9 — Яськи, 1/18; 10 — Семенівка, 2/21; 11 — Семенівка, 8/15)

(Чауш, 20/2), причому в останньому випадку стать небіжчика визначена згодом. На тлі знарядь праці, які містилися у похованнях чоловіків, ці знахідки поодинокі. Певно, участь жінок у господарському житті не знаходила відбиття в археологічних реаліях. Жіночими функціями могли бути доглядання худоби, домашнє господарство, організація побуту. У скотарських суспільствах жіночою справою здебільшого було й землеробство, а також ткацтво та гончарство¹². За аналогією до відомого поховання «ткача» з Пелагеївки 1/20 у Поінгуллі (КБК), де у могилі молодого чоловіка містилися кістяні стрижні, можна згадати й два поховання з території Північно-Західного Причорномор'я. Це — комплекси, де містилися тожотні кістяні вироби: Глибоке, 1/21 (поховання чоловіка 18—22 років) та Лиман 2/3 (підліток); проте кістяні вістря (заколки), знайдені у згаданих похованнях, ще не отримали однозначної інтерпретації¹³.

Не виключною є певна роль жінок у сакральній сфері. Деякі дослідники виділяють у Північно-Західному Причорномор'ї поховання жінок-жриць зі стелами¹⁴. Комплекси, що трактуються як поховання жриць, відомі й в інших регіонах розповсюдження ямної культури¹⁵.

У жіночих похованнях знайдено прикраси з міді та срібла: скроневі підвіски (спіралеподібні та з обоймочок), а також браслети (суцільні та набірні). Причому

Кореляція інвентарю зі статтю та віком похованих

Вид інвентарю	Пункт знахідки (курган, поховання)	Діти, під- літки, вік	Чоловіки, вік	Жінки, вік	Дорослі без встановлен- ної статі
<i>Інвентар господарської діяльності</i>					
Нуклеуси	Приморське, 1/25	До 1 року	—	—	—
	Щербанка, 1/6	2 дітей	—	—	—
Відщепи кременю	Кам'янка (М), 1/8	Дит. *	—	—	—
	Кам'янка (М), 3/15	«	—	—	—
	Семенівка, 2/2	«	—	—	—
	Шевченкове, 3/9	«	—	—	—
	Чокилтяни, 5/7	7—10	—	—	—
	Тараклія I S	—	Юнак	—	—
	Рошкани, 1/13	—	25—35	—	—
	Корпач, 2/16	—	35—45	—	—
	Борисівка, 8/9	—	40—50	—	—
	Шевченкове, 3/2	—	45—50	—	—
	Холмське, 1/15	—	50—55	—	—
	Красне, 9/19	—	?	—	—
	Суворове, П, 5/1	—	—	20	—
	Копач, 3/6	—	—	25—35	—
	Червоний Яр II, S	—	—	30—40	—
	Надліманське, S	—	—	45	—
	Кислиця, 2/2	—	—	?	—
Парапори, 2/2	—	—	?	—	
Кременеві скребачки для м'яса	Костешти, 1/7	—	—	—	30—40
	Костешти, 3/1	—	—	—	Понад 30
Кременева ножеподібна пластина	Виноградівка, 7/7	Дит.	—	—	—
	Гура-Биклулуй, 3/6	—	35—45	—	—
Кременевий ніж	Нагірне, 14/16	—	Зріл.-стар.	—	—
Кременевий ніж-кинджал жнивний	Холмське, 2/8	—	30—40	—	—
Кременевий ніж-кинджал для м'яса	Утконосівка, 1/6	—	—	25—35	—
Кременеві стругальні ножі	Вишневе, 17/43	—	До 25	—	—
	Струмок, 5/3	—	—	—	Змужн.
Кременева пилака для деревини	Вишневе, 17/43	—	До 25	—	—
Кременева скребачка для деревини	Вишневе, 17/43	—	До 25	—	—
Кременеві скребачки для шкур	Красне, 9/19	—	?	—	—
	Червоний Яр I, 1/8	—	?	—	—
Кременеві скобелі для деревини	Трапівка, 6/20	Підліток	—	—	—
	Красне, 9/23	—	?	—	—
Кременевий різець-скобель	Чауш, 20/2	—	—	Зріл.	—
Заготовка кременевого знаряддя	Кам'янка (М), 1/8	Дит.	—	—	—
Кременеві сокири	Рошкани, 1/13	—	25—35	—	—
	Пуркари, J	—	50	—	—
	Семенівка, 8/13	—	50—60	—	—
	Холмське, 5/14	—	50—60	—	—

Вид інвентарю	Пункт знахідки (курган, поховання)	Діти, підлітки, вік	Чоловіки, вік	Жінки, вік	Дорослі без встановленої статі
Кам'яні розтиральники	Холмське, 1/16	6—7	—	—	—
	Глибоке, 1/21	—	18—22	—	—
	Яськи, 1/18	—	45—50	—	—
	Фрікацей, 10/17	—	Зріл.-стар.	—	—
Розтиральники для мідної руди	Доброолександрівка, 1/5	—	?	—	—
	Шевченкове, 3/11	—	?	—	—
Розтиральник-відбійник	Красне, 9/19	—	?	—	—
Лощило-відбійник	Яськи, 1/18	—	45—50	—	—
Кам'яні відбійники	Томай, S	Дит.	—	—	—
	Плавні, 8/18	—	—	Змуж.	—
Заготовка кам'яної сокири	Градшште, S	—	35—45	—	—
	Червоний Яр I, 1/6	—	45—50	—	—
Важки кам'яні	Червоний Яр I, 1/6	—	45—50	—	—
Кістяні проколки	Корпач, 2/13	—	25—30	—	—
	Кочкувате, 24/4	—	Стар.	—	—
Кістяні трубочки (держак)	Нагірне, 14/17	Дит.	—	—	—
	Санжейка, 1/12	Дит.	—	—	—
	Семенівка, 14/5	Дит.	—	—	—
Кістяні накладки держаків	Оланешти, 8/7	—	Юнак	—	—
Мотики з кістки, рогу	Тараклія I, S	—	«	—	—
	Глинос, 1/6	—	30—40	—	—
	Фрікацей, 1/5	—	—	Ж?змужн.	—
Шила з міді — бронзи	Оланешти, 8/7	—	Юнак	—	—
	Яськи, 1/30	—	60	—	—
	Багате, 2/11	2 дітей	—	Змужн.	—
Ножі з міді — бронзи	Глинос, 1/6	—	30—40	—	—
	Оланешти, 13/5	—	Зріл.	—	—
	Яськи, 2/2	—	70	—	—
	Оланешти, 6/2	—	?	—	—
<i>Військово-мисливський інвентар</i>					
Кременеве вістря дротика	Кочкувате, 24/4	—	Стар.	—	—
Кременеві вістря стріл	Копач, 3/1	—	25—35	—	—
	Баштанівка, 4/12	—	30—35	—	—
	Градшште, S	—	35—45	—	—
	Червоний Яр I, 1/6	—	45—50	—	—
	Яськи, 1/30	—	60	—	—
Кременеві вістря стріл	Рошкани, 4/16	—	?	—	—
Кістяні вістря стріл	Глинос, 1/1	Підліток	—	—	—
	Рошкани, 1/13	—	25—35	—	—
Кістяна накладка лука	Оланешти, 8/7	—	Юнак	—	—
<i>Прикраси, речі культу</i>					
Кістяні заколки (вістря)	Лиман, 2/3	Підліток	—	—	—
	Глибоке, 1/21	—	—	—	—
Підвіски із зубів тварин	Агеївка, 1/5	Дит.	—	—	—
	Гура-Бикулуй, 3/13	«	—	—	—
	Кам'янка (М), 7/1	Підліток	—	—	—

Вид інвентарю	Пункт знахідки (курган, поховання)	Діти, підлітки, вік	Чоловіки, вік	Жінки, вік	Дорослі без встановленої статі
Підвіски із зубів тварин	Тернівка, 255/5	Дит.	—	—	—
	Тудорове, 1/4	«	—	—	—
Підвіски з черепашки	Тернівка, 255/5	«	—	—	—
Бісер	Кам'янка (М), 3/8	«	—	—	—
Намистини з кістки	Новоселиця, 19/12	—	—	—	Юнак
Намистини з кісток та кварцу	Градешка I, 5/1	Дит.	—	—	—
Підвіски-обоймочки скроневі мідні	Нагірне, 14/15	—	Змужн.	—	—
	Трапівка, 4/7	—	—	До 18 років	—
	Білолісся, 4/4	—	—	Змужн.	—
Сережки кільцеподібні срібні	Красне, 9/19	—	?	—	—
	Оргеїв, S	Підліток	—	—	—
	Парапори, 1/20	—	—	?	—
Спіралі скроневі мідні	Гура-Бикулуй, 3/13	Дит.	—	—	—
	Рошкани, 2/3	«	—	—	—
	Тараклія II, 3/7	«	—	—	—
	Багате, 2/11	—	—	Змужн.	—
	Оргеїв, 1/6	—	—	?	—
	Оланешти, 1/16	Дит.	—	—	—
Спіралі скроневі срібні	Сергіївка, S	«	—	—	—
	Шевченкове, 3/6	«	—	—	—
	Тараклія, 18/10	1 рік 6 міс	—	—	—
	Новоселиця, 21/1	Підліток	—	—	—
	Новоселиця, 19/11	—	Змужн.	—	—
	Доброолександрівка, 1/5	—	?	—	—
	Городне III, 1/6	—	?	—	—
	Яськи, 1/18	—	45—50	—	—
	Білолісся, 7/4	—	—	20	—
	Холмське, 2/8	—	30—40	—	—
Браслети набірні з мідних пронизок та намистин з бурштину					
Браслети набірні з мідних пронизок та обоймочок	Баранове, 1/9	Дит.	—	—	—
	Білявка, 1/34	«	—	—	—
	Семенівка, 2/2	«	—	—	—
	Плавні, 9/12	—	—	—	Юнац.
Браслети набірні з мідних пронизок та обоймочок	Семенівка, 19/9	—	25—30	—	—
	Семенівка, 8/15	—	Близько 30	—	—
	Рошкани, 1/13	—	25—35	—	—
	Глибоке, 1/24	—	30—40	—	—
	Баштанівка, 4/25	—	45—50	—	—
	Глибоке, 1/25	—	45—50	—	—
	Кам'янка I (укр.), 1/8	—	45—50	—	—
	Холмське, 2/13	—	—	18—20	—
	Градешка I, 5/11	—	—	Змужн.	—
	Новокам'янка, 1/5	—	—	«	—

Вид інвентарю	Пункт знахідки (курган, поховання)	Діти, підлітки, вік	Чоловіки, вік	Жінки, вік	Дорослі без встановленої статі
Браслети мідні суцільні	Нерушай, 9/56	—	—	25—30	—
	Утконосівка, 1/6	—	—	25—30	—
Кільце свинцеве	Доброолександрівка, 1/5	—	?	—	—
Астрагали	Білолісся, 7/4	До 1 року	—	—	—
	Жовтий Яр, 5/10	Дит.	—	—	—
	Новоселиця, 19/14	«	—	—	—
	Томай, 1/6	«	—	—	—
	Фрікацей, 3/3	Підліток	—	—	—
	Лиман, 1/1	—	Змужн.	—	—
	Антропоморфні стели	Вишневе, 17/19	Дит.	—	—
Дзинілор, 1/7	«	—	—	—	—
Дивізія II, S	«	—	—	—	—
Парапори, 1/1	Дит.	—	—	—	—
Санжейка, j	«	—	—	—	—
Струмок, 6/3	«	—	—	—	—
Семенівка, 11/9	«	—	—	—	—
Холмське, 2/5	«	—	—	—	—
Новокотовськ, 1/7	7—8	—	—	—	—
Миколаївка, 8/15	8—10	—	—	—	—
Яськи, 2/4	Підліток	Стар.	—	—	—
Великозимінове, 1/1	—	—	—	—	Юнац.
Мар'янівка, 1/6	—	—	—	—	«
Новоселиця, 19/12	—	—	—	—	«
Новоселиця, 19/17	—	—	—	—	Змужн.
Струмок, 5/3	—	—	—	—	«
Глибоке, 1/7	—	—	30—40	—	—
Новоселиця, 19/7	—	—	30—40	—	—
Холмське, 1/7	—	—	30—40	—	—
Яськи, 1/18	—	—	45—50	—	—
Новоселиця, 20/1	—	—	40—55	—	—
Новоселиця, 19/26	—	—	55—65	—	—
Глибоке, 1/11	—	—	55—65	—	—
Яськи, 2/2	—	—	70	—	—
Красне, 9/19	—	—	?	—	—
Утконосівка, 1/6	—	—	—	25—35	—
Шевченкове, 3/13	—	—	—	45—50	—
Вози	Тараклія, 18/10	1 рік 6 міс	—	—	—
	Холмське, 1/7	—	30—40	—	—
	Холмське, 2/17	—	—	Змужн.	—
	Новоселиця, 19/16	—	Змужн.	—	—
	Яськи, 1/18	—	45—50	—	—
	Яськи, 2/2	—	70	—	—
	Холмське, 2/10	—	—	Зріл.	—

* С к о р о ч е н н я: дит. — дитяче поховання; вік: стар. — старечий, змужн. — змужнілий, зріл. — зрілий, юнац. — юнацький.

суцільні мідні браслети й мідні скроневі спіралі знайдено виключно у похованнях жінок. Втім той факт, що стать визначено не для всіх поховань із зазначеними артефактами, змушує поки що утриматися від конкретних висновків.

Найбільш різноманітний інвентар пов'язаний з похованнями чоловіків: зняряддя праці з кременю, каменю, кістки, металеві ножі, шила, зброя (дротики, кременеві та кістяні вістря, стріли), ритуальний інвентар (фрагменти кам'яних сокир, астрагали), прикраси (срібні скроневі спіралі, мідні скроневі обійми, набірні браслети). Відзначимо й знахідки заготовок кам'яних сокир. Деякі категорії інвентарю є спільними для чоловіків, жінок, дітей, але зброя та господарсько-виробничий інвентар трапляються, здебільшого, у похованнях чоловіків. Проте в ареалі ямної спільноти така ситуація не є однозначною. Наприклад, у Подніпров'ї, як і у Північно-Західному Причорномор'ї, майже відсутні дитячі поховання з виробничим інвентарем¹⁶. Натомість вони відомі у Середньому Подонні¹⁷. Жіночі поховання із зняряддями праці (мідні ножі, долото, шило) досліджено у Південному Приураллі¹⁸, а от у Подніпров'ї поховання з мідними ножами належать виключно чоловікам¹⁹.

Зауважимо, що питома вага знахідок у похованнях чоловіків і жінок не є однаковою. У чоловіків не тільки ширше «асортимент», а й майже усі спільні категорії знахідок частіше походять з поховань чоловіків, ніж жінок. Винятком є лише металеві прикраси (10,9 % у чоловіків й 15,5 % у жінок) та кременеві відщепи.

Крім помічених відмінностей у розподілі господарсько-виробничого інвентарю між дорослими та дітьми, чоловіками та жінками, намічено деякі особливості у розподілі артефактів залежно від віку особи. Зокрема, з дітьми, підлітками та молодими чоловіками пов'язані знахідки ритуального інвентарю й ритуальних прикрас. Зняряддя праці та зброя тяжіють, здебільшого, до поховань чоловіків зрілого та старечого віку, рідше — змужнілого. Антропоморфні стели також співвідносяться, як правило, з похованнями чоловіків зрілого та старечого віку. Вози ж знайдено у похованнях усіх вікових груп.

У жінок майже усі знахідки концентруються у групі змужнілих, рідше — молодих. Лише в одному випадку зняряддя (різець-скобель) було знайдено у похованні особи зрілого віку, але жіноча стать тут визначена здогадно (Чауш, 20/2). Особливості у ритуалі, навпаки, пов'язані з похованнями жінок більш старшого, зрілого віку (віз, стели, певні трудові елементи поховального обряду).

Цікаво, що деякі артефакти тяжіють до поховань з вузькими віковими рамками. Зокрема, кременеві сокири знайдено у похованнях чоловіків 45—60 років, суцільні мідні браслети — жінок 25—30 років, набірні браслети — молодих та змужнілих жінок й чоловіків 35—50 років.

Зіставлення даних, одержаних внаслідок аналізу поховального інвентарю й розподілу його за різними статево-віковими групами (рисунки), дає змогу реконструювати основні елементи статево-вікової стратифікації ямного суспільства, які відбито в поховальному обряді.

Вже у самому ранньому віці деякі діти успадковували статус соціальної групи, до якої вони належали за народженням. Зокрема, це стосується групи знаті, про що свідчить наявність дитячих поховань з соціально-престижним інвентарем. У стародавніх суспільствах в окремих випадках обрані діти внаслідок магічних якостей, якими їх наділяли, діставали незабаром після народження статус жерця, обов'язки якого вони мали виконувати, досягнувши певного віку. У разі ж передчасної смерті їх ховали відповідно до їхнього становища²⁰. Цим можна пояснити наявність ритуального інвентарю у похованнях маленьких дітей; старші діти могли брати участь в обрядах або ж бути учнями жерців. Після 5—7 років статус дитини змінювався. Це відбулося як у зміні розмірів могильної ями (дітей почали ховати за «дорослими» стандартами), так і у появі у похованнях підлітків зняряддя праці, тобто «дорослого» інвентарю. Певно, були і якісь розбіжності у соціальних позиціях хлопчиків та дівчаток, але археологічні матеріали це не фіксують через відсутність антропологічних визначень.

Виходячи з інвентарю, відправлення деяких ритуалів пов'язувалося з юнаками чи молодими чоловіками. При цьому помітною була і роль підлітків. Цікаво, що у калашів (індоіранців Гіндукуша) саме хлопчики та невинні юнаки, власне, й складали жрецький стан, брали активну участь у ритуальному житті²¹.

У змужнілому віці, певне, люди мали оптимальні можливості для підвищення свого статусу. Враховуючи скотарський напрям господарства ямних племен, логічно

припустити, що найбільш значущі для суспільства соціальні ролі були пов'язані тією чи іншою мірою з догляданням худоби. Характерним є те, що саме ця галузь не потребує спеціальних знарядь праці. Ймовірно, виконання головних господарських функцій здійснювали чоловіки змужнілого віку. Саме у цій групі поховань відсутній виробничий інвентар, але є прикраси із срібла та міді. Для поховань чоловіків змужнілого віку одноплемінники споруджували найбільші за розмірами могили.

У групі поховань зрілих чоловіків також є прикраси, але зростає кількість знарядь праці, є зброя. Поховання цієї групи характеризується зменшенням кількості поховальних камер великих розмірів.

У похованнях небіжчиків старечого віку повністю відсутні прикраси, проте є знаряддя праці та зброя; більша частина могил у цій групі має середні розміри.

Наведені дані, на наш погляд, демонструють ситуаційну зміну соціального статусу індивідів у ямному суспільстві залежно від віку. Виникає враження, що наявність прикрас з металу в похованнях чоловіків до 35—45 років та високий рівень поховальних трудових затрат, що приділявся суспільством для таких небіжчиків, маркують цей вік як найоптимальніший для активної участі у господарському житті. З віком змінюється «професійна орієнтація» людини, її соціальна роль, соціальний статус, і у похованнях трапляються артефакти з блока виробничого інвентарю, тобто чоловіки зрілого віку переходять від безпосередніх занять, пов'язаних із догляданням худоби, до інших проявів господарської діяльності. Відносно їх характеру можна зробити припущення, враховуючи дані трасологічного аналізу деяких знарядь з поховань регіону (трасологічні визначення зроблено Г.Ф. Коробковою, Н.М. Скакун, Г.В. Саложниковою). Про розвиток деревообробки свідчить серія спеціалізованих знарядь — стругальний ніж, пилака, скребачка (Вишневе, 17/43), стругальний ніж (Струмок, 5/3), скобель для деревини (Красне, 9/23), скобелі для деревини та кістки (Тригорівка, 1/9), деревини, кістки, рогу (Білолісся, 7/6). Останні знахідки пов'язані з обробкою не тільки дерева, а й кістки. Згадаємо тесла для деревини та кістки (Алкалія, 33/3) і для м'яких матеріалів (Олександрівка, 1/16). Є також серія знарядь, пов'язаних з обробкою шкір: скребачки (Красне, 9/19; Жовтий Яр, 1/22) та кам'яне лощило (Алкалія, 5/8). Цікавим фактом є наявність товчачів та розтиральників для мідної руди (Шевченкове, 3/11; Доброолександрівка, 1/5; Гаваноасе, 9/2). Двічі знайдено жнивні ножі: для трав (Холмське, 2/8), для трав та дикорослих злаків (Алкалія, 5/6); крім цього, є ще знахідки вкладнів серпів (Коржеве, 4/4; Гура-Бикулуй, 5/4; Катеринівка, 2/7). З насипів курганів походять знахідки зернотерток, а з поховань — розтиральників для зерна (Гура-Бикулуй, 9/7; Великозимінове, 1/6), куранту зернотертки (Оланешти, 5/3), що свідчить про знайомство ямного населення із землеробством. Маємо також відбитки культурних злаків на посудинах²². З ритуальною діяльністю пов'язані товчачі та розтиральники для вохри (Плавні, 13/15; Старі Дубосари, 1/18; Трапівка, 10/12). Слід зазначити, що майже всі поховання з антропологічно визначеними кістками, в яких знаряддя праці було проаналізовано трасологічно, пов'язані з чоловіками. Винятком є лише жіноче поховання Утконосівка 1/6, що супроводжувалось ножем-кінджалом для м'яса. Зброя у похованнях чоловіків старечого та зрілого віку може маркувати не тільки власне воїнів, а й взагалі чоловіків з військовим досвідом, які передавали його молоді. Про воїнів впевненіше можна казати, ймовірно, у випадках, коли серед кісток чоловіків змужнілого та зрілого віку стирчали стріли.

У жінок, ймовірно, перехід від змужнілого до зрілого віку був певною межею, за якою також змінювався статус. За цією межею зникають практично усі прикраси, знаряддя праці. Та саме на поховання жінок зрілого віку припадає збільшення рівня трудових затрат на поховальний обряд, з'являються деякі особливості у ритуалі. Показовим є те, що з возом поховано саме жінку зрілого віку.

Хоча наявність дитячих поховань з певними категоріями інвентарю і свідчить скоріш за все про спадкування соціального статусу, розгляд різноманітних вікових груп поховань дорослих дозволяє припустити, що статус у ямному суспільстві не був незмінним. Успадкований при народженні або після проходження якогось рубежу у дитячому віці, він зберігався не до кінця життя, а до визначеного ступеня (до кінця активної трудової діяльності?). Надалі він змінювався, про що свідчить поява іншого інвентарю та нових рис ритуалу відповідно до змін віку похованих. Мабуть, лише антропоморфні стели та вози були пов'язані з усіма віковими групами (але здебільшого з чоловіками).

Цікаво зіставити наші спостереження з аналогічними, отриманими для хронологічно близьких пам'яток інших регіонів. Так, аналіз великого обсягу матеріалів енеолітичних могильників Північно-Східної Болгарії, здійснений Х. Тодоровою²³, демонструє дуже багато спільного з картиною, змальованою нами для Північно-Західного Причорномор'я. Передовсім звертає на себе увагу відсоткова тотожність складу поховань. Зокрема, в енеолітичних некрополях Болгарії питомо вага дитячих поховань становить 20, а у Північно-Західному Причорномор'ї — 19,7%. Співвідношення чоловічих та жіночих поховань у Болгарії — 2,2 : 1 (55% чоловіків, 25% жінок). Такий же показник отримано і для нашої території — 2,2 : 1 (161 чоловік, 74 жінки). Близьке співвідношення чоловіків та жінок зафіксовано у ямних похованнях Степового Подніпров'я²⁴.

Досить показовою є близькість наших спостережень та висновків, зроблених Х. Тодоровою, стосовно реконструкції соціальної структури на основі розподілу поховального інвентаря за статеві-віковими групами.

Дослідниця зазначає, що найнижчою була соціальна позиція дітей до 6—7 років та дівчат до 15 років (тобто неодружених). При цьому ставлення до дітей віком до 2 років було дуже недбалим (зафіксовано їх зруйновані поховання майже на поверхні, інвентар відсутній). З 6—7 років дітей залучали до виробничого процесу. Цей вік був межею між працездатним та непрацездатним населенням. Чоловіки займали найвищий щабель у соціальній ієрархії, причому майже з дитячого віку (7 років). Між 20—37 роками соціальний стан чоловіків був найзначнішим, що визначалося ефективністю їх участі у виробництві матеріальних благ. У поховальному обряді це відбилося через кількість та якість інвентарю. Загалом відповідно до зростання віку й чоловіків, і жінок поступово та рівномірно зростала кількість поховального інвентарю. Проте після 40 років у чоловіків вона різко зменшується, натомість у жінок продовжує зростати. На думку Х. Тодорової, чоловіки втрачали свої позиції, тому що під старість вже не могли брати активної участі у звичайній для них діяльності. Ставлення ж до жінок все ще обумовлювалося «матріархальним пієтетом» та незамінністю їх у домашньому господарстві навіть у старечому віці. Це й приводило до того, що у старечому віці жінки мали вищу соціальну позицію, ніж чоловіки²⁵.

Отже, у соціальній структурі ямного суспільства Північно-Західного Причорномор'я та суспільства енеолітичної Болгарії наявні й спільні риси, й відмінності. Тотожні вікові градації фіксують подекуди різні соціальні позиції, зокрема щодо високого статусу дітей до 7-річного віку у ямників. Крім того, на наш погляд, чоловіки зрілого та старечого віку у ямному суспільстві не втрачали соціальної позиції, а змінювали її, тобто відбувалась зміна функцій. Слід зазначити, що відмінні не тільки елементи соціальної структури двох згаданих суспільств, а й їх господарська спрямованість. Х. Тодорова аналізувала здебільшого землеробські суспільства, ямні ж племена Північно-Західного Причорномор'я традиційно атрибутовуються як скотарські.

Таким чином, розгляд різноманітних категорій поховального інвентарю та обрядності із залученням антропологічних та трасологічних визначень дає змогу реконструювати деякі аспекти статево-вікової стратифікації населення ямної спільноти регіону.

¹ Буянтян Е.П. Методика социальных реконструкций в археологии (на материалах скифских могильников IV—III вв до н. э.). — Киев: Наук. думка, 1985. — 228 с.; Алексин В.А. Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ. — Л.: Наука, 1986. — 190 с.; Колесников А.Г. Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социологических реконструкций в археологии. — Киев: Наук. думка, 1993. — 152 с.

² Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. — Л.: Наука, 1976. — 191 с.

³ Зазначимо, що розподіл артефактів згідно із функціональним призначенням на господарський, військовий, мисливський та ритуальний інвентар є досить умовним через поліваріантність інтерпретацій окремих знахідок.

⁴ Сегеда С.П. Основи антропології. — К.: Либідь, 1995. — 208 с.; Хрисанфова Е.Н., Перевозчиков И.В. Антропология. — М., 1991. — 320 с.

⁵ Поряд з опублікованими даними враховані й матеріали, отримані від С.П. Сегеди, якому ми щиро вдячні.

⁶ Ковалева И.Ф. Мир детства племен ямной культуры // Проблемы археологии Поднiпров'я. — Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1998. — С. 37—47.

⁷ Ковалева И.Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины). — Днепропетровск: Изд-во Днепропетр. ун-та, 1989. — 89 с.

⁸ Ковалева И.Ф. Вказ. праця. — С. 16.

⁹ Ковалева И.Ф. Срубные погребения с наборами альчинок // Исследования по археологии Поднепровья. — Днепропетровск: Изд-во Днепропетр. ун-та, 1991. — С. 59—91; Акулов А.Г. Система гадания «И ЦЗИН» и ее возможные параллели в степных культурах // Археология. — 1996. — № 1. — С. 118—127.

¹⁰ Алекшин В.А. Вказ. праця.

¹¹ Шнирельман В.А. Производственные предпосылки разложения первобытного общества // История первобытного общества. Эпоха классового образования. — М.: Наука, 1988. — С. 5—139; Тесленко Д.Л. Ямные погребения Днепровского Надпорожья и Правобережного Предстепья с металлическими изделиями // Проблемы археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1998. — С. 27.

¹² Шнирельман В.А. Вказ. праця.

¹³ Шарафутдинова И.Н. Курган у с. Пеллагеевка // Древности Поингуля. — Киев: Наук. думка, 1977. — С. 79—99.

¹⁴ Новицкий Е.Ю. Монументальная скульптура древнейших земледельцев и скотоводов Северо-Западного Причерноморья. — Одесса: Изд-во Управления культуры, 1990. — С. 74.

¹⁵ Порохова О.И. Герасимовский курганный могильник в Оренбургской области // Древняя история населения Волго-Уральских степей. — Оренбург: Изд-во Оренбург. ун-та, 1992. — С. 100; Моргунова Н.Л., Кравцов А.Ю. Памятники древнейшей культуры на Илеке. — Екатеринбург: Наука, 1994. — С. 101.

¹⁶ Ковалева И.Ф. Мир детства племен ямной культуры // Проблемы археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1998. — С. 37—47.

¹⁷ Синюк А.Т. Курганы эпохи бронзы Среднего Дона (Павловский могильник). — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1983. — С. 165—172.

¹⁸ Моргунова Н.Л., Кравцов А.Ю. Вказ. праця. — С. 74.

¹⁹ Тесленко Д.Г. Вказ. праця.

²⁰ Алекшин В.А. Вказ. праця. — С. 124.

²¹ Иеттмар К. Религии Гиндукуша. — М.: Наука, 1986. — С. 388—389.

²² Кузьмина Н.П., Петренко В.Г. Культурные растения на западе Степного Причерноморья в середине III—II тыс. до н. э. // Проблемы історії та археології давнього населення Української РСР. — ТДК. — Одеса; Київ, 1989. — С. 119—120.

²³ Тодорова Х. Каменно-меднага епоха в България (У хилядолетие преди новата ера). — София: Наука и изкуство, 1986. — 280 с.

²⁴ Круц С.И. Палеоантропологические исследования Степного Поднепровья (эпоха бронзы). — Киев: Наук. думка, 1984. — 208 с.

²⁵ Тодорова Х. Вказ. праця. — С. 182—192, 217—220.

Одержано 30.11.99

С.В. Иванова, Л.В. Субботин

О ПЛОВОЗРАСТНОЙ СТРАТИФИКАЦИИ НАСЕЛЕНИЯ ЯМНОГО СООБЩЕСТВА СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

В статье рассматриваются некоторые аспекты половозрастной структуры носителей ямной культуры Северо-Западного Причерноморья. Анализ инвентарных погребений на фоне антропологических и трасологических определений позволяет констатировать определенную связь пола и возраста погребенного с некоторыми категориями инвентаря, чертами погребального ритуала. Предлагается возможный вариант реконструкции половозрастных взаимоотношений населения Северо-Западного Причерноморья в ямное время.

S.V. Ivanova, L.V. Subbotin

ABOUT THE SEX AND AGE STRATIFICATION OF THE POPULATION OF A PIT COMMUNITY OF THE NORTH-WESTERN BLACK SEA REGION

The article is devoted to some aspects of the sex and age structure of the pit-culture population of the North-Western Black Sea region. The analysis of grave goods against the background of anthropological and tracing definitions allows us to establish a certain connection of the age and sex of a buried person with some categories of grave goods and the features of a funeral rite. A possible variant of reconstruction of the sex and age interrelations of the population of the North-Western Black Sea region in the pit-culture time is proposed.

ХВОСТАТІ ПЕРСОНАЖІ МІФОЛОГІЇ ДОБИ РАННЬОЇ БРОНЗИ

Розглянуто зображення хвостатих антропоморфних істот, які вирізьблено на стелах з сіл Керносівка (Дніпропетровська обл.) та Федорівка (Полтавська обл.). Встановлено, що у міфології степового населення доби бронзи значне місце посідали антропоморфні божества із звірячими рисами, найсуттєвішою з яких вважався хвіст. Цей пласт уявлень про богів є більш архаїчним, ніж той, що його зафіксовано «Рігведою».

Проблема реконструкції релігійно-міфологічних уявлень населення, яке за доби ранньої бронзи мешкало на території степової України, привертала увагу багатьох дослідників. У процесі розробки цієї проблематики використовували різноманітні джерела — прояви курганної архітектури, окремі компоненти поховального обряду¹, різні категорії поховального інвентарю (посуд², «скипетри»³, «фетиши»⁴, «флейти»⁵ тощо). Помітне місце займають антропоморфні стели, яких нині відомо понад 300. Серед стел доби ранньої бронзи є вкрай схематизовані, де позначено лише голову у вигляді виступу, та більш складні, які мають зображення обличчя, рук, ступень, хребта, ребер, а також різних речей — зброї, інсигнії влади, прикрас тощо. Складних стел знайдено вже понад 20, тобто вони становлять близько 7% усіх антропоморфних монументів⁶. Ареал ранньобронзових стел Східної Європи досить широкий. Вони відомі від низьзя Дону на сході до Подунав'я на заході. Найінформативнішими та водночас і найбільш загадковими є стели із зображеннями. Саме їх найчастіше використовують для вивчення релігійно-міфологічних уявлень степового населення. Розгляду цих стел присвячено багато праць⁷, у яких, зокрема, проаналізовано малюнки, вирізьблені на монументах. Втім одна з категорій зображень ще майже не привертала уваги. Це малюнки хвостатих антропоморфних істот у складі певних сюжетних композицій.

Згадані зображення відомі нам лише на двох стелах. На стелі з с. Керносівка (Дніпропетровська обл.) з лівого боку бачимо повернену на 90° відносно вісі монумента еротичну сцену, у якій беруть участь дві антропоморфні істоти. Істота, що стоїть ззаду, має хвіст (рис. 1, 1)⁸. На фронтальній площині стели є ще одна сцена, де вирізьблено людину з хвостом, яка має у руці щось на зразок палиці. Поряд з нею — дві тварини (рис. 1, 3)⁹. Ця сцена, на відміну від першої, не досить зрозуміла. Тварини трактувалися Л.П. Криловою як собаки, з якими полює персонаж¹⁰, а Д.Я. Телегіним — як об'єкт полювання¹¹. З погляду Л.С. Клейна, на стелі відтворено собак, яких арії пов'язували із потойбічним світом, а отже, у складі композиції підкреслено приналежність до цього світу й хвостатого персонажа¹².

Хвостату антропоморфну істоту зображено на стелі з с. Федорівка (Полтавська обл.). У центрі фронтальної поверхні монумента розміщений персонаж з хвостом. Поряд вирізьблено тварину (рис. 1, 2)¹³. На думку О.Б. Супруненка, сцену можна розглядати як зображення поклоніння чоловіка небесному коню, пов'язаному з сонцем¹⁴.

Перш ніж звернутися до згаданих хвостатих персонажів, слід торкнутися питання про культурну атрибуцію стел, на яких їх вирізьблено. На жаль, обидва монументи було знайдено поза комплексами. Питання щодо датування та культурної належності стел із зображеннями має свою історію¹⁵. Дотепер збереглася думка, що творцями стел доби ранньої бронзи були носії кемі-обінської культури, а ямники лише руйнували вівтарі попередників та використовували стели для перекривання могил¹⁶. Дійсно, частина стел походить з території Криму й може належати до кемі-обінської культури¹⁷. Більшість стел Північного Причорномор'я, а також стел із сіл Федорівка та Керносівка, знайдено дуже далеко від кемі-обінського ареалу. Тому більш доречною ми вважаємо гіпотезу про належність монументів із зображеннями до ямної культури¹⁸. З ямних поховань, щоправда, походять майже виключно стели найпростішого типу, але інколи у цих комплексах трапляються й стели з малюнками. Найважливіша знахідка цього роду — монумент з типового ямного поховання кургану Крестова Могила

(Одеська обл.), на якому вирізняється обличчя людини, дуже подібне за обрисами до «обличчя» Керносівського ідола, а також руки, пояс, хребет, ребра¹⁹. Існує чимало доказів, що стела з с. Федорівка попервах стояла на ямному кургані²⁰.

Таким чином, хвостаті істоти, відтворені на стелах, є проявами релігійно-міфологічних уявлень носіїв ямної культури. Ці персонажі найчастіше трактувалися як шамани, служителі культури²¹. Мініатюрність подібних зображень, з погляду Д.Я. - Телегіна, мала підкреслювати велич володаря, якому присвячувалася стела²². Аналогії цим хвостатим істотам немає ані в ямній, ані в інших степових культурах доби бронзи півдня Східної Європи. Значною мірою це можна пояснити лише тим, що для східноєвропейських степових культур того часу не були притаманні ані антропоморфні зображення на кераміці й інших виробках, ані антропоморфна пластика. Проте зазначимо, що на пам'ятках східніших територій чимало хвостатих персонажів трапляється серед петрогліфів. Зокрема, хвостата антропоморфна істота спостерігається на петрогліфах у Монголії (Тебш²³, Хавцгайт²⁴, Чулуут²⁵), Приамур'ї (Сакачі-Алян²⁶), Саянах (Отрал-Саргол²⁹), Гірському Алтаї (Каракол³⁰, Єлангаш³¹, Калбак-Таш³², Куйлю³³), Кизилкумах (Букантау³⁴), Тянь-Шані (Саймали-Таш³⁵, Арпаузень³⁶), Північному Пригніньшанні (Тамгали³⁷, Теректи³⁸) тощо.

Зображення хвостатих персонажів серед петрогліфів (рис. 2; 3) можуть бути як поодинокі, так і у складі сюжетних композицій. Наприклад, є серія зображень хвостатих антропоморфних істот в оточенні тварин (биків, коней, цапів, хижаків). Деякі композиції можна трактувати як сцени полювання (рис. 3, 3, 4). Є батальні сцени, де озброєні хвостаті істоти б'ються між собою або з антропоморфними істотами без хвостів. Інколи гурт хвостатих істот показаний мовби у танку. Трапляються персонажі, згруповані попарно (рис. 2, 4, 6). Такі сцени можна трактувати як танок чи двобій. До такої пари подекуди входить і персонаж без хвоста³⁹. Трапляються еротичні композиції, у тому числі злягання хвостатого персонажа з биком (рис. 3, 6, 7). Отже, серед петрогліфів спостерігається не лише хвостатий персонаж, а й ті сюжетні композиції, які вирізьблено на ямних стелах.

Петрогліфи з хвостатими антропоморфними істотами дослідники датують енеолітом⁴⁰, другою половиною III тис. до н. е.⁴¹, кінцем III — початком II тис. до н. е.⁴², добою бронзи (окуньовським часом)⁴³, серединою II тис. до н. е.⁴⁴, кінцем бронзи — початком раннього заліза⁴⁵. Датувати кожне конкретне зображення дуже важко, але є два хронологічні «репери», які дають змогу якимось локалізувати традицію відтворення персонажів з хвостами у часі. *Перший «репер»* — поховання 2 кургану 2 з Караколу (Гірський Алтай), здійснене у кам'яному ящику з розписом на плитах. На одній з плит є два малюнки хвостатих істот⁴⁶. Каракольські поховання, щоправда, важко датувати через недостатню дослідженість того феномена, який отримав назву «каракольська культура». Пам'яток цієї культури нині відомо ще небагато, і якісь речі для датування у них відсутні. З погляду В.Д. Кубарєва, каракольські поховання слід віднести до початку II тис. до н. е.⁴⁷. В.І. Молодін, синхронізуючи каракольські комплекси з окуньовською культурою, датував їх серединою — другою половиною II тис. до н. е.⁴⁸. Іншої думки щодо часу існування окуньовської культури дотримується І.П. Лазарєтов, синхронізуючи її з катакомбними культурами Східної Європи, а ка-

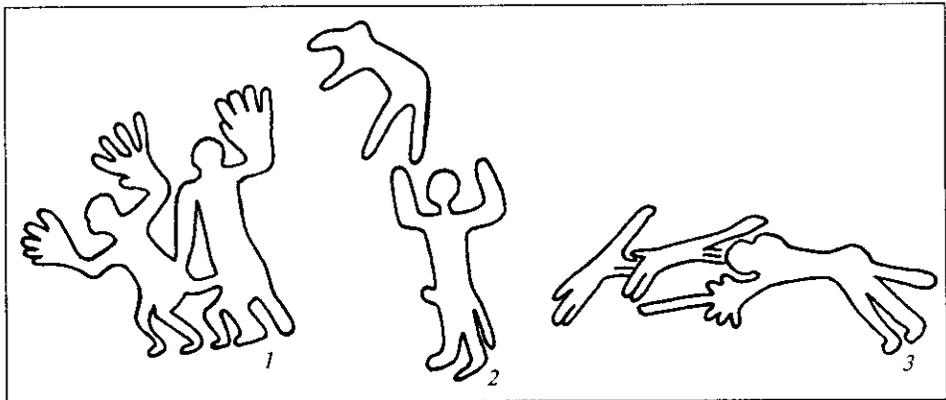

Рис. 1. Зображення хвостатих персонажів на стелах ямної культури: 1, 3 — с. Керносівка; 2 — с. Федорівка

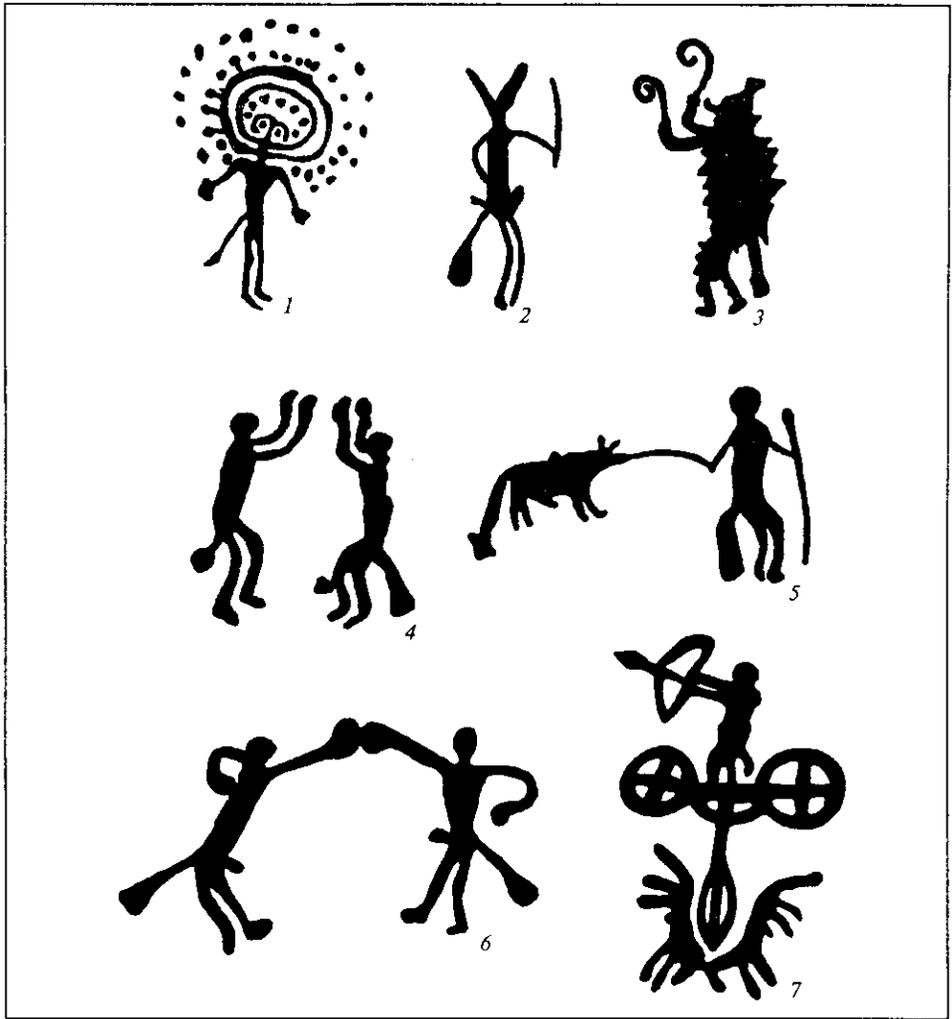

Рис. 2. Хвостаті персонажі у наскельному мистецтві: 1, 3 — Тамгали; 2 — Єлангаш; 4, 6 — Саймали-Таш; 5 — Калбак-Таш; 7 — Арпаузен

ракольську культуру, у свою чергу, — з ранніми окуньовськими похованнями ⁴⁹. За О.О. Окладніковою, виконані фарбою малюнки з Караколу слід датувати кінцем III — початком II тис. до н. е. ⁵⁰. Зазначимо, що поховання 2 кургану 2 з караколу було впускним у курган афанасівського часу ⁵¹, тобто мають рацію дослідники, які відносять каракольську культуру до постафанасівського (окуньовського) часу.

Другий «репер» — хвостаті істоти, які стоять на колісницях (рис. 2, 7). Малюнки колісниць на петрогліфах Центральної Азії датуються серединою — другою половиною II тис. до н. е. ⁵².

Отже, якась частина петрогліфів Азії із зображеннями хвостатих персонажів є більш пізньою, ніж малюнки на ямних стелах, а якась може бути синхронною їм. Нижню дату існування петрогліфів із хвостатими істотами поки що неможливо з'ясувати. Втім у цьому зв'язку заслуговує на увагу гіпотеза стосовно міграції на схід до Алта, Туви та Мінусінської улоговини «протохарів» — індоєвропейського населення, яке принесло міфи про сонцеголових та бикоголових богів. Це населення деякі дослідники пов'язують з афанасівською культурою ⁵³. Безперечні аргументи на користь того, що каракольці були індоєвропейцями, відсутні, але наявність сонцеголових богів у каракольському «пантеоні», певно, свідчить про формування останнього під індоєвропейським (афанасівським?) впливом. Не можна виключати й того, що хвостатість деяких істот з каракольських плит — також афанасівський вплив. Сучасне ж датування афанасівської культури — III тис. до н. е. ⁵⁴.

Рис. 3. Хвостаті персонажі у наскельному мистецтві: 1, 3 — Хавцгайт; 2, 6 — Тамгали; 4 — Чулуут; 5 — Куйлю; 7 — Теректи

Таким чином, якщо припускати спорідненість ямного та афанасівського населення, а, отже, й вірогідну тотожність їхніх релігійно-міфологічних уявлень (до речі, сама наявність зображень хвостатих істот на величезній території від Дніпра до Монголії може бути аргументом на користь цієї тотожності), то цілком припустимо розглядати хвостаті істоти ямних стел, з одного боку, та петрогліфів Азії, з іншого, як прояв певних спільних міфів. Більш того, численні петрогліфи дозволяють розширити коло джерел: вони демонструють значно більшу різноманітність сюжетів, ніж ямні монументи.

Хвостаті істоти петрогліфів найчастіше тлумачаться дослідниками як замасковані у шкури тварин жерці, шамани, учасники ритуалів⁵⁵ або воїни⁵⁶. Персонажі, намальовані на каракольських плитах, були трактовані В.Д. Кубаревим як актори у звірячому вбранні, які зображують боротьбу червоних «духів» з чорними «демонами» — боротьбу добра й зла, світла й темряви⁵⁷. Істоти з хвостами були чорними. Інколи припускається, що деякі з малюнків є втіленнями богів, зокрема Бога Сонця (рис. 2, 1)⁵⁸, Громовержця (рис. 3, 2)⁵⁹. О.Ю. Кузьміна зіставила окремі сюжети з хвостатими персонажами й давньогрецькі свята на честь Діоніса. У цих святах брали участь актори у вбранні з хвостами та шкіряними фалами, зображуючи сатирів⁶⁰. Ми більше схильні вважати істот із хвостами міфологічними персонажами, спираючись на припущення, згідно з яким наскельні малюнки ілюструють міфи⁶¹. Проте навіть якщо хвостаті істоти — замасковані учасники ритуалів, вони все одно втілюють певні образи міфології — якихось божеств, які полювали, билися, злягалися. Чи не знайдемо ми залишки цих міфів у пізніших традиціях, зокрема епічній?

Індоевропейська належність носіїв ямної культури нині майже не викликає за-

перечень у дослідників. Є підстави й для конкретнішої атрибуції населення ямної культури, а саме як носія мов індоіранської гілки⁶². Тому хвостатих міфологічних істот слід насамперед шукати в індоіранській традиції. Дослідники, які вивчають релігійно-міфологічні уявлення степового населення доби бронзи, часто звертаються до «Рігведи». Проте у нашому випадку то було б не зовсім доречним, тому що «Рігведа» фіксує міфологію середини — другої половини II тис. до н. е.⁶³, тобто більш пізнього часу, ніж час існування ямників. Втім, у «Рігведі» хвостатих персонажів нам і не вдалося відшукати. Певно, у часи, коли складалась ця індоарійська пам'ятка, боги з хвостами вже пішли «у сутінки», звільнивши місце богам цілком антропоморфним. І все ж таки хвостаті істоти в індоіранських текстах знайти можна.

В епічній традиції іранських та тюркських народів (у останніх — під впливом іранців) існує образ діва. Найчастіше він постає як негативний персонаж — волохата потвора, яка має кабанячі ікла, роги, хвоста. Проте у фольклорі збереглися й деякі риси діва як культурного героя. Зокрема, діви будують людям житло, саме вони навчили грамоті першоцаря іранців Тахмураса. В «Авесті» головний антипод Ахурамазди — «девотема» (дів дівів) Ангроманью, який спирається на збіговисько дівів. Дів як уособлення сил зла — це образ, який виник внаслідок розповсюдження зороастризму. У попередні часи діви були божествами. Відголоски цього можна знайти не тільки в іранців, а й в інших індоєвропейців — «Divus» («бог») латинів, «Зевс» греків, «дивная краса» (тобто «божественная краса») росіян, — ці слова походять від спільного кореня із словом «дів». У санскриті «дева» — світло, а богів своїх індуси звали «дева». Образ діва, який зафіксували казки та героїчний епос, бере початок у міфологічному мисленні стародавніх іранців. Це так званий образ-стандарт, тобто такий, який пережив світоглядну атмосферу, що його породила. І хоча цей світогляд канув у небуття, образ продовжує жити у мистецтві⁶⁴.

Хвостаті істоти ямних стел та петрогліфів зближуються з дівами фольклору іранців передусім наявністю хвоста. Втім персонажі петрогліфів інколи, на додачу до хвоста, мають і роги (рис. 2, 2) або підкреслену волохатість (рис. 2, 3). Отже, такі зооморфні риси, як хвіст, роги, волохатість, які у зороастризмі, ісламі та християнстві стали використовувати для змальовування нечистої сили, в уявленнях степового населення доби бронзи були притаманні богам, зокрема богу Сонця. У пізніші часи боги втрачають ці риси, але деякі другорядні божества можуть їх і зберегти. Згадаймо хоча б Пана та сатирів грецької міфології. Цікавими у такому зв'язку є й хвостаті «вартові», яких закликали на допомогу російські мисливці у XIX ст.⁶⁵

Багато в чому спорідненим діву іранців є один з персонажів слов'янського фольклору — Кошій. У східнослов'янських казках цей образ дуже розповсюджений, але його, що у нашому випадку є дуже важливим, немає у фольклорі Західної Європи. Він відсутній і у традиції західних та південних слов'ян (єдиний виняток — одна польська казка)⁶⁶. Кошій не має ані хвоста, ані рогів. Зазначимо, що він, на відміну від діва, ніколи детально не описується. І все ж, подібність Кошія до діва вражає.

Кошій, як і дів, — літаючий персонаж. Обоє, налітаючи, мов вихор або хмара, викрадають жінку, відносять до свого палацу, намагаються схилити до співжиття. І дів, і Кошій оточують цю жінку розкошами, але вона не втрачає надії визволитися⁶⁷. Дів викликає дощ, сніг, град, грім. Політ Кошія також супроводжується громом та градом⁶⁸. Дів та Кошій можуть перетворювати ворогів на каміння⁶⁹. Обоє мають гострий нюх. Обом належить фраза: «Людським духом пахне!»⁷⁰. І дів, і Кошій збирають у своєму палаці багатство⁷¹.

Викрадена Кошієм жінка хитрощами дізнається, де знаходиться його смерть. Те саме робить жінка, яка живе з дівом⁷². Смерть Кошія знаходиться у яйці, яке — у качці, а та — у зайці, а заєць — у скрині. Смерть діва знаходиться у пташках або у склянній посудині, котру, як і яйце, треба розбити. Посудину ж проковтнув голуб, який сидить у скрині⁷³. Згадана скриня захована у далекій місцевості. Герой довго дістається туди, долаючи перешкоди. В обох випадках здобути смерть супротивника герою допомагають якісь помічники⁷⁴. Нарешті яйце (посудину) розбито, Кошій або дів конає, герой забирає жінку, а на додачу — скарби супротивника⁷⁵.

Деякі з перелічених рис та сюжетних ходів притаманні й іншим негативним персонажам казок, наприклад змію, але у повному наборі ми знайдемо їх лише у казках про Кошія та діва. Певні спільні риси Кошія має з персонажем грецької міфології Аїдом, володарем підземного світу⁷⁶, проте найближче Кошій все ж стоїть до діва іранської традиції, хоча й не має зооморфних рис. Сюжет про боротьбу героя з

дівом (Кошцієм) за жінку, який містить мотив пошуку смерті супротивника, захищеної у посудині (яйці), є лише у іранців та слов'ян. Зооморфні риси викрадача жінки, притаманні діву, дають змогу припускати, що іранський варіант може бути більш архаїчним. Вірогідно припустити, враховуючи усе викладене, що зазначений сюжет не є спільноіндоевропейським, а має іранське походження. Давні пращури слов'ян, що мешкали на околицях іранського світу Північного Причорномор'я, саме в іранців могли запозичити цей сюжет. Вони лише деформували його, змінивши деякі деталі (з'явилося яйце) та антропоморфізувавши образ діва.

Слід зазначити, що хвостаті істоти не є щось притаманне виключно індоевропейській міфології. Зображення хвостатих персонажів трапляються, наприклад, серед петрогліфів Австралії⁷⁷. Можна згадати й широківідоме палеолітичне зображення «чаклуна» з печери «Три брати». Ймовірно, такі міфологічні істоти — надкультурне явище. Вони виникали незалежно у релігійно-міфологічних системах різних народів, але здебільшого поступово витіснялися богами без зооморфних рис. У носіїв ямної культури хвости мають не тільки герої сюжетних сцен, вирізьблених на стелах. У деяких випадках й сам головний персонаж, якого втілено у монументі, має щось на зразок хвоста, наприклад на стелах з Керносівки⁷⁸, Булахівки⁷⁹, Натальївки⁸⁰ та деяких інших. С.Ю. Новицький вважав, що це не хвіст, а куприк, який витинається через виснаженість персонажа. З погляду автора, куприк та інші ознаки виснаженості — випнуті хребет та ребра — відбивають ідею аскези. Далі дослідник посилається на зображення Будди й зазначає, що ідея аскези має глибокі корені у давньоіндійській міфології⁸¹. З цим важко погодитися. Боги «Рігведи» до аскетизму аж ніяк не схильні. Та й арії ведичних часів вели зовсім не аскетичне життя. Це був буйний народ, який любив хмільні напої, музику, запальні ігри⁸². Персонажі «Рігведи» дивляться на світ очима чоловіка, аристократа, інтелектуала, який був неприборканим у пристрастях, чванькуватим, дозволяв собі панібратство з богами, тому що розумів, що вони втрачуть силу, якщо їх не підкріпляти жертвоприношеннями та хвалою⁸³. На різницю у світосприйманні часів ведів та упанішад звертав увагу Ш.А. Данге: «Брахман⁸⁴ ведів насолоджується життям — їсть, п'є, танцює та розважається. Брахман упанішад знаходиться за межами відчуттів і навіть розуму, поза усяких емоцій; їжа, питво, радість для нього заборонені, й тільки через цю заборону та піст його можна досягнути!»⁸⁵. Та навіть у ранніх упанішадах голодування засуджується. У «Чхондог'я-упанішаді» (VIII—VII ст. до н. е.) розповідається про сина мудреця, який голодував 15 днів й дійшов до того, що не міг сприймати настанови батька. Той вимовив з цього приводу промову, в якій, зокрема, було сказано: «... з шістнадцяти твоїх частин лишилася тільки одна частина, й, покривши її їжею й розпаливши, ти можеш тепер з її допомогою досягнути веди. Тому що, любий, складається з їжі...»⁸⁶. Лише з часів джайнізму (з VI ст. до н. е.) аскетизм прийняв суворі форми⁸⁷. Таким чином, навряд чи є підстави припускати думку, що у індоаріїв доби бронзи міг існувати розвинений аскетизм. Скоріш за все, хребет та ребра, зображені на стелах, підкреслюють демонійність, зв'язок із потойбічним світом⁸⁸. Цікавою у цьому зв'язку є аналогія з вбранням сибірських шаманів. На ньому зображувався скелет, що символізувало причетність до потойбічного буття⁸⁹. Випнутість ребер — стійкий стереотип, який в іконографії багатьох культур підкреслював демонійність. Наприклад, можна послатися на зображення богині Калі (середньовічна Індія)⁹⁰. Часто з випнутими ребрами й хребетом, що переходить у хвіст, малювали диявола⁹¹. Так зображено й «спину» деяких ямних стел. І знов повернемося до Кошція. Згідно з найбільш вірогідною гіпотезою, ім'я цього персонажа походить від кістки й означає виснаженого худого чоловіка⁹². Саме так найчастіше і зображують Кошція художники, які ілюструють казки. Отже, у цьому випадку випнуті ребра також можуть бути ознакою приналежності до потойбічного світу. Зв'язок Кошція з цим світом фіксують і деякі інші його риси⁹³, та й фраза: «Людським духом пахне!» теж свідчить на користь того, що Кошцій — потойбічна істота⁹⁴.

Якщо підсумувати викладене, то можна дійти такого припущення. У міфології степового населення доби бронзи, зокрема у носіїв ямної культури, значне місце посідали антропоморфні божества із звірячими рисами. Цей пласт уявлень про богів є більш архаїчним, ніж той, що його зафіксувала «Рігведа», де боги вже цілком антропоморфні, хоча й можуть перевтілюватися у тварин та асоціюватися з ними. Поступові зміни у релігійно-міфологічних уявленнях призвели до того, що старий пантеон перетворився на нечисту силу. В такому вигляді хвостаті персонажі продовжують існувати у традиції іранців.

- ¹ Ковалева И.Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины). — Днепропетровск, 1989. — С. 39—42; Новицкий Е.Ю. Элементы древнейшей индоевропейской идеологии в погребальном обряде ямной культуры на территории Полтавской области // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. — Полтава, 1990.
- ² Лычко С.Н. К вопросу о семантике орнамента на сосудах из погребений ямной культуры // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. — Киев, 1987. — С. 54—58.
- ³ Кубышев А.И., Нечитайло А.Л. Кремневый скипетр Васильевского кургана // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. — Киев, 1988. — С. 113—117.
- ⁴ Ковалева И.Ф. Антропоморфные фетиши в погребениях ямной культуры Поднепровья // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1995. — С. 78—95.
- ⁵ Иванова С.В. Об утилитарно-магических функциях одной из категорий инвентаря ямной культуры // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. — Луганск, 1990.
- ⁶ Телегін Д.Я. Вартові тисячоліть. — К., 1991. — С. 11—12.
- ⁷ Історіографію див.: Новицкий Е.Ю. Монументальная скульптура древнейших земледельцев и скотоводов Северо-Западного Причерноморья. — Одесса, 1990. — С. 7—20.
- ⁸ Крылова Л.П. Керносовский идол (стела) // Энеолит и бронзовый век Украины. — К., 1976. — С. 42. — Рис. 4, 1, 2.
- ⁹ Там же. — С. 40. — Рис. 2.
- ¹⁰ Там же. — С. 40.
- ¹¹ Телегін Д.Я. Вказ. праця. — С. 16.
- ¹² Клейн Л.С. Грекоарии в Северном Причерноморье // Україна — Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва. — Маріуполь, 1996. — С. 21.
- ¹³ Супруненко А.Б. Антропоморфная стела эпохи раннего металла из Полтавской области // СА. — 1991. — № 3. — Рис. 2.
- ¹⁴ Там же. — С. 156.
- ¹⁵ Історіографію цього питання див.: Новицкий Е.Ю. Указ. соч. — С. 11—16.
- ¹⁶ Телегін Д.Я. Вказ. праця. — С. 27—28. Критику цього погляду див.: Андросов А.В. К вопросу об антропоморфных изваяниях и курганной архитектуре энеолита — бронзового века // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. — Луганск, 1990. — С. 43—45.
- ¹⁷ Критику спроб розширити ареал кемі-обінської культури поза межі Криму див.: Генинг В.В. К вопросу о «кеми-обинских» погребениях Степного Поднепровья // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. — Киев, 1987.
- ¹⁸ Новицкий Е.Ю. Монументальная скульптура... — С. 20.
- ¹⁹ Гудкова А.В. Курган ямной культуры Крестовая могила в низовьях Днестра // Древности причерноморских степей. — Киев, 1993. — С. 24. — Рис. 3, 1, 2.
- ²⁰ Супруненко А.Б. О Федоровском идоле и кургане // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. — Полтава, 1990. — С. 81, 85—86.
- ²¹ Крылова Л.П. Указ. соч. — С. 44; Супруненко А.Б. Антропоморфная стела... — С. 156.
- ²² Телегін Д.Я. Вказ. праця. — С. 15.
- ²³ Окладников А.П. Петроглифы Центральной Азии. — Л., 1980. — Табл. 37, 2; 107, 2.
- ²⁴ Окладников А.П. Петроглифы Монголии. — Л., 1981. — Табл. 91, 7; 93, 4; 95, 5; 99, 1.
- ²⁵ Новгородова Э.А. Мир петроглифов Монголии. — М., 1984. — Рис. 27; 28.
- ²⁶ Окладников А.П. Лики древнего Амура. — Новосибирск, 1968. — С. 36.
- ²⁷ Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР. — М., 1987. — Рис. 138, 18.
- ²⁸ Шер Я.А. Петроглифы Центральной Азии. — М., 1980. — Рис. 63.
- ²⁹ Дэвлет А.М. Петроглифы на кочевой тропе. — М., 1982. — Табл. 9.
- ³⁰ Кубарев В.Д. Древние росписи Каракола. — Новосибирск, 1988. — Рис. 21; 56.
- ³¹ Окладников А.П., Окладникова Е.А., Запорожская В.Д., Скорынина Э.А. Петроглифы долины реки Елангаш. — Новосибирск, 1979. — Табл. 8, 5; 10; 56, 1; 84, 1.
- ³² Кубарев В.Д. Антропоморфные хвостатые существа Алтайских гор // Антропоморфные изображения. — Новосибирск, 1987. — Рис. 1, 3; 5, 1; 8, 1.
- ³³ Маточкин Е.П. К расшифровке петроглифов грота Куйлю // Семантика древних образов. — Новосибирск, 1990. — Рис. 1.
- ³⁴ Шер Я.А. Указ. соч. — Рис. 28.
- ³⁵ Там же. — Табл. VI, 10. — Рис. 34; 37; 107, 9, 10, 13, 15; 108.
- ³⁶ Медоев А.Г. Гравюры на скалах. — Алма-Ата, 1979. — Рис. 15; 29.
- ³⁷ Максимова А.Г., Ермолаева А.С., Марьяшев А.Н. Наскальные изображения урочища Тамгалы. — Алма-Ата, 1985. — С. 12; 14. — Рис. 3; 5; 14—16; 18; 20; 21; 29; 74.
- ³⁸ Медоев А.Г. Указ. соч. — Рис. 17; 18.
- ³⁹ Подібні пари є серед зображень на стелах (Новицкий Е.Ю. Об одной группе изображений на стелах эпохи раннего металла // Охранные историко-археологические исследования на юго-западе Украины. — Одесса; Запорожье, 1990. — С. 27—34).
- ⁴⁰ Новгородова Э.А. Указ. соч. — С. 57.
- ⁴¹ Кубарев В.Д. Древние росписи... — С. 96.

- ⁴² Там же. — С. 102ю
- ⁴³ Дзвлет М.А. Петроглифы Улуг-Хема. — М., 1976. — С. 22—23.
- ⁴⁴ Кубарев В.Д. Антропоморфные хвостатые существа... — С. 164.
- ⁴⁵ Окладников А.П. Петроглифы Монголии... — С. 82.
- ⁴⁶ Кубарев В.Д. Древние росписи... — Рис. 21.
- ⁴⁷ Кубарев В.Д. Загадочные росписи Каракола // Природа. — 1987. — № 8. — С. 58.
- ⁴⁸ Молодин В.И. Проблемы бронзового века Горного Алтая // Эпоха камня и палеометалла азиатской части СССР. — Новосибирск, 1988. — С. 53.
- ⁴⁹ Лазаретов И.П. К вопросу о компонентном составе окуневской культуры // Палеодемография и миграционные процессы в Западной Сибири в древности и средневековье. — Барнаул, 1994. — С. 53.
- ⁵⁰ Окладникова Е.А. Тропую Когульдея. — Л., 1990. — С. 105—106.
- ⁵¹ Кубарев В.Д. Древние росписи... — С. 9, 11, 23—24.
- ⁵² Шер Я.А. Об одном из «великих переселений народов»? // Палеодемография и миграционные процессы в Западной Сибири в древности и средневековье. — Барнаул, 1994. — С. 42—44.
- ⁵⁴ Посредников В.А. О ямных миграциях на восток и афанасьевско-протохорская проблема // Донецкий археол. сборник. — 1992. — Вып. 1. — С. 9.
- ⁵⁵ Голенухин Ю.Н. Вопросы классификации и духовный мир древнего земледельца по петроглифам Саймалы-Таша // Первобытное искусство. — Новосибирск, 1971. — С. 184, 190; Новгорова Э.А. Мир петроглифов... — С. 57; Максимова А.Г., Ермолаева А.С., Марьяшев А.Н. Указ. соч. — С. 10—12.
- ⁵⁶ Кубарев В.Д. Антропоморфные хвостатые существа... — С. 161—162.
- ⁵⁷ Кубарев В.Д. Древние росписи... — С. 115—118.
- ⁵⁸ Кузьмина Е.Е. Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня. — Фрунзе, 1986. — С. 119—120.
- ⁵⁹ Медоев А.Г. Указ. соч. — Рис. 40.
- ⁶⁰ Кузьмина Е.Е. Указ. соч. — С. 122.
- ⁶¹ Шер Я.А. Петроглифы... — С. 258.
- ⁶² Сафронов В.А. Индоевропейские прародины. — Горький, 1989. — С. 204—205. Клейн Л.С. Указ. соч. — С. 20.
- ⁶³ Елизаренкова Т.Я. «Ригведа» — великое начало индийской литературы и культуры // Ригведа. Мандалы I—IV. — М., 1989. — С. 435—437.
- ⁶⁴ Короглы Х.Г. Взаимодействие эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. — М., 1983. — С. 26—27, 38—41.
- ⁶⁵ Формозов А.А. Памятники первобытного искусства на территории СССР. — М., 1980. — С. 60—61.
- ⁶⁶ Новиков Н.В. Образы восточнославянской волшебной сказки. — Л., 1974. — С. 217.
- ⁶⁷ Короглы Х.Г. Указ. соч. — С. 41; Новиков Н.В. Указ. соч. — С. 195, 198, 203.
- ⁶⁸ Короглы Х.Г. Указ. соч. — С. 37; Новиков Н.В. Указ. соч. — С. 201.
- ⁶⁹ Короглы Х.Г. Указ. соч. — С. 48; Новиков Н.В. Указ. соч. — С. 199.
- ⁷⁰ Короглы Х.Г. Указ. соч. — С. 47; Новиков Н.В. Указ. соч. — С. 201.
- ⁷¹ Короглы Х.Г. Указ. соч. — С. 44, 47; Новиков Н.В. Указ. соч. — С. 193.
- ⁷² Короглы Х.Г. Указ. соч. — С. 45; Новиков Н.В. Указ. соч. — С. 203—206.
- ⁷³ Короглы Х.Г. Указ. соч. — С. 44—45; Новиков Н.В. Указ. соч. — С. 207—208.
- ⁷⁴ Короглы Х.Г. Указ. соч. — С. 45; Новиков Н.В. Указ. соч. — С. 209.
- ⁷⁵ Короглы Х.Г. Указ. соч. — С. 42, 45, 48; Новиков Н.В. Указ. соч. — С. 209—210.
- ⁷⁶ Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. — М., 1987. — С. 323—324.
- ⁷⁷ Чернолуцкая Е.Н. О семантике антропоморфных изображений в наскальном искусстве австралийцев // Антропоморфные изображения. — Новосибирск, 1987. — Рис. 3.
- ⁷⁸ Крылова Л.П. Указ. соч. — С. 43. — Рис. 3, 4.
- ⁷⁹ Ковалева И.Ф. Социальная и духовная культура... — С. 43. — Рис. 8, 2.
- ⁸⁰ Новицкий Е.Ю. Монументальная скульптура... — Рис. 23, 9.
- ⁸¹ Там же. — С. 104—105.
- ⁸² Бэшем А. Чудо, которым была Индия. — М., 1977. — С. 45.
- ⁸³ Лелеков Л.А. Термин «Арья» в древнеиндийской и древнеиранской традициях // Древняя Индия. Историико-культурные связи. — М., 1982. — С. 159.
- ⁸⁴ У цьому контексті під брахманом розуміється община.
- ⁸⁵ Данге Ш.А. Индия от первобытного коммунизма до разложения рабовладельческого строя. — М., 1975. — С. 66.
- ⁸⁶ Бонгард-Левин Г.М. Древнеиндийская цивилизация. Философия, наука, религия. — М., 1980. — С. 59.
- ⁸⁷ Там же. — С. 84—89; Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. — М., 1981. — С. 73, 75—76.
- ⁸⁸ Клейн Л.С. Указ. соч. — С. 21.
- ⁸⁹ Басилов В.Н. Избранники духов. — М., 1984. — С. 111.

⁹⁰ Эрман В.Г. Индуистская мифология // Мифы народов мира. — М., 1991. — Т. 1. — Рис. на с. 540.

⁹¹ Токарев С.А. Дьявол // Мифы народов мира. — М., 1991. — Т. 1. — Рис. на с. 417.

⁹² Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. — М., 1955. — Т. 2. — С. 101.

⁹³ Рыбаков Б.А. Указ. соч. — С. 323—325.

⁹⁴ Пропп В.Я. Русская сказка. — Л., 1984. — С. 182.

Одержано 03.03.97

В.В. Цимиданов

ХВОСТАТЫЕ ПЕРСОНАЖИ МИФОЛОГИИ ЭПОХИ РАННЕЙ БРОНЗЫ

Рассмотрены изображения персонажей с хвостами на антропоморфных изваяниях ямной культуры из сел Керносовка (Днепропетровская обл.) и Федоровка (Полтавская обл.). Аналогичные изображения встречаются среди петроглифов Центральной Азии. Анализ этих изображений и вероятные аналогии позволяют интерпретировать хвостатых персонажей как архаические божества иранской мифологии. При сопоставлении образов иранского и славянского фольклора обнаруживаются следы влияния иранской мифологии на славянскую эпическую традицию.

V.V. Tsymidanov

CAUDATE CHARACTERS OF THE MYTHOLOGY OF THE EARLY BRONZE AGE

The author considers the images of caudate characters present on anthropomorphic sculptures of the pit culture, which were found at the villages of Karnosivka and Fedorivka. Analogous images are met among petroglyphs of Central Asia. The analysis of these images and probable analogies enable one to interpret the caudate characters as archaic deities of the Iranian mythology. The comparison of images of the Iranian and Slavic folklores reveals the traces of influence of the Iranian mythology on the Slavic epic tradition.

Д.М. Дудко

ЯЗИЧНИЦЬКА СЕМАНТИКА БУШСЬКОГО РЕЛЬЄФУ

Статтю присвячено інтерпретації наскельного рельєфу, відкритого 1883 р. В.Б. Антоновичем біля с. Буша на Подністров'ї.

Вже понад століття у вітчизняній науці дискутується питання щодо датування і семантики наскельного рельєфу, відкритого 1883 р. В.Б. Антоновичем біля с. Буша на Подністров'ї. Одні дослідники вважають його слов'янською язичницькою пам'яткою давньоруських або ще раніших часів, інші — пізньосередньовічною християнською ¹.

Рельєф зображує людину (скоріше жінку), що молиться навколішки перед деревом, на якому сидить півень; за спиною людини на невеликому пагорбі — олень. Жодних суто християнських мотивів тут немає. О.О. Формозов зіставляв сюжет рельєфу то з псалмом 41, 2 («Им же образом желает олень на источники водные, аще желает душа моя к тебе, Боже», то з легендою про святого Остафія Плакіду, що зустрів на полюванні чудесного оленя з хрестом між рогами ². Проте олень на рельєфі не має

© ДУДКО Д.М., 2001

Наскальний рельєф біля с. Буша на Подністров'ї. Фото В.В. Кухтіна, 1970 р.

жодних символів на голові і не прагне ні до яких джерел. А людина — неозброєний мисливець і молиться не оленеві (як Плакіда) і не християнському Богові, а дереву.

На думку В.В. Березяка, рельєф зображує Басю (Бушу) — єдину вицілілу мешканку знищеного татарами містечка, яка молиться за загиблих земляків. Сухе дерево і півень є символами (язичницькими) смерті, а жінка і олень — життя і сонця³. Ця інтерпретація (скоріше язичницька, ніж християнська) ґрунтується, однак, головним чином на «реконструкції» дослідником напису в рамці в горішній частині рельєфу. «Реконструкція» — суто аматорська (автор — інженер за фахом) і не підкріплена кваліфікованим філологічним та епіграфічним аналізами.

Інтерпретації рельєфу в християнському дусі, отже, не відзначаються доказовістю. Археологічні ж дослідження В.М. Даниленка та І.С. Винокура довели, що культова діяльність, пов'язана з рельєфом, розпочалась ще за черняхівської епохи (II—V ст.) і продовжувалась у ранньосередньовічні та давньоруські часи; у XVI—XVII ст. давнє святилище використовували католицькі ченці⁴. Таким чином, при розкритті семантики рельєфу є всі підстави звертатись насамперед до слов'янських язичницьких уявлень.

Дерево на рельєфі — не дерево смерті (як гадає В.В. Березяк), а дерево життя. Ромб з гілкою, що росте з нього, в горішній частині дерева — не що інше, як «ромб з гачками» (пророслий ромб), загальноземлеробський символ родючої землі та її богині⁵. На східнослов'янських вишивках у вигляді ромба, що провів, зображується верхівка дерева або голова богині⁶. Взагалі дерево життя і богині родючості — образи взаємозамінні⁷. На тих же вишивках птахи звичайно сидять на гілках дерева або на піднятих вгору руках богині, біля дерева або богині стоять тварини (зокрема олені⁸) та люди-адоранти (чоловіки-вершники або жінки). На антських фібулах VII ст. голови птахів та копитних тварин виростають просто з рук богині. При цьому всі — птахи, тварини, люди — звернені головами до богині або стовбура дерева. Велика Богиня (Лада, Мокош, Мати Сира Земля) виступає, таким чином, як володарка життя в усіх його проявах, як універсальне джерело плодючості.

Рельєф також має виразну солярну семантику. Півень і олень у слов'янській міфології — солярні образи⁹. Ромб російської вишивальниці називали «кругом» — колом, сонце ж східні слов'яни уявляли собі саме колом (колесом), а також жінкою¹⁰. На в'ятицьких скроневих кільцях XII—XIII ст. двоє коней фланкують стовпчик, увінчаний колом, в аналогічній же композиції із Залахтов'я на зламі X ст. стовпчик увінчано ромбом, а фігури коней і стовпчик вкрито солярними знаками¹¹.

Деякі уявлення, відображені на рельєфі, властиві не лише слов'янам. Олені пе-

ред священним деревом (під корінням якого — зображення жінки) фігурують на відомій сарматській діадемі з Новочеркаського скарбу, а в «Молодшій Едді» олені об'їдають світове дерево іггдразиль¹². У рамках черняхівської культури (з якою, ймовірно, і пов'язане виникнення рельєфу) слов'яни співіснували з сарматами і германцями-готами.

Таким чином, бушський рельєф можна пов'язувати з слов'янським культом Великої Богині життя, плодючості і сонця. Слід, проте, зазначити, що для «чина» цієї богині більш характерна трьохчастна структура: двоє птахів, коней, адорантів тощо по обидва боки богині або дерева. Однак у багатьох випадках богиню чи дерево може супроводжувати (нерідко саме справа, як на рельєфі) один супутник (чоловік, вершник, лев, птах та ін.); такі композиції відомі у скіфів і слов'ян (на вишивках і Збруцькому ідолі)¹³. Зокрема, на вишивці з Каргопольського повіту справа від дерева стоять людина, птах і лев¹⁴. Не виключено все ж, що ліву, симетричну частину рельєфу було знищено. В.М. Даниленко вважав, що на «вітарній» стіні святилища були зображення богів, збиті ченцями.

¹ *Винокур І.С.* Дослідження Бушського скельного комплексу // *Археологія*. — 1994. — № 3. — С. 122; *Березяк В.В.* Бушанський скельний рельєф // *Археологія*. — 1994. — № 3. — С. 113.

² *Формозов А.А.* О наскальном рельефе близ с. Буша в Поднестровье // *СА*. — 1968. — № 2. — С. 109; *Його ж.* Еще раз о наскальном рельефе у с. Буша в Поднестровье // *Археологія*. — 1994. — № 3. — С. 137.

³ *Березяк В.В.* Вказ. праця.

⁴ *Винокур І.С.* Вказ. праця.

⁵ *Амброз А.К.* Раннеземледельческий культовый символ («ромб с крючками») // *СА*. — 1965. — № 3; *Рыбаков Б.А.* Язычество древних славян. — М., 1981. — С. 41—51, 86—94.

⁶ *Маслова Г.С.* Орнамент русской народной вышивки как историко-этнографический источник. — М., 1978. — Рис. 8, 10, 13, а, з, 28, а—з, 31, б та ін.

⁷ *Топоров В.Н.* Древо жизни // *Мифы народов мира*. — М., 1991. — Т. 2. — С. 397; *Городцов В.А.* Дако-сарматские религиозные элементы в русском народном творчестве // *Тр. ГИМ*. — 1926. — Вып. 1. — С. 12, 24.

⁸ *Маслова Г.С.* Вказ. праця. — Рис. 28, 78, а.

⁹ *Афанасьев А.Н.* Поэтические воззрения славян на природу. — М., 1865. — Т. 1. — С. 638—640; *Маслова Г.С.* Вказ. праця. — С. 164—165.

¹⁰ *Маслова Г.С.* Вказ. праця. — С. 166—167.

¹¹ *Рыбаков Б.А.* Древние элементы в русском народном творчестве (женское божество и всадники) // *СЭ*. — 1948. — № 1. — С. 100—103.

¹² *Толстой И., Кондаков Н.* Русские древности в памятниках искусства. — СПб., 1890. — Вып. 3. — Рис. 153—153; *Афанасьев А.Н.* Вказ. праця. — С. 641.

¹³ *Городцов В.А.* Вказ. праця; *Рыбаков Б.А.* Древние элементы... — С. 99—100; *Маслова Г.С.* Вказ. праця. — Рис. 2, б, 13, з, 32, б, 40, б та ін.

¹⁴ *Маслова Г.С.* Вказ. праця. — Рис. 40, б.

¹⁵ *Стросова А.* Знахідка в Буші // *Рад. Україна*. — 20.08.1966.

Одержано 03.03.95

Д.М. Дудко

ЯЗЫЧЕСКАЯ СЕМАНТИКА БУШСКОГО РЕЛЬЕФА

В кратком историографическом очерке анализируется дискуссия в отечественной литературе относительно датировки и семантического значения наскального рельефа, открытого в 1883 г. В.Б. Антоновичем возле с. Буша в Поднестровье. Представляется наиболее вероятным интерпретировать данное изображение как славянскую языческую Великую Богиню жизни, плодородия и солнца.

Д.М. Дудко

HEATHEN SEMANTICS OF THE BUSHA RELIEF

In his short historiographic essay, the author analyzes the discussion arisen in the domestic literature concerning the dating and semantic meaning of the rock relief discovered by V. B. Antonovych near the Busha village in the Dniester region in 1883. With a high probability, this picture can be interpreted as the image of the Slavic Great Goddess of life, fertility, and the Sun.

А.В. Лазоренко, С.К. Рець

ПОСЕЛЕННЯ ПИВИХІНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ГОРІ ВАСИЛИЦЯ

Охарактеризовано поселення Василиця пивихинської культури, яке виявлено на горі Василиця (околиця м. Черкаси). Поселення синхронізується з пам'ятками Трипілья С ІІ, датується 3—2 чвертю ІІІ тис. до н. е.

Перші повідомлення про археологічні знахідки на горі Василиця (околиця м. Черкаси) надійшли до Інституту археології АН України у 1970 р. від архітектора С.К. Криця.

У серпні 1971 р. гору було обстежено науковим співробітником ІА АН України О.М. Приходнюком. Встановлено наявність двох різночасових шарів, нижній відповідає поселенню епохи енеоліту, верхній — зарубинецькому городищу.

Гора Василиця — супіщаний відріг правого берега Дніпра заввишки 35—40 м, обмежений природним ярмом, завглибшки 10—30 м, а з напільного боку помітні сліди валу заввишки 0,3—0,4 м та рову завширшки 7—10 м, можливо, зарубинецького часу. Поверхня гори добре задернована, де-не-де руйнується обривами (рис. 1).

У липні 1997 р. під час проведення розвідки співробітниками обласного краєзнавчого музею та археологічної інспекції С.К. Рецем, А.В. Лазоренко, Д.П. Куштаном за підтримки студентів Черкаського університету ім. Б. Хмельницького на горі зібрано підйомний матеріал, закладено пошукові шурфи і траншеї (рис. 1). Виявлено 674 фрагменти енеолітичної кераміки (671 — пивихинської культури, 3 — доби енеоліту — бронзи) і 500 фрагментів зарубинецької культури.

Розглянемо енеолітичну колекцію. В ході робіт знайдено три скупчення кераміки, два з них мають розвали окремих посудин. Перше і друге скупчення (ск. 1, 2) залягали на одному рівні (рис. 1, траншея 4). Третє скупчення знайдено також у неперевідкладеному стані на дні виявленого рову (рис. 1, траншея 1). Ширина рову — 2,5 м, глибина — 1,65 м, він простежується і в траншеї 2 (рис. 1), його заповнення також містить фрагменти пивихинської кераміки. Це дозволяє припустити, що пивихинське поселення мало рів. Залишки жител не знайдено через невеликий обсяг проведених робіт. Перекопи зарубинецького часу частково зруйнували верхню частину культурного шару доби енеоліту.

Пивихинське поселення на Василиці можна віднести до базового поселення, що існувало багато сезонів, на це вказує культурний шар завтовшки 0,6 м, іноді — 1 м.

Матеріальна культура представлена в основному керамікою і кам'яними виробами, металевих речей не виявлено.

Більша частина кераміки коричневого, інколи чорного кольору. Виготовлена з двох типів глин. Глина першого типу (можливо, 15 посудин) містить мінеральні включення викопної мушлі *Radialaria* у вигляді білих (0,5—1 мм) голок, визначено ст. науковим співробітником Ю.Д. Головченко і геологом В.Ф. Білим. У глині другого типу (можливо, 3—4 посудини) *Radialaria* немає.

Домінуюча домішка у кераміці обох типів така, %: пісок — 100; залістисті сполуки (вохра, кривавик, ооліти) — 90; мушля, дуже перетерта і випалена, — близько

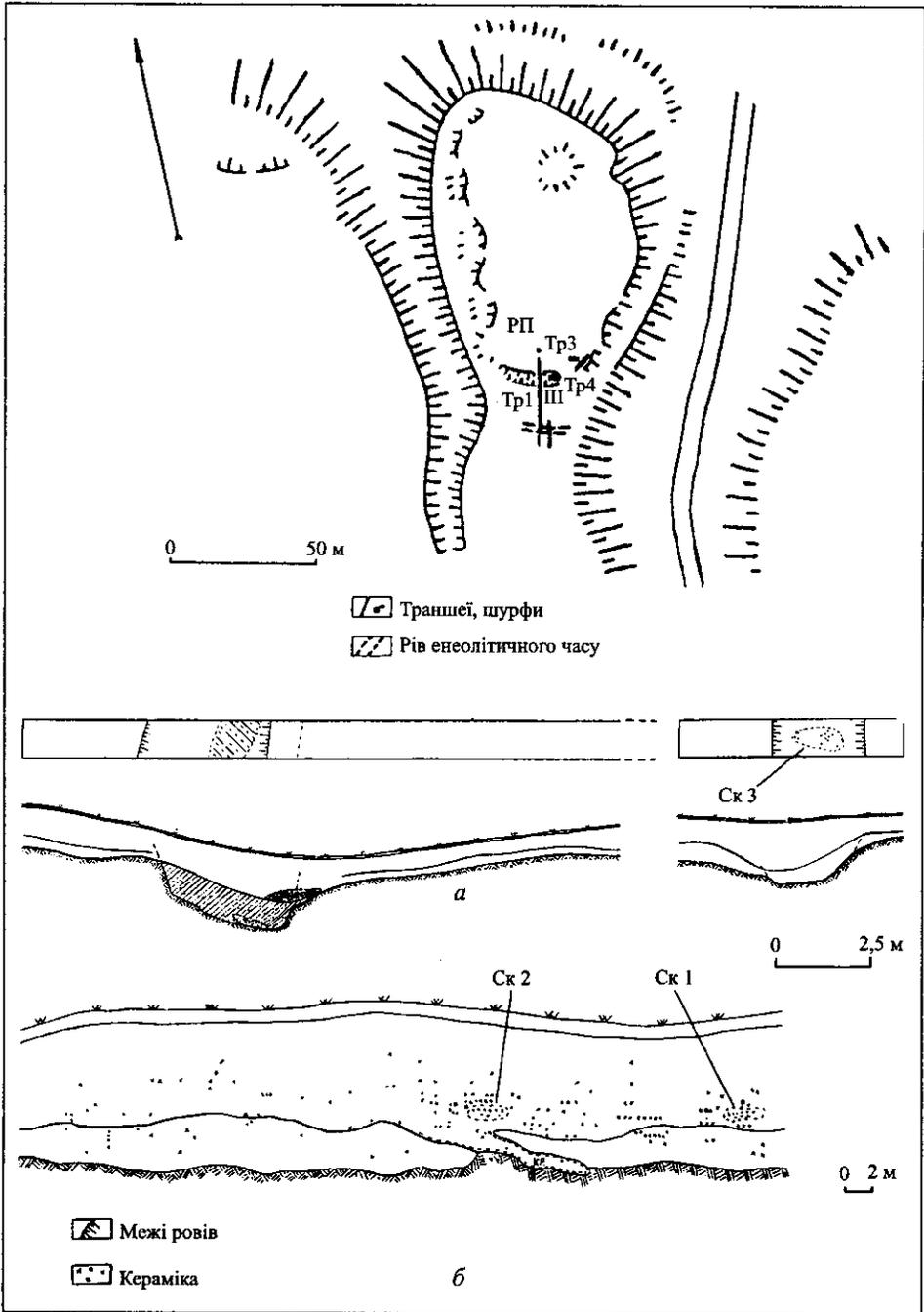

Рис. 1. Поселення на горі Василиця: а — план; б — перетин траншеї 1; в — перетин траншеї 4

18,4; шамот — 11, іноді з *Radialaria*; кварц — 7; граніт — 6. Можливо, в глину додавався пошлід.

Ліплення посуду проводилось від руки за стрічковою технологією, про що яскраво свідчать сліди відшарувань стрічок, які збереглися на багатьох фрагментах.

У 13,8 % кераміки на зовнішній і внутрішній поверхнях є сліди від загладжування пучком трави або гребінцевим штампом. Ширина розкосів — 1—3,5 мм. У двох випадках вінця мали зовнішні вертикально-діагональні розкоси (рис. 2, 5), як на посуді нижнього шару Михайлівки¹.

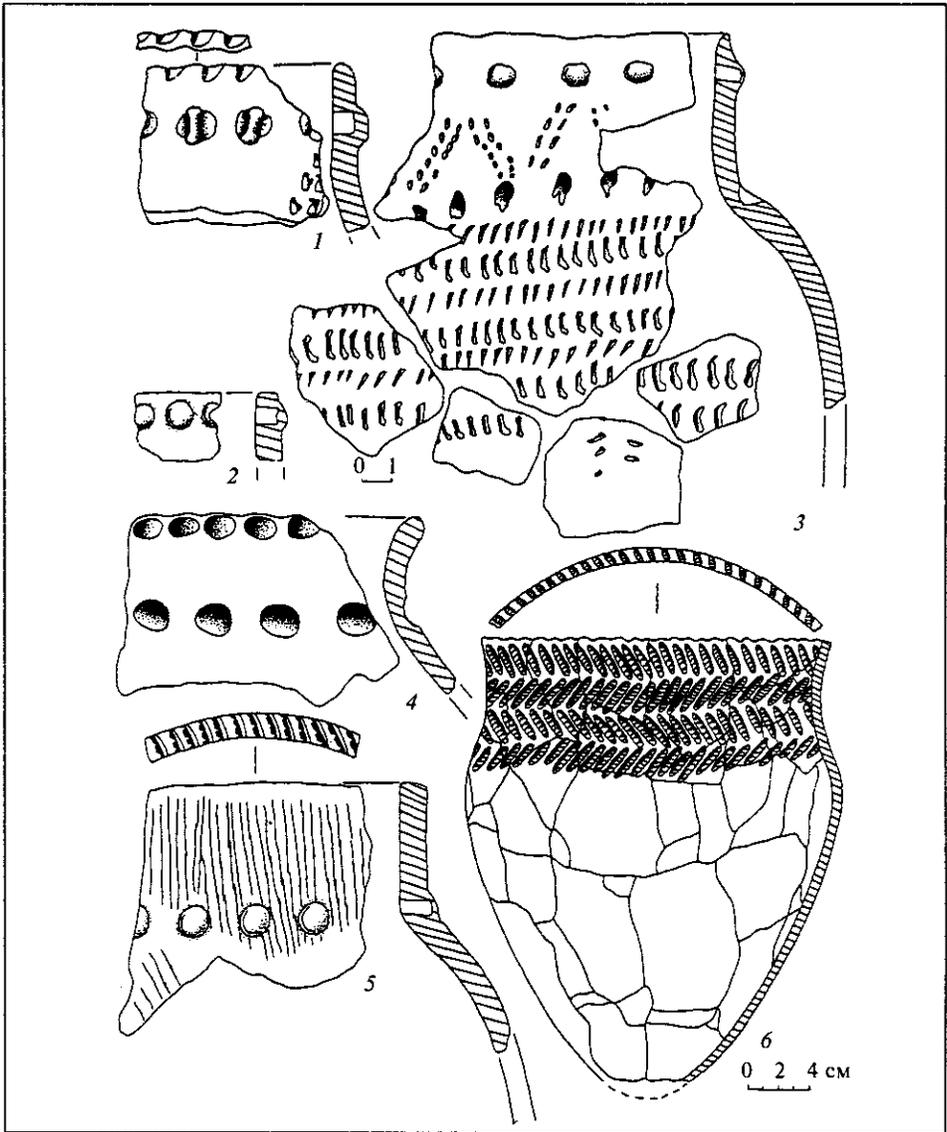

Рис. 2. Кераміка з поселення Василиця

Форма посуду визначається стійкими ознаками. Це горщики, які за формою вінця розподіляють на типи: 1) з прямими вінцями — 91 %; з них більшість мають високі вінця, 11,5 % з яких переходять у покаті плічка (рис. 2, 3, 5). Перехід від основи вінця до корпусу підкреслений у 11,5 % (рис. 2, 3, 5; 3, 14). Два вінця з цієї групи трохи жолобчасті (рис. 4, 1), інші — прямі; 2) тип з відігнутими назовні вінцями — 8,7 % (рис. 2, 4, 6), перехід до корпусу у більшості плавний.

Зрізи вінця обох типів горщиків здебільшого заокруглені, рідше — прямі. У більшості посудин плече мало округлу форму (рис. 2, 3, 5). Горщики плоскодонні (рис. 3, 18); 4, 13, 15), один, можливо, яйцеподібної форми (рис. 2, 6).

Кераміка двох типів глини має однакові елементи орнаменту. Разом з однаковими умовами залягання в культурному шарі поселення це вказує на синхронність існування кераміки обох типів.

Кількість найпоширеніших елементів орнаменту, %: насічки — 20,2 (рис. 2—4); ямки — 23,5 (рис. 2, 1, 3, 4); шнур — 19,6 (рис. 3, 4); гусеничка — 14 (рис. 2, 6; 3, 9, 17, 19); перлини — 11,7 (рис. 2, 2, 3, 5; 3, 1, 2, 6); перлини із заціпами — 2

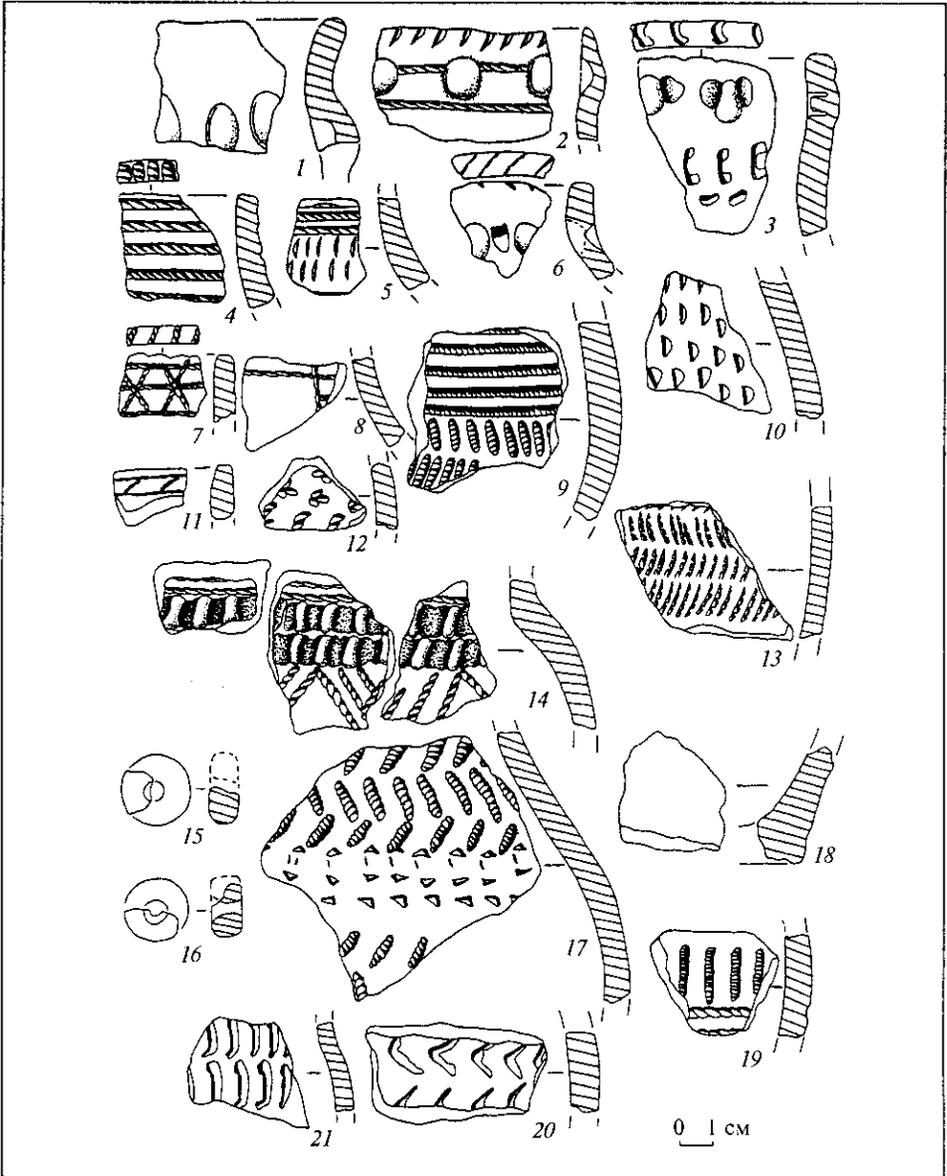

Рис. 3. Кераміка з поселення Василиця

(рис. 2, 1); гребінцевий штамп — 4,4 (рис. 2, 5; 3, 6, 13); наколи, тичок і шнурові ямки — по 3,3 (рис. 2, 3; 3, 6, 12); пальцеві защіпи — 0,5 (рис. 3, 14; 4, 9); прокреслені лінії — 0,5 (рис. 4, 8).

Характерна горизонтальна композиція орнаменту, у чотирьох випадках — діагональна; трапляються горизонтальний зигзаг, горизонтальна ялинка, безсистемна орнаментация. По краю вінця, іноді по внутрішньому краю нанесені насічки, ямки, гребінцевий штамп, рідше — шнур або гусеничка. У багатьох випадках по верхній частині посудини нанесені ряди шнура, ряд перлин по шийці, ряди ямочок, насічок, наколів. Іноді ці елементи чергуються, утворюючи горизонтальну, зональну композицію. У двох випадках орнамент нанесено по переддонній частині (рис. 4, 13, 14), трапляються неорнаментовані вінця (рис. 4, 6).

У поодиноких випадках спостерігаються композиції: гребінцевого штампа або шнура, ряди тичок, чергування шнура з пальцевими защіпами, чергування перлин з тичком (рис. 3, 6); можливо, це вплив пізнього неоліту².

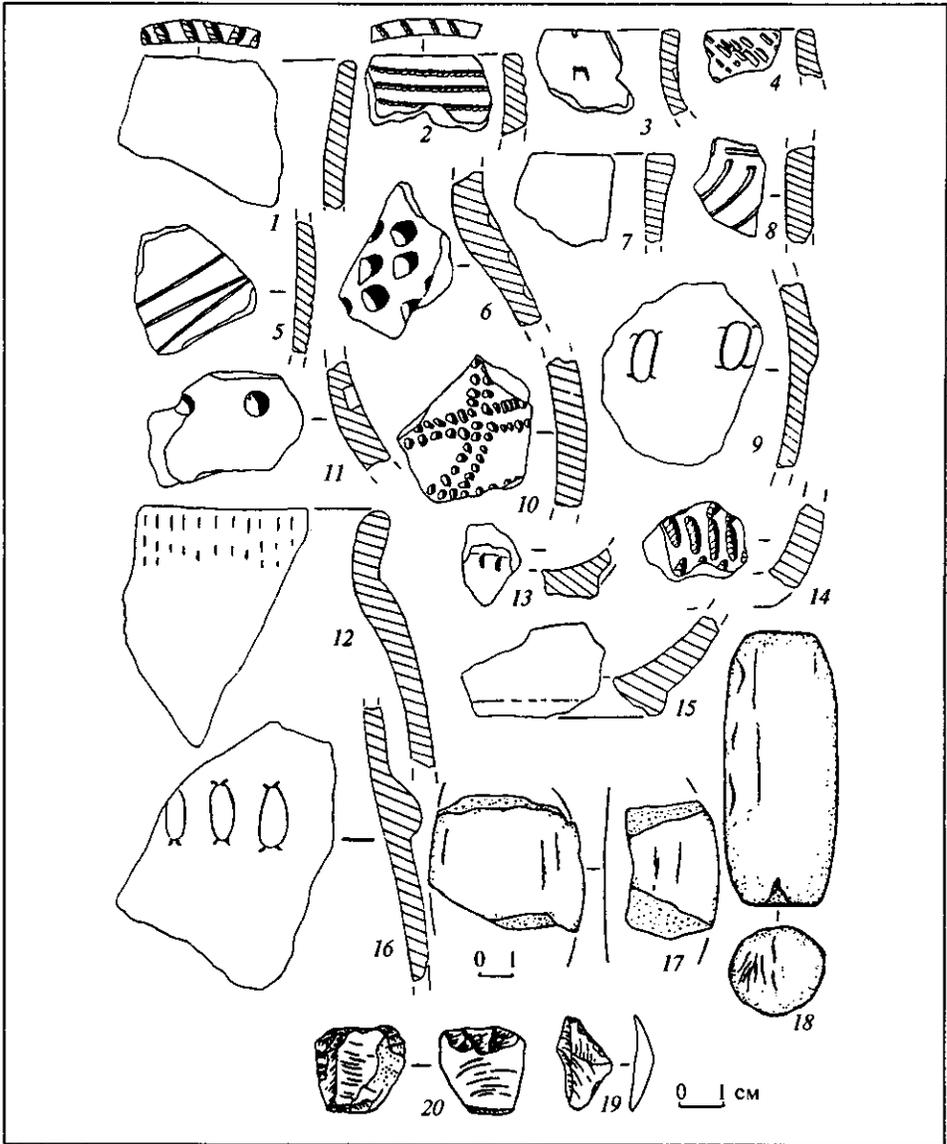

Рис. 4. Кераміка і камінь — поселення Василиця

Трапляються фрагменти зі слідами нагару зсередини. Серед керамічних знахідок також є два фрагменти плоских пряслиць (рис. 3, 15, 16).

Крем'яні знаряддя праці представлені скребачкою (рис. 4, 20) і 13 відщепами, один — із слідами використання (рис. 4, 19), кремій місцевого походження (Канівські дислокації), є відщепи перепалені (визначено геологом М.О. Суховим).

Знайдено також пест? (товкач?) з кварциту (рис. 4, 18), уламок розтиральника з сірого пісковуку (рис. 4, 17), кістки тварин.

Цікаву знахідку виявлено у керамічному скупченні на дні енеолітичного рову, серед розвалу горщика знайдено скупчення кальцинованих кісток, що схоже на кремацію.

Наведені матеріали найбільш близькі до поселення Пивиха, окремі аналогії є в середньому шарі Михайлівки. Це дозволяє синхронізувати поселення Василиця з пам'ятками Трипілля С II; датувати 3—2 чвертю III тис. до н. е.

¹ Лагодовська О.Ф., Шапошникова О.Г., Макаревич М.Л. Михайлівське поселення. — К., 1962. — С. 32—37.

² Неприна В.Н., Титова Е.Н. О неолите Посулья // Каменный век: памятники, методика, проблемы. — Киев, 1989. — С. 159—163.

Одержано 26.02.99

А.В. Лазоренко, С.К. Рец

ПОСЕЛЕНИЕ ПИВИХИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА ГОРЕ ВАСИЛИЦА

В июле 1997 г. на многослойном поселении на горе Василица (окраина г. Черкассы) были проведены разведочные работы. Выявлены культурные слои пивихинской и зарубинецкой культур. Пивихинское поселение на горе Василица можно отнести к базовому поселению, которое существовало много сезонов, на что указывает толщина культурного слоя.

Остатки жилищ не обнаружены вследствие небольшого объема проведенных работ. Найден ров пивихинского времени. Материальная культура представлена, в основном, керамикой и каменными изделиями. По форме керамику можно разделить на горшки с плоским дном и в одном случае, возможно, — с яйцевидным. Встречены фрагменты плоских пряслиц. Керамика изготовлена из двух видов глины, имеет одни и те же элементы орнамента. Это, а также одинаковые условия залегания керамики из двух типов глины в культурном слое поселения указывает на синхронность их существования. Из элементов орнамента наиболее часто встречаются ямки, насечки, шнур, гусеничка, жемчужины. Кремневые орудия труда представлены скребком и отщепами, некоторые — со следами использования. Найлены также пест и фрагмент растиральника.

Описанные материалы наиболее близки к поселению Пивиха, отдельные аналогии есть в среднем слое Михайловки. Эти факторы позволяют синхронизировать поселение Василица с памятниками Триполья С II и датировать 3—2 четвертью III тыс. до н. э.

A.V. Lazorenko, S.K. Rets

SETTLEMENTS OF THE PIVIKHIAN CULTURE ON THE MOUNT OF VASYLYTSYA

In July 1997, prospecting excavations revealed cultural layers of the Pivikhian and Zarubintian cultures on the multilayered settlement on the mount of Vasylitsya (outskirts of the Cherkasy town). This settlement can be considered as a basic one that existed many seasons, which is indicated by thickness of the cultural layer. Remains of dwellings were not found due to a small volume of the performed work. But we reveal a ditch of the Pivikhian time. The material culture is mainly represented by ceramics and stone articles. No metal things were found.

Ceramics can be divided by its form into pots with plane bottom and in one case, possibly, with egg-like one. In addition, fragments of plane spindle whorls are observed. The ceramics is manufactured from two kinds of clay and has the same ornamental elements. This fact and the identical conditions of bedding of the ceramics in the cultural layer indicate its synchronism. Among elements of the ornament, we observe most often pits, cuts, a cord, caterpillars, and pearls. Flinty tools are represented by a scraper and chips. Some of them bear the traces of their use. We found also a pestle and a fragment of a grinder.

The materials described are most close to those of the settlement of Pivikha, and separate analogies are in the mid layer of the Mykhailivka monument. These factors allow us to synchronize the settlement of Vasylitsya with monuments of Trypillya S II and to date them to 3-2 quarters of the III mill. BC.

КОЛЛЕКЦИЯ КЕРАМИКИ VI—V вв. до н. э. ЯЛТИНСКОГО ИСТОРИКО-ЛИТЕРАТУРНОГО МУЗЕЯ

В статье рассматривается большая группа керамики восточногреческих центров (24 экземпляра), которая содержится в беспаспортной коллекции античной керамики Ялтинского историко-литературного музея.

Наибольшая часть коллекции, очевидно, ранее принадлежала А.М. Романову¹. Особо ценный раздел составляют расписные сосуды Коринфа, Ионии, Аттики, Южной Италии, а также эллинистических мастерских Средиземноморья и Причерноморья. Многие из ваз уже опубликованы или упоминаются в различных изданиях².

Описанные в статье сосуды в большинстве относятся к ионийскому производству VI—V вв. до н. э. Сосуды украшены орнаментом в виде горизонтальных и волнистых полос. Подобная простая посуда встречается повсеместно как в ионийских, островных и малоазийских центрах, так и в причерноморских колониях³. Исследователи полагают, что данные вазы изготавливались во всех сколько-нибудь значительных городах Восточной Греции⁴.

Наш материал представлен большими и малыми закрытыми формами, а также открытыми сосудами.

Психтер с железной ручкой VI—V вв. до н. э. (рис. 1, 1)⁵ имеет характерное для данного типа сосудов двухчастное тулово. Верхняя часть его округло-уплощенной формы, а нижняя — цилиндрической. На плечиках сосуда с двух сторон расположены небольшие, поставленные вертикально ручки-петельки с продетой в них железной дуговидной ручкой с загнутыми вверх концами.

Глина сосуда светло-бежевая с мелкими серыми и белыми вкраплениями. Горизонтальные пояски нанесены светло-коричневым матовым лаком бурого оттенка в верхней и нижней частях тулова. Следы лака местами сохранились на венчике и ручках психтера.

Двуручный кувшин V в. до н. э. (рис. 1, 2)⁶ с широким приземистым биконическим туловом имеет резкий перегиб в средней его части. Невысокое горло с выступающим венчиком отделено от тулова небольшим валиком. Две двустольные ручки, приподнятые над горлом, образуют по отношению друг к другу почти прямой угол.

Глина на поверхности сосуда темно-бежевая с оранжевым оттенком, с мелкими светлыми и темными включениями. Коричневато-бурым лаком с легким блеском покрыты горлышко с внешней и внутренней сторон, верхняя поверхность ручек и нижняя часть плеч. На горлышке сосуда между ручками процарапана однострочная надпись (максимальная высота букв 16 мм).

Двуручные кувшины данного типа известны в Северном Причерноморье. Из Тиритаки происходит фрагментированный сосуд VI в до н. э., опубликованный Р.В. Шмидт⁷. Кувшин из Роксоланского городища датирован А.А. Ашрафиан первой половиной V в до н. э.⁸ К 425—400 гг. до н. э. относит В.А. Кутайсов двуручный сосуд из Керкинитиды⁹. Они различаются пропорциями, цветом глины и лака, характером росписи (на одних кувшинах лаковые пояски нанесены поверх светлой обмазки, у других — сразу же на глиняную поверхность).

Арибаллический лекиф (рис. 1, 3)¹⁰ с воронковидным венчиком, плавно переходящим в узкую шейку, имеет округлое тулово. Сосуд украшен четырьмя горизонтальными поясками и волнистой линией, которая прерывается у ручки. На верхней поверхности дугообразной ручки имеется три лаковых пятна. Край венчика с внутренней стороны также украшен узким лаковым пояском.

Арибаллические лекифы с горизонтальными поясками и волнообразным орна-

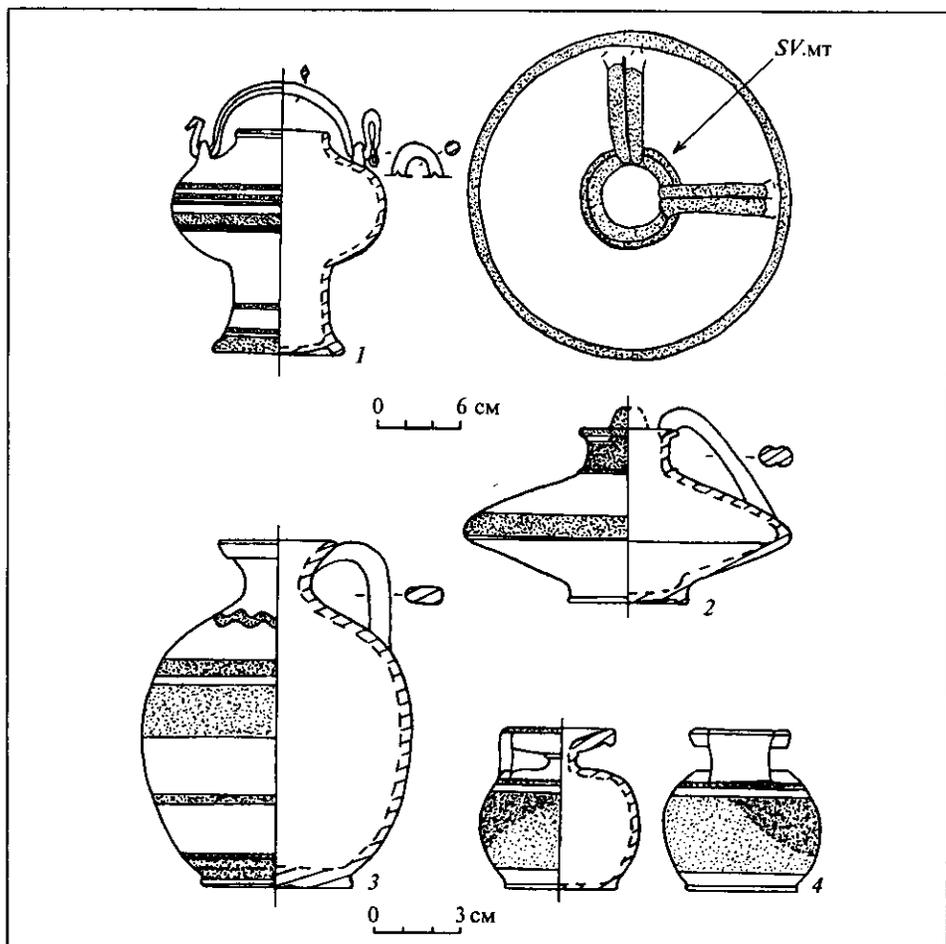

Рис. 1. Закрытые сосуды

ментом обычно датируются второй — третьей четвертью VI в. до н. э.¹¹, но в архаическом некрополе Ольвии они обнаружены и в более поздних могилах последней четверти VI в. до н. э.¹²

Плоскдонный арибалл (рис. 1, 4)¹³ имеет низкую шейку, отделенную от венчика небольшим валиком. Широкий лаковый пояс занимает почти всю поверхность тулова, а узкий расположен под плечиками. Лаком покрыты венчик и внутренний край устья. Плоскдонные арибаллы, появившиеся в первой четверти VI в. до н. э.¹⁴, существовали на всем его протяжении¹⁵.

Кольцеобразные сосуды с перекидной ручкой — три целых (рис. 2, 1—3)¹⁶ и два фрагментированных сосуда (рис. 2, 4)¹⁷ этого типа¹⁸, подобные которым также называют ионийскими асками, — имеют довольно раздутое тулово. Над ним возвышается узкая шейка с широким воронкообразным венчиком. От шейки к противоположной стороне тулова перекинута ручка в виде неширокой пластины. Тулово сосудов украшено горизонтальными поясками разной ширины. Лаком также покрыты венчик, часть шейки и верхняя часть ручки, а венчик одного из сосудов (рис. 2, 2)¹⁹ оставлен в цвете глины. Внутри он украшен орнаментом из трех элементов, каждый из которых состоит из трех вертикальных лаковых линий. Подобные элементы орнамента имеются и на ручке сосуда (в верхней и нижней частях).

Два целых кольцеобразных аска (рис. 2, 1, 2)²⁰ и два фрагмента (рис. 2, 4) с оранжево-красным оттенком глины и мелкими золотистыми включениями можно отнести к изделиям Самоса — одно из мест производства данной керамики²¹. Блестящий лак буро-красного цвета также указывает на самосское происхождение асков.

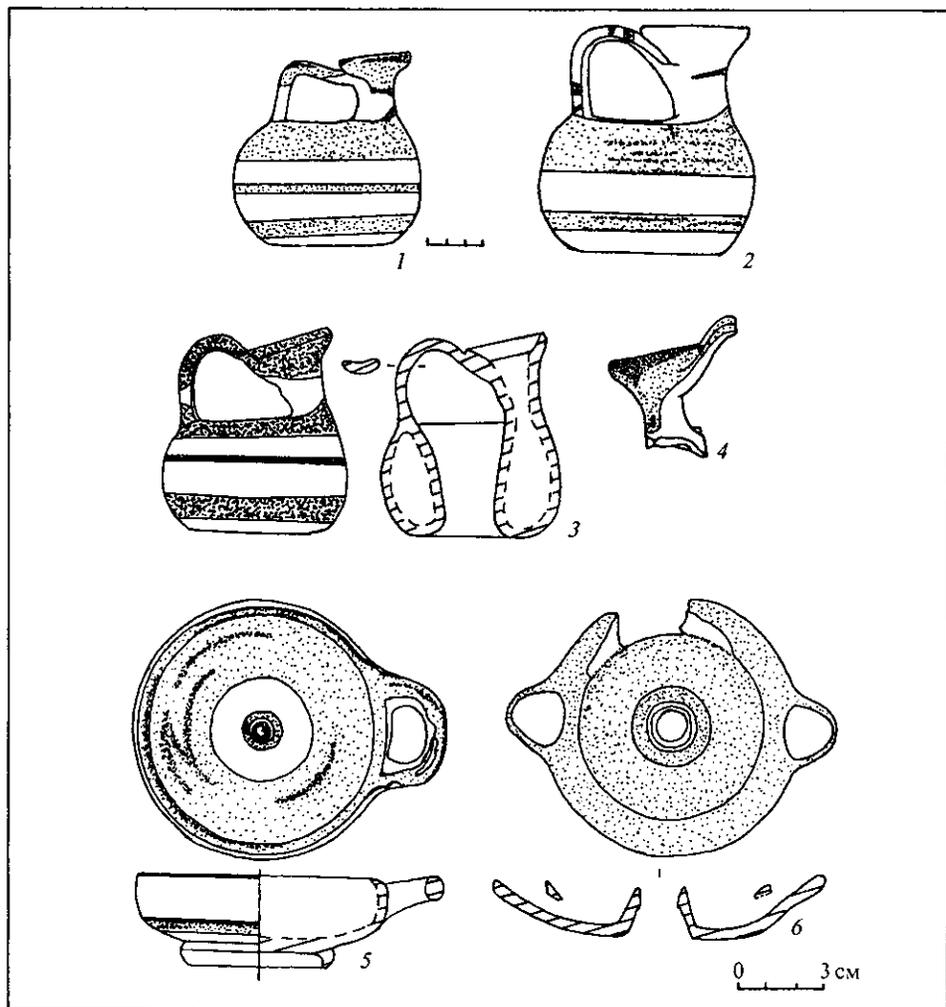

Рис. 2. Кольцеобразные сосуды с перекидной ручкой (1—4), одноручная чашечка (5), втульчатый двух-
ручковый светильник (6)

Один из целых сосудов (рис. 2, 3)²² отличается от предыдущих серой с мелкими белыми включениями глиной и характером росписи. Горизонтальные пояски густого черного и светло-золотистого оттенков лака нанесены поверх плотной светлой обмазки цвета слоновой кости. Эти отличительные признаки (цвет глины, лаковое покрытие поверх облицовки) присущи хиосской керамике²³.

Тип кольцеобразного ионийского аска часто встречается в Северном Причерноморье: на Березани²⁴, в Ольвии²⁵, в Никонии²⁶, Кепах²⁷, Гермонассе²⁸, Тиритаке²⁹ и других местах. Судя по совместным находкам в некоторых комплексах погребений, кольцеобразные сосуды датируют второй половиной VI — первой четвертью V вв. до н. э.³⁰, причем более поздние из них имеют грузное тулово, сильно наклоненное внутрь горло. Их очертания теряют четкость, становятся неправильными³¹. Во второй четверти V в. до н. э. такие сосуды уже фиксируются³².

Хиосская кальпида (рис. 3, 1)³³ близка по форме к коринфским сосудам, распространенным во второй половине VI в. до н. э.³⁴ Она имеет округлое тулово, вертикально посаженные ручки, украшена поверх плотной светло-желтой обмазки лаковыми поясками и четырьмя расположенными на плечиках розетками в виде округлых пятен, окруженных точками³⁵. Подобный орнамент мы видим на ионийском сосуде VI—V вв. до н. э. из Фанагории³⁶.

Самосская кальпида (рис. 3, 2)³⁷ с широким туловом, суживающимся к эхинообразной подставке, имеет довольно высокие вертикально поставленные Л-образ-

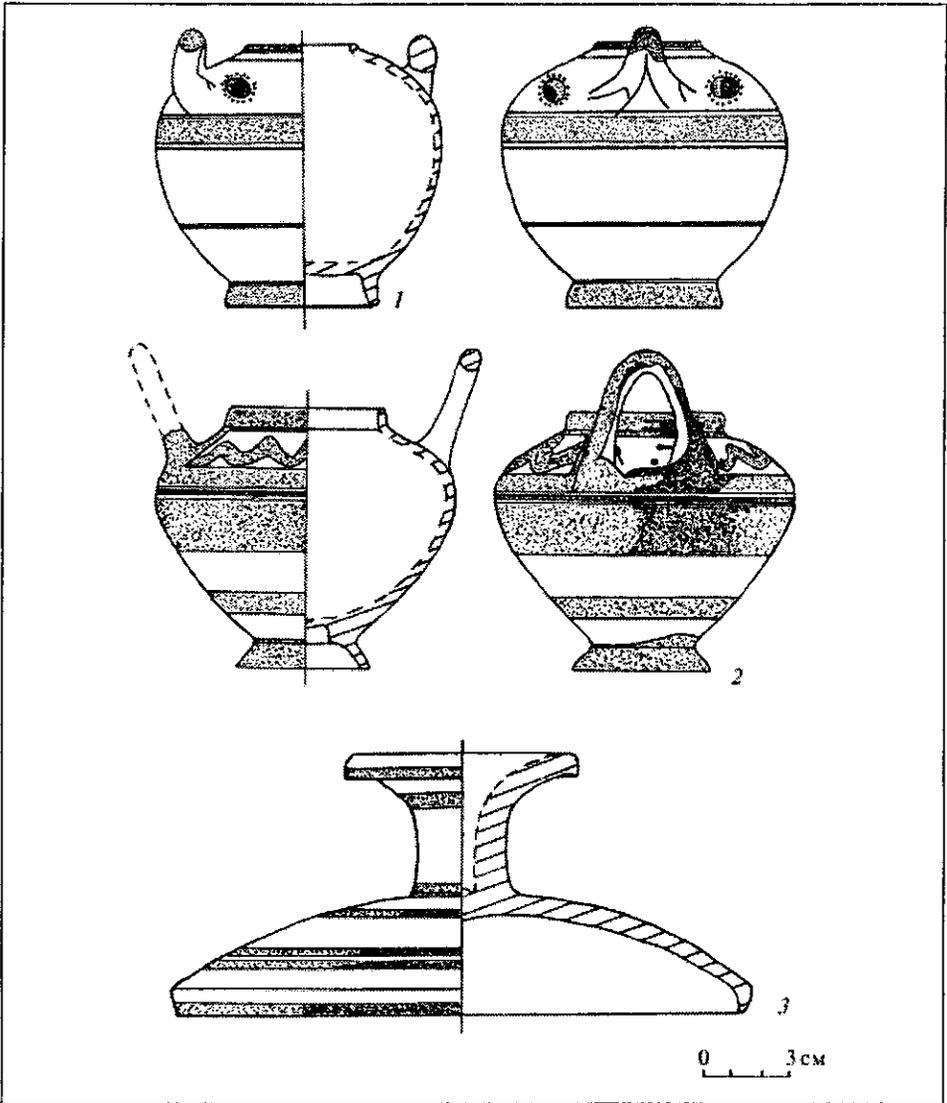

Рис. 3. Кальпиды (1—2) и крышка леканы (3)

ные ручки³⁸. Сосуд украшен волнистой линией на плечиках и поясками различной ширины на тулове. Подобные формы, найденные в некрополе Ольвии, датируются концом VI — началом V вв. до н. э.³⁹

Крышка леканы ионийского производства, имеющая большие размеры, фрагментирована (рис. 3, 3)⁴⁰. К ее выпуклой поверхности прикреплена массивная ручка в виде воронки⁴¹. Оранжево-красного цвета глина содержит много численные золотистые включения, характерные для самосской керамики⁴². О самосском происхождении сосуда можно судить и по цвету лака. Концентрические пояски красновато-бурого цвета помещены как внутри, так и снаружи, а также на ее ручке. В некоторых местах можно предполагать наличие светлой обмазки, поверх которой, вероятно, наносилась роспись. Крышка леканы аналогичной формы, украшенная поясками пурпура, происходит из некрополя Ольвии и датируется по сопутствующим находкам концом VI в. до н. э.⁴³. К тому времени можно отнести и наше изделие.

Килики и чаши представляют собой восточногреческие сосуды открытого типа. Килик с точечными розеттами фрагментирован, но профиль его полностью восстанавливается (рис. 4, 1)⁴⁴. Он имел полусферическое вместилище, Л-образные го-

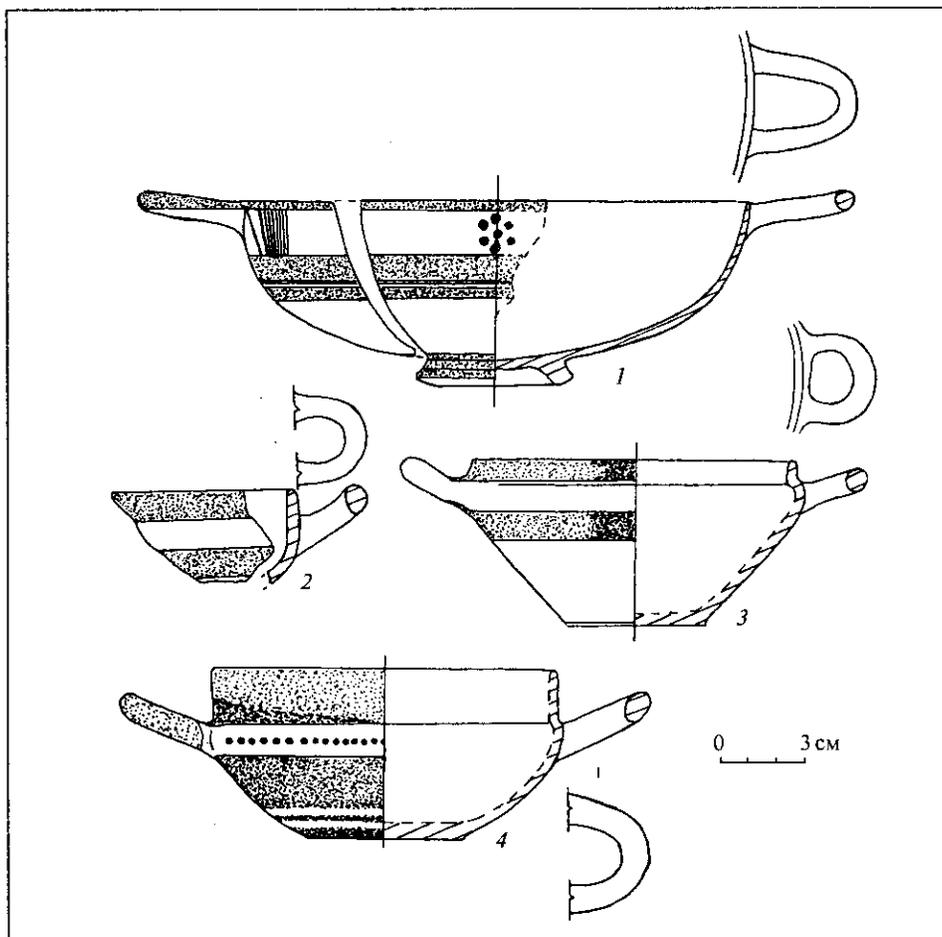

Рис. 4. Килик с розеттами (1) и плоскодонные полосатые килики (2—4)

горизонтальные ручки, расположенные у самого края, и низкий поддон. Подобную форму сосудов в литературе именуют как киликами⁴⁵, так и двуручными чашами⁴⁶. Внутренняя поверхность сосуда сплошь покрыта бурым лаком, местами с оливковым и красным оттенками. Основной декор росписи расположен снаружи во фризе, на уровне ручек. С двух сторон от них размещен орнамент в виде групп вертикальных палочек-лучей, обращенных остриями вниз. В центре фриза на противоположных сторонах килика симметрично изображено по одной точечной розетте. Вверху фриз обрамлен лаковым пояском, который заходит на ручки, покрывая их наружную верхнюю поверхность. Основной декор окаймлен горизонтальными лаковыми поясками неравномерной окраски. Еще один находится в нижней части. Кроме того, лаком украшен и внутренний край низкой подставки. В центре ее дна имеется небольшое возвышение с крупной лаковой точкой.

Двуручные чаши с розеттами, относящиеся к родосско-ионийской керамике, были широко распространены как в Восточном Средиземноморье, так и в Причерноморье⁴⁷. Н.А. Сидорова называет их «потомками позднегеометрических чаш», которые украшались изображениями птиц, исполненными в контурном рисунке, заштрихованном сеткой⁴⁸. Исследователи считают, что чаши с розеттами появились еще в VII в. до н. э. и изготовлялись до второй половины VI в. до н. э., но основной период их производства приходился на первую половину VI в. до н. э.⁴⁹

Ялтинский экземпляр килика (или двуручной чаши) с розеттами относится к поздним вариантам сосудов данного типа. Он имеет тонкие стенки (0,25—0,3 см) и узкий орнаментальный фриз (около 1,6 см), характерный для киликов середины VI в. до н. э.⁵⁰

Ионийские полосатые килики представлены семью экземплярами, разнообразными по форме и орнаментации. По морфологическим признакам килики можно разделить на два типа: на плоском дне (рис. 4, 2—4) и на ножках (рис. 5, 1—4).

Два целых сосуда первого типа (рис. 4, 3, 4) представляют собой довольно глубокие чаши с прямым краем разной высоты и сильно стягивающимися к плоскому дну боковыми стенками. Петлевидные горизонтальные ручки приподняты вверх.

Один из киликов данного типа (рис. 4, 3)⁵¹ с небольшим вертикальным краем изготовлен из оранжевой глины розоватого оттенка с многочисленными блестками и включениями белого цвета. Роспись сосуда выполнена черным лаком, имеющим красный оттенок на наружной поверхности. Внутренняя поверхность сосуда полностью покрыта лаком красного цвета. Снаружи чаша украшена двумя лаковыми поясками почти одинаковой ширины.

Другой килик расписан по-иному (рис. 4, 4)⁵²: снаружи он покрыт лаком, кроме дна и пояса (в самой широкой части вместилища) с точечным орнаментом. Ручки выкрашены лаком. С наружной стороны дна циркулем прочерчена окружность. Внутренняя поверхность, кроме узкого пояса у верхнего края килика, полностью покрыта лаком. Сосуд изготовлен из глины оранжевого оттенка с мелкими блестками и серыми включениями. Черный лак умеренного блеска, местами имеет переходы от бурого к оранжевому цвету.

К первому типу с близкой орнаментацией, судя по сохранившейся части, принадлежал и фрагментированный сосуд (рис. 4, 2)⁵³ с округлыми в плане ручками. Чаша изготовлена из оранжевой глины, содержащей мелкие блестки. Блестящий черный лак переходит в красный оттенок.

Килики, близкие к охарактеризованным по форме и орнаментации, обнаружены в Ольвии и датируются первой половиной — концом VI в. до н. э.⁵⁴ Подобные найдены в Пантикапее⁵⁵ и Керкинитиде⁵⁶. Очевидно, описанные выше сосуды относятся к VI в. до н. э.

Ко второму типу ялтинских киликов относятся два целых (рис. 5, 1, 4) и два фрагментированных сосуда на ножках (рис. 5, 2, 3). Они представлены двумя вариантами, различающимися главным образом конфигурацией ножки и верхнего края.

Килик первого варианта — сосуд на невысокой конусовидной ножке (рис. 5, 1)⁵⁷ — имеет довольно глубокое вместилище со слегка смещенным и отогнутым наружу краем. Ручки круглые в сечении, петлеобразные, слегка подняты вверх. Поверхность сосуда внутри и снаружи покрыта коричневым лаком с легким блеском, местами имеющим черный цвет. На наружной стороне остались незакрашенными венчик и узкий пояс, находящийся на уровне крепления ручек.

В литературе аналогичные ялтинскому сосуды обозначаются как ионийские или родосские^{57, 58}. Они различаются не столько формой, сколько росписью⁵⁹. Их производство существует довольно длительный период времени — от VII до V в. до н. э.⁶⁰ В Пантикапее подобные описанному экземпляру сосуды датируются первой половиной VI в. до н. э.⁶¹ В.Д. Кузнецов, изучая ионийскую керамику Кеп, отнес глубокие килики с конической ножкой к рубежу первой и второй четверти VI в. до н. э.⁶²

Широкие вместилища трех экземпляров киликов или ионийских чаш⁶³ второго варианта покоились на высоких цилиндрических ножках (рис. 5, 2—4). Каждый из них имеет свои морфологические и орнаментальные особенности. Например, край у одного фрагментированного сосуда (рис. 5, 2) довольно сильно смещен и отогнут наружу, у другого (рис. 5, 4) — почти прямой, незаметно переходящий во вместилище. Последний сосуд напоминает аттические мелкофигурные килики. Рассматривая эволюцию форм подобных сосудов, некоторые исследователи отмечали, что изменение шло от чаш с глубоким вместилищем и со слегка отогнутым краем к сосудам с прямым краем, незаметно переходящим во вместилище, а от низкой ножки — к более высокой⁶⁴.

Фрагментированный килик (рис. 5, 2)⁶⁵ с отогнутым наружу краем внутри был полностью покрыт лаком, кроме медальона на дне и двух поясов, расположенных у самого края венчика и в месте его перехода в стенки вместилища. Снаружи край представлен незакрашенным, за исключением узких полосок в самой верхней части и в основании. На уровне ручек расположен пояс в цвете глины, под которым проведе-

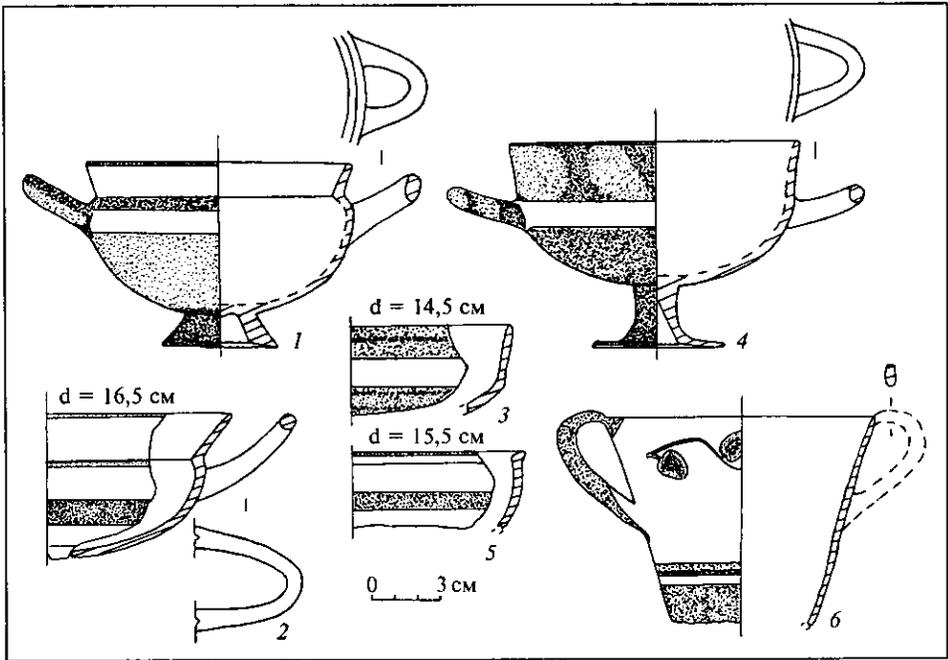

Рис. 5. Полосатые килики на ножке (1—3) и другие виды открытых сосудов

ны два лаковых пояска. Наружная поверхность Л-образных ручек покрыта лаком. Подобную орнаментацию имеет чаша из Кеп, отнесенная В.Д. Кузнецовым ко времени ранее середины VI в. до н. э.⁶⁶

Следующий фрагментированный килик (рис. 5, 3)⁶⁷ с почти прямым краем внутри был полностью покрыт черно-бурым лаком с металлическим блеском, за исключением дна. Лаковое покрытие состоит из чередующихся узких полосок более темного и более светлого оттенков. В центральной части наружной поверхности, на уровне ручек и у дна, оставлены пояски в цвете глины.

Еще одна ионийская чаша (рис. 5, 4)⁶⁸ второго варианта полностью выкрашена лаком, кроме основания ножки и узкой полоски у самого края (внутри) и пояса в середине вместительности (снаружи). Сосуд может быть датирован третьей четвертью VI в. до н. э., на основании близости формы и принципа нанесения лакового покрытия отнесен к аттическим мелкофигурным киликам.

Помимо охарактеризованных выше широко популярных ионийских полосатых киликов в Северном Причерноморье были распространены восточногреческие чаши разных форм, украшенные горизонтальными поясками⁶⁹. От одной из чаш VI—V вв. до н. э. (рис. 5, 5)⁷⁰ сохранился лишь фрагмент края сосуда. Венчик имел плоскую верхнюю поверхность с небольшим наклоном внутрь и со слегка выступающим наружу краем. Форму целого сосуда восстановить трудно. Верхняя внутренняя поверхность венчика покрыта черным с легким блеском лаком. С наружной стороны фрагмента сохранился широкий буро-лаковый пояс. Подобную форму края имеет сосуд, опубликованный Р.В. Шмидт⁷¹.

Тип одноручной маленькой чашечки, известный в ионийской керамике, в коллекции музея представлен одним экземпляром. Это плоский сосуд на кольцевой подставке с узким, слегка уплощенным краем (рис. 2, 5)⁷². Снаружи поверхность чашечки украшена двумя лаковыми поясками. Внутри сосуд покрыт блестящим лаком красноватого оттенка, кроме кружка в центре, где проведены две окружности (диаметром 0,65 и 1,3 см). На дне чашечки — точка, обрамленная двумя поясками. Лаком покрыта и внутренняя часть кольцевой подставки.

Маленькие одноручные чашечки были распространены как в ионийской⁷³, так и в аттической керамике⁷⁴ в одно и то же время: в последней четверти VI — начале V вв. до н. э., а также во второй четверти V в. до н. э.⁷⁵

Особый интерес представляет собой кубок — фрагментированный сосуд с чернофигурной росписью (рис. 5, б) ⁷⁶, имевший колоколовидную форму, с широким, невыделенным устьем и двумя вертикальными дугообразными ручками, верхний корень которых крепился к самому краю. Почти прямые стенки сосуда сужаются книзу и плавно закруляются ко дну, которое не сохранилось. Сосуд сделан из хорошо отмученной глины оранжевого тона с мелкими блестками. Внутри кубок полностью выкрашен блестящим черно-бурым лаком, а с наружной стороны в верхней части поверх светлой обмазки желтоватого оттенка сохранилась сильно потертая роспись, не имеющая следов резьбы. Смелыми беглыми мазками лака изображена плющевая гирлянда с крупными листьями (перерывающаяся у ручек), на одном конце которой просматриваются два или три ряда точек, сгруппированных в виде вытянутых пятен (изображавших цветы или плоды). Внутренняя и наружная поверхности ручек покрыты лаком, причем он был нанесен на светлую облицовку и заходил в районе верхнего корня ручек на венчик. В нижней части расположены узкие и широкие лаковые пояски.

Кубки с белой облицовкой и нанесенными на ее поверхность поясками изготавливались во второй половине VI в. до н. э. на Хиосе (их еще называли ранее навкратийскими) ⁷⁷. Вместе с тем описываемый сосуд по форме близок к хиосским чернолаковым кубкам без росписи, датированным V—VI вв. до н. э. ⁷⁸. Изучая данную категорию посуды Хиоса из Ольвии, К.И. Зайцева выделила 3 хронологические группы ⁷⁹. К первой, которую она датирует второй половиной V в. до н. э., относятся сосуды, имеющие плавное очерченные контуры корпуса и ручек. Диаметр их широких устьев варьируется от 10,7 до 11,9 см. Эти размеры и форма близки к таковым нашего кубка, восстановленный диаметр которого равен 12 см. Полных аналогий сосуду не найдено, но в соответствии с изложенным, с известной долей осторожности, мы относим его к первой половине V в. до н. э.

Светильник ионийский двухрожковый втульчатый (рис. 2, б) ⁸⁰ датируется второй половиной VI — началом V в. до н. э. Его носики-рожки отделены от низкого вместилища прямыми плечиками, слегка наклоненными внутрь. Глина оранжево-розовая с большим количеством блесков, белыми и темными включениями, на сколе имеет сероватый закал. На поверхности светильника, как внутри, так и снаружи, сохранились следы оранжево-красного лака.

Подобные одно- и многорожковые лампы хорошо известны по раскопкам в Средиземноморье и Причерноморье: в Ольвии, Херсонесе, Танаисе ⁸¹, Мирмекии, Тиритаке, Киммерике ⁸², Пантикапее ⁸³, в Нижнем Поднестровье ⁸⁴.

Таким образом, нами охарактеризованы экземпляры восточногреческой керамики, отнесенной к ионийскому производству.

Для некоторых форм общеионийских типов до нашего времени еще не определены ни датировки, ни центры производства ⁸⁵. Применительно к рассмотренным сосудам это еще более трудная задача, так как они не имеют паспортных данных. Можно только догадываться, что они были найдены в Северном Причерноморье (где подобную керамику обнаруживают в большом количестве) либо в других районах античного мира, где в конце XIX — начале XX в. ее приобретали коллекционеры на антикварных рынках.

В коллекции античной восточногреческой керамики музея полностью отсутствует родосско-ионийские сосуды с фризами животных, вазы стиля «Фикеллура», клазотенская и навкратийская керамика, что наблюдается и в других, формировавшихся в основном в XIX в. собраниях керамики Эрмитажа и ГМИИ им. А.С. Пушкина ⁸⁶. Как отмечают исследователи, это связано с тем, что главным поставщиком памятников античности в XIX в. для европейских собраний были этрусские гробницы. Именно в Этрурии и других районах античной Италии, за исключением крайнего юга, в VII — первой половине VI в. до н. э. преобладал сначала коринфский импорт, а затем с середины VI в. до н. э. — аттический. Вероятность происхождения ваз из этого антикварного рынка дополнительно подтверждается, как считают исследователи, наличием в собрании италийских сосудов ⁸⁷. Такие же особенности отмечаются и в составе ялтинской коллекции античных vaz.

¹ Новиченкова Н.Г. Археологическая коллекция Ялтинского историко-литературного музея // ВДИ. — 1993. — № 1. — С. 222.

² Штерн Э.Р. Краткое описание собрания Александра Михайловича в Ай-Тодоре // ЗООИД. Археологические новинки. Протоколы. — 1904. — XXV. — С. 54—59; Кобылина М.М. Краснофигурная пелика Ялтинского музея // КССИМК. — 1947. — 14. — С. 53—60; Она же. Поздние боспорские пелики // МИА. — 1951. — № 19. — С. 136—1170; Блаватский В.Д. История античной расписной керамики. — М., 1953. — 303 с.; Зеест И.Б. Керамическая тара Боспора // МИА. — 1960. — № 83. — 180 с.; Шталь И.В. Миф о пигмеях в Северном Причерноморье // Причерноморье в эпоху эллинизма: Материалы II Всесоюз. симпозиума по древней истории Причерноморья (Цхалтубо). — Тбилиси, 1985. — С. 362; Она же. Эпические предания Древней Греции. — М., 1989. — 301 с.; Новиченкова Н.Г. Указ. соч. — С. 222—223; Турова Н.П. Группа коринфских сосудов Ялтинского музея // Русская культура и Восток: Материалы Третьих крымских Пушкинских чтений. — Симферополь, 1993. — С. 58—59; Она же. О коллекции античных туалетных сосудов Ялтинского историко-литературного музея (центры изготовления и основные линии развития) // Страницы истории Ялты: I Дмитриевские чтения. — Ялта, 1996. — С. 11—17; Она же. Пиксиды и леканы из Ялтинского историко-литературного музея // История Южного берега Крыма: факты, документы, коллекции, литературоведение, мемуары: II Дмитриевские чтения. — Ялта, 1998. — С. 131—138; Она же. Античные глиняные фигурные сосуды из коллекции Ялтинского государственного объединенного историко-литературного музея // История Южного берега Крыма: III Дмитриевские чтения. — Ялта, 1999. — С. 22—25.

³ Шмидт Р.В. Греческая архаическая керамика Мирмекия и Тиритаки // МИА. — 1952. — № 25. — С. 239.

⁴ Сидорова Н.А. Керамика архаического периода из раскопок Пантикапея 1965—1985 гг. (кроме аттической чернофигурной) // Сообщ. ГМИИ им. А.С. Пушкина. — 1992. — Вып. 10. — С. 162.

⁵ Инв. № КП 532. Высота сосуда 16 см. На дне имеется бумажная марка с надписью «Кабин. № 169» (т.е. «кабинет»), выполненной черной тушью рукой К.К. Косцюшко-Валюжинича, приглашенного А.М. Романовым для систематизации коллекции. На марке указаны место в Ай-Тодорском дворце и номер по описи.

⁶ Инв. № КП 526. Высота 14 см.

⁷ Шмидт Р.В. Указ. соч. — С. 242. — Рис. 10, 4.

⁸ Ашрафиан А.А. Ионийский сосуд V в. до н. э. из Роксоланского городища // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — Одесса, 1962. — Вып. 4. — С. 219. — Рис. 1.

⁹ Кутайсов В.А. Античный город Керкинитиды VI—II вв. до н. э. — Киев, 1990. — С. 34.

¹⁰ Инв. № КП 538. Высота 12,5 см. Глина оранжевая с блестками и многочисленными белыми включениями. Черный лак с умеренным блеском переходит в бурый.

¹¹ Кузнецов В.Д. Келы: ионийская керамика // СА. — 1991. — № 4. — С. 43. — Рис. 4, 2; Скуднова В.М. Архаический некрополь Ольвии. — Л., 1988. — Кат. 147, 8; 169, 2.

¹² Там же. — Кат. 3; 33; 252, 3.

¹³ Инв. № КП 739. Высота 5,8 см. Глина красновато-оранжевого цвета. Лак тусклый, разных оттенков — от черного (на венчике) до оливкового (на обручах, опоясывающих сосуд).

¹⁴ Сидорова Н.А., Тугушева О.В., Забелина В.С. Античная расписная керамика. — М., 1985. — С. 8—9.

¹⁵ Сидорова Н.А. Указ. соч. — С. 166.

¹⁶ Инв. № КП 541, 540, 745.

¹⁷ Инв. № КП 59973. Сохранились венчик (диаметр 3,5 см, высота 5,3 см), переходящий в горлышко, и часть ручки. Инв. № Н/В 13355/1. Сохранился фрагмент стенки с горизонтальными поясками размером 7,05 × 4,8 × 0,35 см.

¹⁸ Турова Н.П. О коллекции... — С. 13.

¹⁹ Инв. № КП 540. Высота 8,6 см.

²⁰ Инв. № КП 540, 541 (высота последнего 9,9 см).

²¹ Шмидт Р.В. Указ. соч. — С. 240.

²² Инв. № КП 745. Высота 7,5 см.

²³ Сидорова Н.А. Указ. соч. — С. 146.

²⁴ Копейкина Л.В. Особенности развития поселения на о. Березань в архаический период (по результатам раскопок на северо-западном участке) // СА. — 1981. — № 1. — С. 202. — Рис. 8, б.

²⁵ Скуднова В.М. Указ. соч. — С. 13; Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. — Киев, 1989. — С. 69. — Рис. 26, 3.

²⁶ Секерская Н.М. Архаическая керамика из Николия // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — Киев, 1976. — Вып. 8. — С. 88. — Рис. 1, 3.

²⁷ Сокольский Н.И. Келы // Античный город. — М., 1963. — С. 101. — Рис. 3, 4.

²⁸ Кастанаян Е.Г., Арсеньева Т.М. Керамика // Античные государства Северного Причерноморья. — М., 1984. — Табл. CXL, 7.

²⁹ Шмидт Р.В. Указ. соч. — С. 241. — Рис. 9, 1.

- ³⁰ Там же. — С. 241.
- ³¹ Скуднова В.М. Указ. соч. — С. 13.
- ³² Шмидт Р.В. Указ. соч. — С. 241.
- ³³ Инв. № КП 544. Высота 9,5 см. Глина светло-коричневая с оранжевым оттенком. Лак черный, в жидком виде — бурого цвета.
- ³⁴ Скуднова В.М. Указ. соч. — Кат. 97, 101, 158, 182, 232; Книпович Т.М. Художественная керамика в городах Северного Причерноморья // Античные города Северного Причерноморья. — М.; Л., 1955. — Т. 1. — С. 361.
- ³⁵ Турова Н.П. О коллекции... — С. 13; Она же. Пиксиды и леканы... — С. 131—132.
- ³⁶ Долгоруков В.С. Фанагория // Античные государства Северного Причерноморья. — М., 1984. — Табл. XXXIX, 3.
- ³⁷ Инв. № КП 738. Высота 11,1 см. Глина оранжевая с многочисленными золотистыми блестками, лак оранжево-красного цвета, местами буро-черного оттенка. Одна ручка, часть горла и половина подставки утрачены.
- ³⁸ Турова Н.П. О коллекции... — С. 13; Она же. Пиксиды и леканы... — С. 132.
- ³⁹ Скуднова В.М. Указ. соч. — Кат. 29, 97, 231.
- ⁴⁰ Инв. № КП 721 и 59 991. Склеена из 11 частей. Высота 9,2 см, диаметр 20 см.
- ⁴¹ Турова Н.П. О коллекции... — С. 13; Она же. Пиксиды и леканы... — С. 133.
- ⁴² Скуднова В.М. Указ. соч. — С. 13.
- ⁴³ Там же. — Кат. 27.
- ⁴⁴ Инв. № Н/В 16081. Высота 6,6 см, максимальный диаметр 25,6 см. Глина сероватозеленая с примесью белых крупинок известняка и блесков слюды.
- ⁴⁵ Рубан В.В. О датировке Ягорлыцкого поселения // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — Киев, 1980. — С. 111; Он же. Керамика Ягорлыцкого поселения из собрания Херсонесского музея // СА. — 1983. — № 1. — С. 289; Кузнецов В.Д. Указ. соч. — С. 43—44.
- ⁴⁶ Шмидт Р.В. Указ. соч. — С. 231; Сидорова Н.А. Указ. соч. — С. 140—142.
- ⁴⁷ Шмидт Р.В. Указ. соч. — С. 231; Сидорова Н.А. Указ. соч. — С. 140.
- ⁴⁸ Там же. — С. 140.
- ⁴⁹ Там же. — С. 141.
- ⁵⁰ Кузнецов В.Д. Указ. соч. — С. 44.
- ⁵¹ Инв. № КП 617. Высота 6 см, максимальный диаметр 17 см.
- ⁵² Инв. № КП 535. Высота 6,1 см, максимальный диаметр 19,1 см. Сосуд склеен из фрагментов и догипсован.
- ⁵³ Инв. № Н/В 16082. Представлены два фрагмента размером 8,8 × 3,6, и 5,1 × 2,8 см, диаметр не восстанавливается.
- ⁵⁴ Копейкина Л.В. Некоторые итоги исследования архаической Ольвии // Художественная культура и археология античного мира. — М., 1976. — С. 133. — Рис. 2; Русяева А.С., Сазанов Н.Г. Керамічний комплекс архаїчного часу із Ольвії // Археологія. — 1986. — № 55. — Рис. 4, 1.
- ⁵⁵ Сидорова Н.А. Указ. соч. — С. 163—164.
- ⁵⁶ Кутайсов В.А. Указ. соч. — С. 36—39.
- ⁵⁷ Инв. № КП 533. Высота 8,1 см, максимальный диаметр 17,3 см. Край ножки чаши слегка деформирован в процессе производства. Глина оранжевая, светло-коричневого оттенка с мелкими белыми включениями. Сосуд склеен, догипсован, тонирован; Копейкина Л.В. Некоторые итоги... — С. 133.
- ⁵⁸ Русяева А.С., Сазанов Н.Г. Вказ. праця. — Рис. 4, 1.
- ⁵⁹ Сидорова Н.А. Указ. соч. — С. 163.
- ⁶⁰ Там же. — С. 163.
- ⁶¹ Там же. — С. 163.
- ⁶² Кузнецов В.Д. Указ. соч. — С. 47.
- ⁶³ Там же. — С. 44.
- ⁶⁴ Шмидт Р.В. Указ. соч. — С. 239.
- ⁶⁵ Инв. № Н/В 16083. Восстановленный диаметр 16,5 см. Состоит из 3 частей размером 13,6 × 8,5; 10,3 × 8,9; 7,25 × 7,05 см (и более мелких фрагментов). Глина оранжевая с розовым оттенком, с блестками. Лак черный блестящий. Снаружи верхней части (у самого края и в основании венчика) лак светло-коричневого и оранжевого оттенков.
- ⁶⁶ Кузнецов В.Д. Указ. соч. — С. 47. — Рис. 7, 7.
- ⁶⁷ Инв. № Н/В 16084. Восстановленный диаметр 14,5 см. Состоит из 3 частей, склеенных из фрагментов; глина оранжевая с блестками и мелкими известковыми включениями.
- ⁶⁸ Инв. № КП 534. Высота 9 см, максимальный диаметр 18,4 см. Глина оранжевая. Лак блестящий черный, местами имеет бурый оттенок. Сосуд хорошей сохранности.
- ⁶⁹ Шмидт Р.В. Указ. соч. — С. 240.
- ⁷⁰ Инв. № Н/В 16085. Восстановленный диаметр 15,5 см. Глина оранжевая с мелкими

блестками, белыми и серыми включениями. На наружной поверхности, свободной от лаковой росписи, имеются следы обызвесткованности (или же остатки светлого покрытия).

⁷¹ Там же. — С. 239. — Рис. 8, 3.

⁷² *Инв. № КП 542*. Высота 3,35 см, максимальный диаметр 11,5 см. Глина плотная оранжевого цвета с мелкими блестками. Лак блестящий, меняется от буро-черного до красного оттенка.

⁷³ *Скуднова В.М.* Указ. соч. — С. 14. — Кат. 208, 3; 123, 9.

⁷⁴ Там же. — Кат. 208, 8.

⁷⁵ *Назарчук В.И.* Охранные раскопки на территории некрополя Ольвии // *Античные древности Северного Причерноморья*. — Киев, 1988. — С. 202; *Скуднова В.М.* Указ. соч. — Кат. 208, 3; 123, 9; 208, 8.

⁷⁶ *Инв. № КП 59995*. Максимальная высота сохранившейся части 9,5 см, наибольший диаметр 16,3 см.

⁷⁷ *Шмидт Р.В.* Указ. соч. — С. 235—236; *Скуднова В.М.* Хиосские кубки из раскопок на острове Березань // *СА*. — 1957. — № 4. — С. 138; *Кокоржицкая Т.Н.* Хиосские чернолаковые кубки из Никония // *Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья*. — Киев, 1986. — С. 80.

⁷⁸ *Зайцева К.И.* Кубки V—IV вв. до н. э. из Ольвии // *Тр. ГЭ*. — 1972. — 13. — С. 90—97.

⁷⁹ Там же. — С. 90—97.

⁸⁰ *Инв. № КП 712*. Высота 2,6 см, максимальный диаметр 12,4 см. Часть края плечиков и небольшой участок вместилища утрачены. Лак сохранился внутри резервуара, на наружной стороне втулки и по краю плечиков.

⁸¹ *Арсеньева Т.М.* Светильники Танаиса. — М., 1988. — С. 18.

⁸² *Кругликова И.Т.* Ремесленное производство простой керамики в Пантикапее в VI—III вв. до н. э. // *МИА*. — 1957. — № 56. — С. 133.

⁸³ *Забелина В.С.* Античные глиняные светильники из Пантикапея // *Сообщения ГМИИ им. А.С. Пушкина*. — 1992. — Вып. 10. — С. 299, 303.

⁸⁴ *Охотников С.Б.* Нижнее Поднепровье в VI—V вв. до н. э. — Киев, 1990. — С. 31.

⁸⁵ *Скуднова В.М.* Указ. соч. — С. 12.

⁸⁶ *Сидорова Н.А. и др.* Указ. соч. — С. 6—7.

⁸⁷ Там же. — С. 6—7.

Одержано 20.11.99

Н.П. Турова

КОЛЕКЦІЯ КЕРАМІКИ VI—V ст. до н. е. ЯЛТИНСЬКОГО ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНОГО МУЗЕЮ

В статті розглянуто 24 екземпляри східногрецької кераміки Ялтинського музею із колекції великого князя Олександра Михайловича, яка надійшла до музею на початку 20-х років ХХ ст.

Група кераміки репрезентована судами різних типів і форм: закриті столові великі вази (псіктер з залізною ручкою, двуручний глечик), суди туалетного призначення (арібальний лекіф, плоскостінний арибал, кільцеподібні суди з перекидною ручкою, кальпіді, кришка лекани) та відкриті вази (кіліки і чаші інших форм).

Більшість опублікованих виробів належить до іонійського виробництва VI—V вв. до н. е. Можна виділити самоські, хіоські і родоські суди.

N.P. Turova

COLLECTION OF CERAMICS DATED TO THE VI—V CENTURIES BC FROM THE YALTA MUSEUM OF HISTORY AND LITERATURE

The author analyzes 24 specimens of East Greek ceramics kept at the Yalta State museum of history and literature. They belonged to the collection of Russian Great Prince Aleksandr Mikhailovich and were received by the museum at the beginning of the 1920s.

This ceramics is represented by vessels with various types and forms: closed large table bowls (a psikter with iron handle and a two-handled jug), vessels for toilet purposes (an aryballo-type lekythos, plane-bottom aryballos, ring-like vessels with grips, kalpids, and the cover of a lekana), and open vases (kylixes and cups with different forms).

Most of the articles under study are of the Ionic production and are dated to the VI—V centuries BC. Among them, we can distinguish vessels from the islands of Samos, Chios, and Rhodes.

ЭВОЛЮЦИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО СТИЛЯ НА АВЕРСАХ АТТИЧЕСКИХ ТЕТРАДРАХМ VI—II ВВ. до н. э.

В статье в отличие от существующего представления показано, что на аверсах аттических тетрадрахм стиль зрелой архаики не был единственным — процесс его эволюции привел к возникновению нескольких новых стилей еще до эпохи эллинизма. В образовавшейся ко II в. до н. э. системе из чередующихся стилей обнаружен принцип ее внутреннего развития.

В античную эпоху художественный стиль на монетах, имевших широкий круг обращения и получивших всеобщее признание на междугородском рынке, сохранялся, как известно, длительное время неизменным. Весьма продолжительное постоянство стиля на подобных монетах специалисты объясняют стремлением не утратить устойчивой их высокой репутации в качестве платежного средства. Такими монетами считаются и аттические тетрадрахмы VI—IV вв. до н. э.¹ с изображением головы Афины на аверсе и совы на реверсе. В отечественной нумизматической литературе распространено мнение о том, что резчикам монетных штемпелей, преследующим указанную выше цель, искусственно удавалось сохранять архаический стиль на этих монетах на протяжении 160 и даже немногим более 200 лет. Так, П.О. Карышковский полагал, что в Аттике «богиня Афина до самого конца V в. до н. э. воспроизводилась на монетах в соответствии с нормами искусства зрелой архаики»². А.Н. Зограф еще шире раздвигает временные рамки устойчивости художественного стиля на этих монетах — афинские «совы» — тетрадрахмы, продолжающие вплоть до эллинистической эпохи неизменно держаться на ступени зрелой архаики³. Не соглашаясь с мнениями упомянутых авторов, мы в процессе исследования художественных особенностей изображений Афины на данных монетах попытались показать, что на их аверсах в указанные периоды времени существовало несколько различных художественных стилей, а также выяснить причины их появления и принцип системы в чередовании этих стилей.

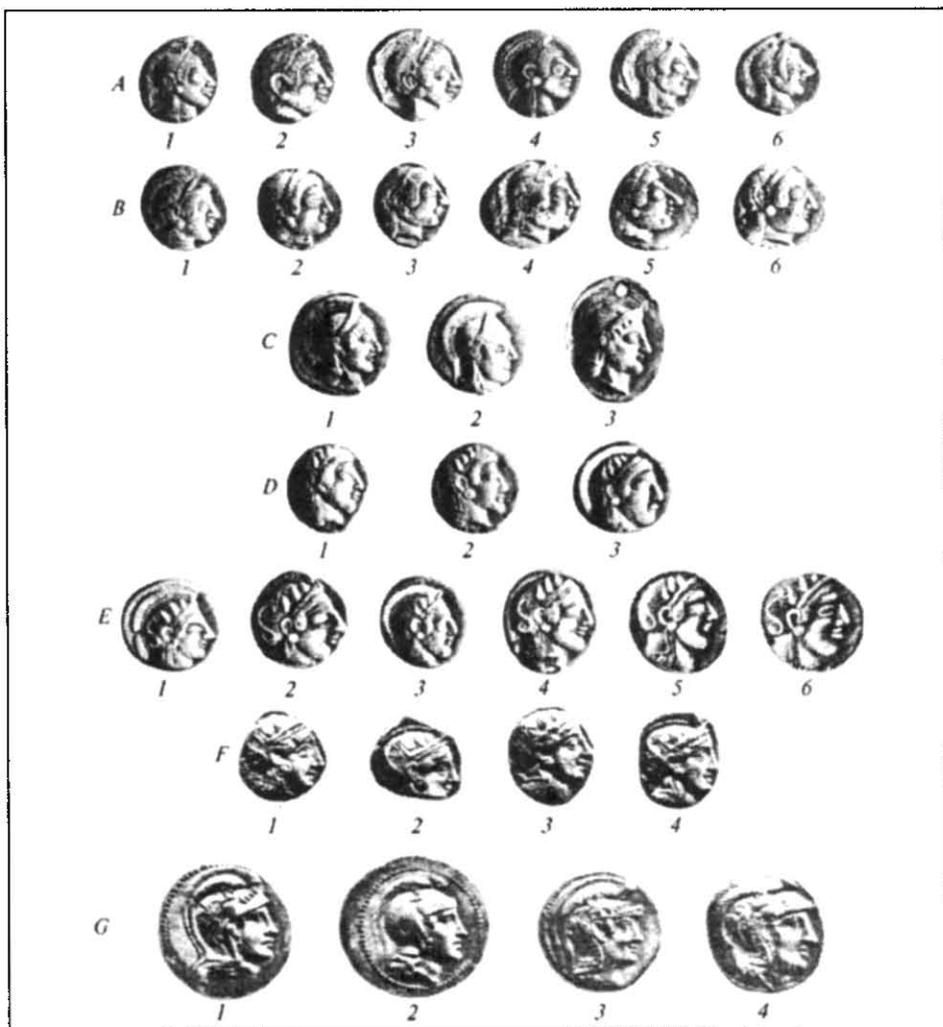
Первые выпуски афинских тетрадрахм с изображением головы Афины и совы относят к началу правления Писистрата — к 561/60 гг.⁴ Появление образа этой богини на данных монетах было вызвано конкретным религиозным событием — празднованием Панафиной, которое с особой торжественностью и размахом стало проводиться именно при Писистрате. Аверсные изображения на монетах первых выпусков по общему признанию были выполнены в основном стиле эпохи — архаическом. Отметим его наиболее важные признаки в изображении богини на тетрадрахмах. Волосы на лбу и виске трактованы в виде мелких шариков, прямых или изогнутых полос (табл. I, A, 1, 3—6), иногда эти изобразительные приемы показаны в единстве (табл. I, A, 2) Глаз показан навывкат и впрямь, встречаются монеты, на которых зрачок глаза моделирован (табл. I, A, 1, 3—6). Лоб низкий, с резким наклоном назад, линия носа и лба довольно часто параллельна линии нижней челюсти или они расходятся под небольшим углом (табл. I, A, 1, 2, 4—6). Гребень шлема украшен орнаментом из зигзагов и точек (в виде шеврона). На многих монетах этой первой группы (A) трактовка лица Афины приближается не столько к изображению женского лица, сколько к условно показанной личине, застывшей маске.

Вторую группу (B) образуют монеты, на которых черты лица Афины оживлены, приобретают характер не только черт человеческого лица, но и индивидуальных его особенностей, без прикрас, с различной степенью выразительности. Такие изображения позволяют определить их условно как «портреты» (табл. I, B, 1—6). Хотя стиль на этих монетах в сущности смешанный (трактовка волос и изображения глаз остаются архаическими), мы называем по новым определяющим художественным признакам стиль монет этой группы натуралистическим, что вполне согласуется с тем течением в древнегреческой скульптуре VII—VI вв., для которого было характерно

стремление приблизиться к натуре. Такое явление в изобразительном искусстве Греции той поры современная ему критика называла «мимесисом»⁵.

К третьей группе (С) принадлежат монеты, художественные особенности которых во многом превосходят строгий стиль классической эпохи. Детали лица Афины пропорциональны, гармонично сбалансированы (наклонная под острым углом назад линия лба приобретает вертикальную направленность, параллелизм линий носа, лба и нижней челюсти, столь свойственный изображениям на монетах архаического стиля, полностью исчезает), выпученность глаз на многих монетах уменьшается, и в некоторых случаях глаз вместе с моделированным зрачком изображается в профиль (табл. I, С, 2, 3). В целом облик богини приобретает мужественный и суровый характер, не лишенный оттенка идеализации. Ч. Зелтман также отмечает изменение художественного стиля на рассматриваемых монетах. По его мнению, новые стилистические признаки на них возникают под влиянием норм дорического искусства («более тяжелой дорической традиции») ⁶. Поэтому стиль монет данной группы назовем «праклассическим», или «дорическим».

Таблица I. Художественные стили на аверсах аттических тетрадрахм (VI—II вв. до н. э.)

П р и м е ч а н и я. Монеты стилей А—Е даны по работе Ч. Зелтмана⁴: А, 1—3 — табл. II, 31, 32, 34; 4 — табл. III, 40; 5, 6 — табл. VII, 104, 105; В, 1 — табл. III, 45; 2—6 — табл. XII, 173, 178, 179, 181, 182; С, 1—3 — табл. XIII, 185, 186, 191; D, 1, 2 — табл. XVIII, 275, 276; E, 1 — табл. XIX, 279; 2—7 — табл. XIX, 280, 286, 289—292. Монеты стилей F и G даны по: A Catalogue the Greek Coins the British Museum (Attika). — Bologna, 1963. F, 1—4 — Pl. V, 3—6; G, 1, 2 — Pl. VIII, 2, 3; E ... 3, 4 — Pl. XII, 1, 6.

К четвертой группе (*D*) относятся монеты, стиль которых сочетает признаки архаического стиля (глаз изображен впрямь, гребень шлема снабжен узором в виде шеврона) и нового — декоративного, предвосхищающие его — на передней части шлема впервые появляются четыре оливковых листа (табл. I, *D*, 1, 2). Мы определили стиль этой группы как «переходный»⁷.

Пятую группу (*E*) составляют монеты, на которых Афина предстает в богато украшенном шлеме — верхнюю его часть венчают не четыре, а три оливковых листа, несколько ниже помещен завиток (пальметта), гребень на шлеме украшен орнаментом — нижняя часть состоит из цепочки мелких шариков, верхняя — из густо, веерообразно расположенных прямых линий, постепенно увеличивающихся в размерах от лобной части к затылку (табл. I, *E*, 1, 2, 4)⁸. В изображении лица богини исчезают признаки, характерные для его трактовки в архаическом стиле, только в виде рудимента остается художественная интерпретация глаза. В целом выражение лица обретает вполне тот вид, что станет типичным для изображения лиц богов классической эпохи (мягкого ионического стиля). Волосы Афины на некоторых монетах этой группы уложены по-новому, прическа становится сложней — пряди волос собраны в отдельные волнистые и овальные фистоны (табл. I, *E*, 3, 5, 6). Заметим, что на монетах данной группы ожерелье на шее Афины встречается гораздо чаще (табл. I, *E*, 5—7)⁹, чем на монетах предшествующих стилистических групп¹⁰. Поэтому нарядный облик богини на монетах данной группы вполне может служить основанием для того, чтобы определить стиль ее изображений как декоративный.

Шестую группу образуют монеты, на которых изображения Афины синтезировали мягкость очертаний («архаической улыбки»), живость выражения человеческого лица, свойственную ее облику на монетах с натуралистическим стилем, пропорциональность деталей лица праклассического (или дорического) стиля и роскошное убранство ее головы на монетах декоративного стиля. Глаз, его веки и зрачок показаны в профиль. Выражение лица богини живое и одухотворенное, выдержанное в стиле творений великих скульпторов Греции V в (табл. I, *F*, 1—4). Учитывая соответствие принципам искусства высокой классики середины V в., мы назвали стиль монет этой группы «классическим».

Таким образом, проведенный стилистический анализ аверсных сторон аттических тетрадрахм показал, что с начала их чеканки (561/60 гг.) и до эллинистической эпохи изображение головы Афины было выдержано не в одном, как обычно полагают, а в шести разных архаических стилях. Хотя собственно архаический стиль (без примесей других стилей) просуществовал на этих монетах с 561 до 490 г., т. е. 71 год (табл. II), вместе с тем этот стиль оказывал в той или иной мере влияние на параллельно с ним сосуществовавшие стили — натуралистический (546—490) и праклассический, или дорический (527—514). В 490 г. архаический стиль исчез с монет новых стилей — переходного и декоративного, но следы некоторых художественных норм архаического стиля отмечаются в виде рудиментарных признаков (см. выше). Поэтому стили, на которые в различной степени влияли художественные принципы архаического искусства, следует определить как «смешанные» (табл. II). Обобщение изложенного показывает, что на аттических тетрадрахмах до эллинистической эпохи существовало три основных стиля — архаический, смешанный (синтез признаков новых стилей и рудиментов архаического) и классический.

Исследование продолжительности существования на монетах художественных стилей приводит к выводу, что наибольшее развитие имел классический стиль — с 430 до 322 г., т. е. 108 лет. Вместе с тем, если учитывать период «жизни» архаического стиля вместе с его стилистическими модификациями, вернее, гибридными стилями, содержащими в различной мере рудименты архаического стиля, с 561 по 430 г., то он составит 131 год. Собственно же архаический стиль в своем первоначальном виде, с сохранением присущих ему специфических свойств продержался, подчеркнем еще раз, на аттических тетрадрахмах около 70 лет. Это время соответствует максимальной продолжительности «жизни» одного художественного стиля (от 50 до 100 с небольшим лет) на монетах крупных центров греческого мира до эпохи эллинизма, финансово-экономический авторитет которых был высок (например, Сиракузы и Коринф).

На рубеже III и II вв., а точнее, как доказала М. Томпсон, в 196 г.¹¹, появились тетрадрахмы с Афиной, стиль которых в нумизматической литературе принято называть «новым стилем» (табл. I, *G*, 1—4). Однако если для их реверсных сторон данный термин соответствовал произошедшим на них изменениям, то для аверсных в све-

Таблица II. Этапы эволюции художественных стилей

Художественные стили на аверсах аттических тетрадрахм			Время выпусков монет	Продолжитель- ность «жизни» стилей, годы
A	Архаический	(влияние)	561/60— 490 гг. до н. э. *	71 (70)
B	Натурали- стический	} Смешанные стили	546—490 гг.	56
C	Дорический		527—514 гг.	13
D	Переходный		490 г.	1—2
E	Декоративный	} Смешанные стили	490/80—(430 г.?)	60(50)
F			Класси- ческий	430—322 гг. **
G		Эллини- стический (барочный)	196—83 гг. ***	113

* Даты даны по работе Ч. Зелтмана ⁴ (с. 159—210). ** Даты даны по указанному в табл. I Каталог-у Британского музея (табл. V, VIII, XII). *** Даты даны по работе М. Томпсон ¹¹ (с. 107, 473).

те проведенного стилистического анализа упомянутое определение кажется непригодным. На предшествующих выпусках с изображением той же Афины с VI в. вплоть до эллинистического времени существовало, как было показано, несколько «новых стилей». Поэтому исходя из чрезмерно декорированного, парадно-роскошного убранства шлема богини (пальметта, фигурка Пегаса, кайма в виде цепочки из мелких шариков, двойной гребень) и перегруженности реверсов надписями, буквенными обозначениями месяцев и мастерских, системой добавочных символов мы предлагаем определить стиль тетрадрахм II в. как «барочный», или «эллинистический».

Если к основным выявленным нами стилям применить терминологию, используемую для характеристики типов греческой архитектуры, то фазы стилистической эволюции на тетрадрахмах можно представить в таком виде: 1) архаический стиль (A); 2) дорический (C); 3) ионический (E, F); 4) коринфский (G) (табл. I, II).

Обнаруженные этапы эволюции художественных стилей на аттических тетрадрахмах VI—II вв. совпадают только в самом общем виде с этапами одной, типичной для европейского искусства модели развития художественных стилей и ее варианта: архаический стиль — классический — барочный — импрессионистический — архаизирующий (стилизация) ¹² и архаический — классический — декоративный — натуралистический — стилизация ¹³ (табл. II). Особая устойчивость в этом процессе концептуальной фазы (архаический и классический стили), декоративной и фигуративной (натуралистический стиль) находит объяснение в существовании первых исторических этапов становления и развития художественного сознания человека ¹⁴. На аттических тетрадрахмах, в отличие от указанных моделей развития художественных стилей, обнаруживается система, основанная на принципе иного рода. Фазы эволюции стилей на этих монетах с концептуальным началом (т. е. связанным в наибольшей мере с религиозно-мировоззренческими представлениями общества, с доминированием плана содержания) периодически сменяются фазами, в которых превалирует художественное начало (с доминированием плана выражения). Структура этой системы выглядит так (табл. II): стиль группы A (к. — концептуальное начало) — B (х. — художественное начало) — C (к.) — DE (х.) — F (к.) — G (х.).

На регулярность появления отмеченных фаз в данном процессе могло повлиять стремление после каждого нового художественного завоевания, удовлетворения эстетической потребности восстанавливать утраченную строгость сакрального начала в изображении канонического образа Афины. По нашему мнению, упорное сохранение в каждом из стилей, возникших до 430 г., в той или иной мере некоторых черт архаического стиля (трактовка глаза, прически — см. табл. I, II, A—E) свидетельствует о желании мастеров подчеркнуть культовое значение облика этой боги-

ни даже в периоды увлечения художественными задачами¹⁵. Параллелизм стилей, своеобразный «контрапункт» их в период 546—490 гг. позволяет говорить об отсутствии в то время жесткого канона в трактовке изображения головы Афины на монетах. В то же время во второй половине VI в. до н. э. Афины еще не имели того всеэллинского признания в качестве мощного экономического центра, каким они станут в V в. до н. э. после победы над персами, когда их монеты приобретут значение общепотребительных денег в торговых операциях. Поэтому можно говорить о постоянстве на данных тетрадрамах весьма длительное время определенного художественного стиля с целью сохранения их высокой репутации как надежного платежного средства, но не в отношении архаического стиля, как обычно полагают, а декоративного (490—430) и отчасти классического (430—322) стилей. Последние в течение многих лет не породили новых разновидностей, гибридных вариантов, как архаический стиль, и застыли в своей неизменности в один раз созданном виде.

Возникновение некоторых стилей, возможно, стимулировало не только чисто художественные явления, течения, характерные для соответствовавших им отрезков времени, но и определенные исторические события. Так, выпуск тетрадрахм в 490/80 гг., как и декадрахм того же стиля (с листьями оливы, пальметты на шлеме) связывают с торжеством эллинов по случаю их победы над персами при Марафоне¹⁶. Поэтому и трактовка на монетах изображения Афины в декоративном стиле естественно объясняется праздничным тоном события (табл. I, D—E). Исходя из военно-политической ситуации в Греции, сложившейся в 196 г., можно понимать и появление помпезно-роскошного, барочного стиля на аттических тетрадрамах того времени. Именно в указанный год римляне, как известно, торжественно провозгласили дарованную ими «свободу эллинам» (табл. I, G, 1—4)¹⁷.

Тетрадрахмы, на которых Афина изображена в натуралистическом (546—490) и дорическом (527—514) стилях, чеканившиеся параллельно выпускам тетрадрахм с Афиной, исполненной в сугубо архаическом стиле (561—490), отразили, хотя и в различной степени, воздействие архаического стиля. Аналогичный параллелизм и синтез стилей обнаруживаются в греческой архитектуре конца V в., в храмовом комплексе Акрополя — Парфенона и Эрехфейона. Стиль первого был выдержан, в основном, в дорическом ордере, второго — в ионическом. Более того, сам храм Афины — Парфенон сочетает архитектурные принципы дорического ордера с элементами ионического¹⁸. Такой в своей основе стилистический синтез мы видим не только на указанных выше выпусках тетрадрахм (сочетание признаков архаического и натуралистического, архаического и дорического стилей — табл. II, B—C), но и на монетах, чеканенных в период с 490/80 до 430 г. (соединение на них черт ионического декоративного стиля с характерными, но уже ставшими рудиментарными признаками архаического — табл. I, II, E). Следовательно, ростки всеэллинского стиля, зародившегося в греческом искусстве V в., в частности в зодчестве, проявились уже во второй половине VI в. в искусстве резчиков монетных штемпелей.

Подводя итог, выделим некоторые положения. Художественный стиль на аверсах аттических тетрадрахм не ограничен стилем зрелой архаики, а представляет собой сложную картину развития различных художественных стилей. Они образовали на протяжении своей длительной эволюции (VI—II вв.) систему, основанную на едином принципе — периодической смене двух видов искусства — с доминантами концептуального и формально-художественного начал. Присутствие в новых стилях на данных монетах до середины второй половины V в. признаков, хотя и неуклонно убывающих, архаического стиля объясняется не только известным прагматичным соображением финансово-торговых кругов Афин, но и упорным стремлением сохранить культовый характер облика главного божества полиса — Афины — Паллады. Архаический стиль на исследованных монетах просуществовал, вопреки распространенному мнению, не 160—200, а около 70 лет. Максимальная продолжительность «жизни» художественных стилей на аверсах аттических тетрадрахм составляла, как и для монет наиболее крупных центров греческого мира до эпохи эллинизма, 50—100 лет (за исключением «кизикинов»), иногда более.

¹ В дальнейшем все упоминания дат даны до нашей эры.

² Карышковский П. О. О монетном искусстве догетской Ольвии // Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья. — 1986. — С. 102.

³ Зограф А. Н. Античные монеты // МИА. — 1951. — № 16. — С. 65.

⁴ *Seltman C.T.* Athens its history and coinage before the Persian invasion. — Cambridge, 1924. — P. 41, 53, 159; *Зограф А.Н.* Указ. соч. — С. 30 сл., 260.

⁵ *Аллатов М.* Художественные проблемы искусства Древней Греции. — М., 1987. — С. 133.

⁶ *Seltman C.T.* Op. cit. — P. 73, 95.

⁷ *Ibid.* — P. 207, 410—416; 272—277; XVIII, 272—276; XIX, 277, 278.

⁸ *См. также: Seltman C.T.* Op. cit. — P. 1. XIX, 284, 285, 287.

⁹ *См. Seltman C.T.* Op. cit. — P. 1. XIX, 282, 284, 290—293; XX, 299.

¹⁰ *См. Seltman C.T.* Op. cit. — P. 1. XIII, 193; XIV, 198; XV, 217; XVIII, 272.

¹¹ *Thompson M.* The new style silver coinage of Athens. — New York, 1961. — P. 107, 473.

¹² *Шапиро М.* Стиль // Совет. искусствознание. — 1989. — № 24. — С. 400, 402, 407.

¹³ *Мириманов В.Б.* Малая история искусств. Первобытное и традиционное искусство. — М., 1973. — С. 143—151, 244.

¹⁴ *Столяр А.Д.* О генезисе изобразительной деятельности и ее роли в становлении сознания // Ранние формы искусства. — М., 1972. — С. 38, 45, 48, 67, 72; *Формозов А.А.* Памятники первобытного искусства на территории СССР. — М., 1980. — С. 31, 69, 80.

¹⁵ *См. Кобылина М.М.* Роль традиции в греческом искусстве // Проблемы античной культуры. — М., 1986. — С. 26.

¹⁶ *Seltman C.T.* Op. cit. — P. 103; *Казаманова Л.Н.* Введение в античную нумизматику. — М., 1969. — С. 45.

¹⁷ Думается, что присутствие фигурки Пегаса на шлеме Афины не случайно — его изображение имело не только декоративное значение, но, вероятно, несло и определенные семантическую нагрузку, соответствующую смыслу указанного исторического события. Ведь из мифа о Беллерофонте известно, что при содействии Афины, защитницы эллинских городов, этому герою удалось покорить Пегаса и с его помощью убить Химеру, которая в рассматриваемой военно-политической обстановке в сознании греков, видимо, символизировала их врага — македонского царя Филиппа V.

¹⁸ *История Древней Греции.* — М., 1972. — С. 275 сл.; *Античная цивилизация.* — М., 1973. — С. 126.

Одержано 18.08.98

В.П. Алексеев

ЭВОЛЮЦИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО СТИЛЮ НА АВЕРСАХ АТТИЧНИХ ТЕТРАДРАХМ VI—II СТ. до н. е.

У статті, на протилежність погляду, що існує у вітчизняній літературі, доведено, що на аверсах аттичних тетрадрахм VI—IV ст. до н. е. крім стилю зрілої архаїки спостерігаються натуралістичний, доричний, перехідний, декоративний та класичний стилі. В деяких з них виявлено ознаки архаїчного стилю, що сприяли посиленню на монетах культового характеру зображення Афіни та формуванню змішаних (гібридних) стилів. Протягом VI—II ст. до н. е. еволюція художнього стилю на згаданих монетах склалась у певну систему, засновану на принципі чергування двох типів мистецтва: з доміантами концептуальної основи і формально-художньої.

Архаїчний стиль існував на аттичних тетрадрахмах у незмінному вигляді не 160—200, як взагалі вважають, а близько 70 років. Це узгоджується з тривалістю «життя» одного художнього стилю на монетах грецького світу від 50 до 100 років (за винятком «кзизікнів»).

V.P. Alekseev

EVOLUTION OF THE ART STYLE ON THE AVERSES OF ATTIC TETRADRACHMAS OF THE VI—II CENTURIES BC

Contrary to the viewpoint accepted in the home literature, the author has proved that the averses of attic tetradrachmas of the VI—IV centuries BC are characterized by the naturalistic, Doric, transient, decorative, and classical styles besides of the style of mature archaism. Some averses bear the signs of the archaic style, which promotes both the enhancement of the cult character of images of the Goddess of Athena on coins and formation of mixed (hybrid) styles. During the VI—II centuries BC, the evolution of the art style of these coins led to a certain system based on the principle of alteration of two types of art: first, with dominants of the conceptual basis and, secondly, with those of the formally artistic one.

The archaistic style existed on attic tetradrachmas in the invariable form about 70 years rather than 160—200 years, as one generally believes. This assertion agrees with the duration of «life» of an art style of coins in the Greek world that equaled from 50 till 100 years (with the exception of «kzizikens»).

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО ПОСУДУ З РОЗКОПОК УКРІПЛЕНОГО ПОСЕЛЕННЯ БІЛЯ с. НИЖНЬОТЕПЛЕ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті розглянуто український керамічний посуд доби пізнього середньовіччя з укріпленого поселення XVII—XVIII ст. біля с. Нижньотепле Станично-Луганського р-ну Луганської обл., виділено його основні різновиди, визначено особливості.

Поселення біля с. Нижньотепле Станично-Луганського р-ну Луганської обл. — поки що єдина відома в середній течії р. Сіверський Донець пам'ятка, що має фортифікаційні споруди, зведені за правилами військово-інженерного мистецтва. Воно займає узвишшя в заплаві лівого берегу річки між гирлами річок Євсуг й Тепла. До наших часів збереглися залишки валу заввишки до 2,2 м та рову глибиною до 1,8 м. Вал і рів утворюють у північно-східній та північно-західній частинах укріплення бастіони, між якими є проїзд. Південна частина пам'ятки зруйнована водами Дінця. Її загальна площа 4,5 га (рис. 1, А).

Прямих архівних відомостей, пов'язаних з існуванням поселення поки що не знайдено. Є лише дані географічної мапи 1696 р., що вийшла у видавництві Гомана¹. На ній в районі місцезнаходження пам'ятки позначено невелике містечко, назву якого можна прочитати як «Тепловський». Однак масштаб мапи не дозволяє точніше визначити місцерозташування цього містечка і ототожнити його зі згаданою пам'яткою (рис. 1, Б). Також документи Посольського приказу про розшук біглих у Донецьких городках свідчать про існування в кінці XVII — початку XVIII ст. «Теплинського городка» з населенням всього лиш 67 козаків (на 1704 р.)². Однак точне місцезнаходження його в документах не визначено. Тому стверджувати, що поселення біля с. Нижньотепле і «Теплинський городок» одне і те ж, поки що не можна. Крім цього, укріплення у вигляді італійської бастіонної лінії не зафіксовані в донецьких козацьких городках. Зате вони характерні для урядових фортець початку XVIII ст.³

Все зазначене дає змогу припустити, що укріплене поселення біля с. Нижньотепле, скоріш за все, було засновано за розпорядженням російської влади з метою охорони переправи через р. Сіверський Донець, що знаходилась у 500 м вище за течією (брід Обозний), а також для контролю прилеглої території.

За відсутності достовірних архівних відомостей археологічні матеріали є основним джерелом для дослідження пам'ятки. Вони мають велике значення для виявлення особливостей матеріальної культури жителів поселення. Це дозволяє одержати важливі дані про культурно-етнічні процеси, що відбувались на території краю в період його заселення (XVII—XVIII ст.). Це тим більш важливо, що пам'ятки археології доби пізнього середньовіччя на території Луганщини досліджувались дуже мало та епізодично⁴. Систематичні дослідження, що проводяться на поселенні вже кілька років, дали змогу одержати значні археологічні матеріали. Серед них найінформативнішим є керамічний комплекс.

Уламки керамічного посуду є найбільш масовою категорією археологічних знахідок на поселенні. За весь період досліджень кількість цих матеріалів становила 9700 фрагментів, що дозволяє розпочати роботу з їх осмислення та виділення особливостей.

Колекція керамічного посуду доби пізнього середньовіччя репрезентована фрагментами кераміки, посудинами, частково реставрованими з фрагментів, та цілими посудинами. Серед кераміки, різної за складом тіста, технологією виготовлення, формою та особливостями орнаменталії, виділяється посуд, виконаний за традиціями українського гончарства. Його частка становить 83 % від загальної кількості кераміки.

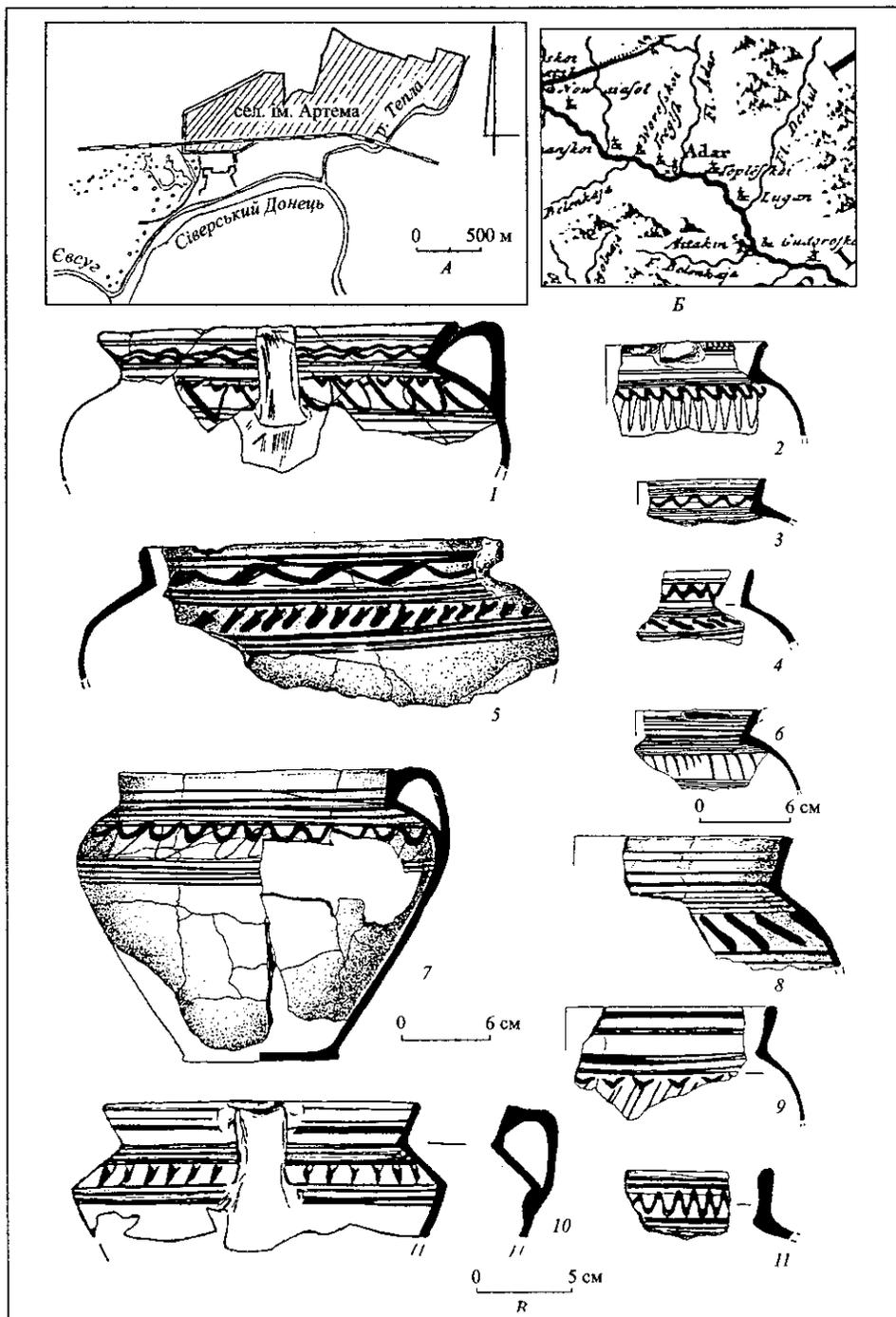

Рис. 1. Нижньотепле: А — план розташування поселення; Б — фрагмент географічної карти давництва Гоманна; В — фрагменти горщиків першої групи (1—11)

Весь цей посуд виготовлено на швидкому гончарному крузі. Якість випалу дуже висока. Керамічне тісто щільне з домішкою дрібного піску. Поверхні посуду різних відтінків сірого та жовтого кольору. Більшу частину кераміки (верхні частини горщиків, макітер, глечиків, внутрішні частини тарілок і мисок) орнаментовано шляхом нанесення мінеральної фарби різних відтінків коричневого кольору на поверхню висушеного посуду, який після цього обпалювали. Елементи орнаменту: прямі та хвилясті лінії різної товщини (рис. 1, 2, 3, 7); хвилясті та зигзагоподібні лінії з

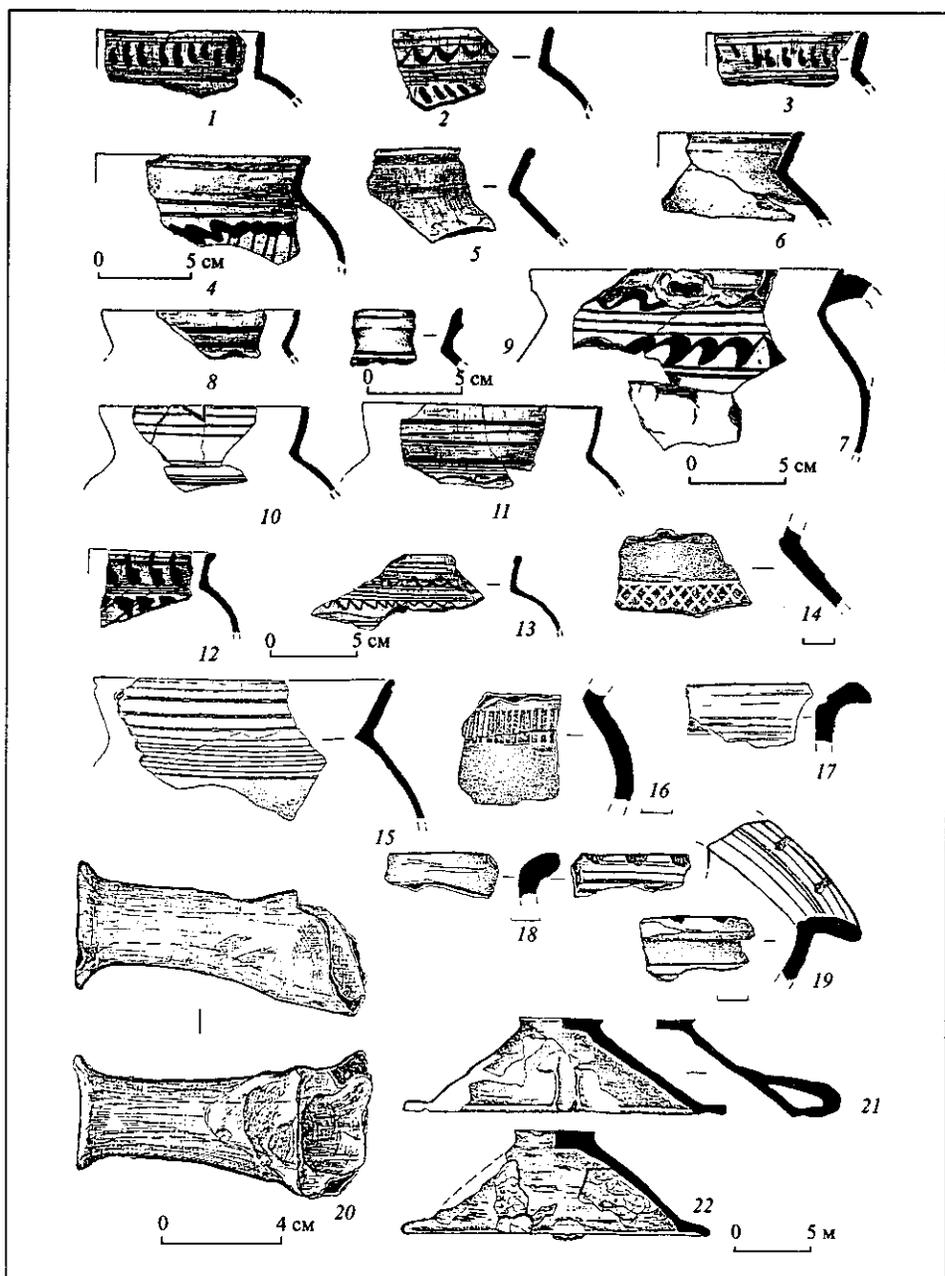

Рис. 2. Нижньотепе: 1—7, 9 — фрагменти горщиків другої групи; 8, 10, 11 — фрагменти горщиків третьої групи; 12, 13, 15 — фрагменти горщиків, що не належать жодній з груп; 14, 16 — фрагменти, орнаментовані штампом; 17—19 — фрагменти макітер; 20 — ручка сковороди; 21, 22 — кришки-миски

потовщеннями (рис. 2, 7, 13; рис. 3, 8); лінії фестонів (рис. 2, 2); ряди мазків у вигляді перевернутих ком (рис. 2, 1, 3), овалів (рис. 1, 8; рис. 3, 9), гачків (рис. 1, 5, 9, 10), скісних тонких мазків (рис. 1, 6, 9) та мазків складної конфігурації (рис. 2, 12). Всі ці елементи, поєднуючись, утворюють різноманітні композиції. Орнамент, нанесений фарбою, інколи поєднується із заглибленим орнаментом у вигляді прямої прокресленої лінії під вінцями — пружком (рис. 2, 4—6) або з гофруванням вінця за допомогою насічок (рис. 1, 2). Невелику частину посуду орнаментовано відбитками коліщатого штампу по вологій глині (рис. 2, 14, 16) у вигляді поясу з вертикальних ліній та сітчастого поясу.

За функціональним призначенням весь посуд розділяється на кухонний, столовий і тарний.

Кухонний посуд. Фрагменти кухонного посуду складають більшу частину знайденої кераміки (92 %). Це горщики, невеликі макігри, кришки-миски до них, сковороди.

Горщики. Більша частина (98 %) кухонного посуду репрезентована горщиками. Вони мають розтрубоподібну шийку та невелику вертикальну ручку, що кріпиться до верхньої частини шийки й до плеча посудини. Всі горщики орнаментовано по шийці та плечах. За висотою шийки, її формою, наявністю ребра в основі шийки з внутрішнього боку, профілем плеча, а також діаметром вінець горщики розділяються на три групи.

Кількість горщиків першої групи становить 48 % їх загальної кількості. Вони мають круті плечі, як правило, потовщену шийку та потовщене внутрішнє ребро в основі шийки (рис. 1, 1—11). Невелика частина горщиків цієї групи має потовщені краї вінець (рис. 1, 8, 9, 11) або злам у місці переходу плеча у тулуб (рис. 1, 10). Реконструйований діаметр по вінцях — від 15,4 до 2,4 см, найбільший діаметр тулубу — від 18,8 до 27,6 см, діаметр днищ 10,8—11,8 см, висота 19—20 см, висота шийки 1,7—2,5 см, середня товщина стінок 0,5 см.

Частка горщиків другої групи становить 37 % загальної кількості. Вони мають здебільшого похилі плечі та простий кутовий перегин з внутрішнього боку в основі шийки (рис. 2, 1—7, 9). Серед горщиків цієї групи трапляються такі, що мають валикоподібне потовщення в середній частині шийки із зовнішнього боку (рис. 2, 9). Реконструйований діаметр по вінцях 16—22 см, висота шийки 2—3 см, товщина стінок 0,3—0,5 см.

Кількість горщиків третьої групи становить 14 % загальної кількості. Вони відзначаються високою, ледь загнутою усередину шийкою та згладженим внутрішнім ребром в основі шийки (рис. 2, 8, 10, 11). Реконструйований діаметр по вінцях 12,2—14,8 см, висота шийок 1,7—3 см, товщина стінок 0,25—0,35 см.

Частина фрагментів шийок горщиків, що не належать жодній з перелічених груп, знайдені в поодиноких екземплярах. Серед них — фрагмент горщика з ледь вигнутою назовні шийкою та вінцями, що мають потовщення з внутрішнього боку (рис. 2, 13); фрагмент горщика, що має потовщення з зовнішнього боку вінець (рис. 2, 12); фрагмент посудини малих форм — діаметр по вінцях — 10 см (рис. 2, 15).

Макігри. Цей різновид посуду на поселенні представлений нечисленними знахідками уламків верхніх частин невеликих макігер з різко відхиленими і відігнутими до низу вінцями, що мають округлений або загострений край. Всі фрагменти орнаментовано по вінцях, а також під вінцями із зовнішнього боку (рис. 2, 17—19).

Кришки-миски. Конусоподібні кришки-миски знайдені у фрагментах (рис. 2, 21, 22). Їх верх, що одночасно слугує дном миски, плоский із закраїною для зручності тримання кришки у руці. Краї кришок різко відігнуті, потовщені і мають виїмку для фіксації на вінцях горщика. У нижній частині кришок є невелика вертикальна ручка. Більшість фрагментів кришок-мисок мають діаметр по виїмці у краях від 16 до 20,4 см. Це відповідає діаметру по вінцях горщиків першої і другої груп, які, ймовірно, і використовувались для приготування їжі в печі.

Сковороди. На поселенні знайдено поки що тільки ручку (рис. 2, 20) від сковороди-лапки. Це керамічна трубка, один кінець якої розтрубоподібний, а другий — зі слідами прикріплення до корпусу сковороди.

Столовий посуд. На відміну від кухонного, столового посуду знайдено значно менше (8 %). Він має декілька різновидів: глечики, тарілки, полумиски.

Глечики. Глечики мають широке горло, що, розширюючись донизу, переходить у похилі плечі, та розхилені вінця, вигін яких утворює невеликий носик (рис. 3, 1, 3). У більшості посудин є одно або два валикоподібних потовщення під вінцями (рис. 3, 1, 3, 4) та вертикальна ручка, що кріпиться до середньої частини горла та до тулубу (рис. 3, 2, 5). Більшість глечиків орнаментовано по верхній частині горла та по плечах.

Тарілки. Тарілки (рис. 3, 6—9) мають широкі краї, відокремлені від боків ребром, та потовщені вінця. Дно плоске із закраїною (рис. 3, 6) або зі зрізами у придонній частині (рис. 3, 7, 8). Реконструйований діаметр по вінцях 25,6—30 см, діаметр дна

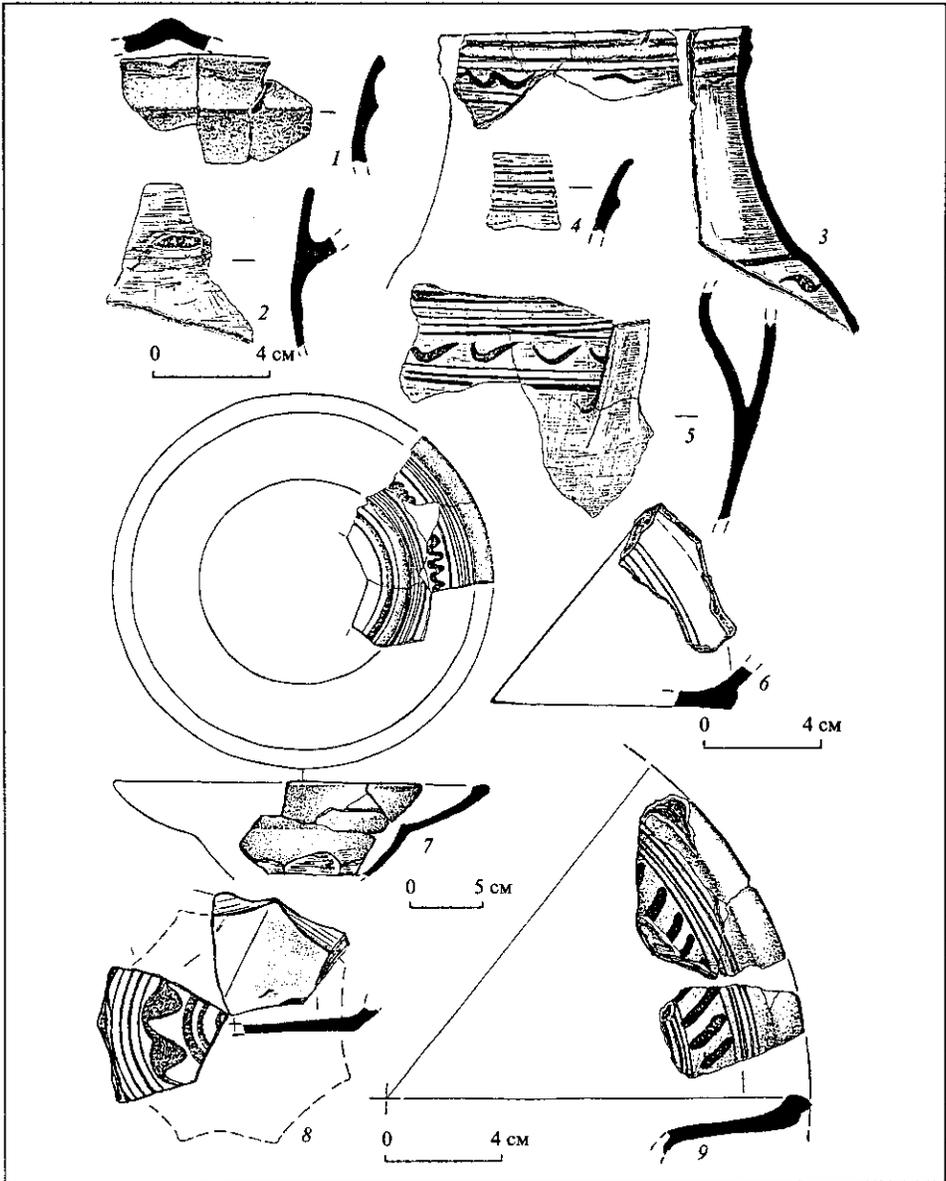

Рис. 3. Нижньопалеоліт: 1—5 — фрагменти глечиків; 6—9 — фрагменти тарілок

17,4—18 см, товщина стінок 0,4—0,7 см. Орнамент розташований по краях та в центрі тарілок по внутрішній поверхні.

Полумиски. Полумиски відрізняються від тарілок більшим об'ємом та формою. Їх краї вузькі, різко відігнуті назовні, виділені виступом і нагадують краї кришок-мисок, вінця з округленим краєм. У середній частині полумисок є зовнішній та внутрішній злами. Дно плоске зі зрізами у придонній частині. Орнамент нанесено по внутрішній поверхні (рис. 4, 1). Знайдено також фрагмент полумиски, що прикрашений у середній частині із зовнішнього боку хвилястим рифленням (рис. 4, 2). Діаметр по вінцях 22—28 см, висота 8 см.

Тарний посуд. До тарного посуду можна віднести фрагмент верхньої частини баклаги з невисокою шийкою, яка, плавно розширюючись, переходить у відхилення на зовні вінця (рис. 4, 3); діаметр горла 3,6 см. Фрагмент орнаментовано по шийці прямими паралельними лініями різної товщини.

Всі різновиди кераміки трапляються у культурному шарі поселення в єдиних комплексах і, таким чином, належать до одного хронологічного періоду. Загальні

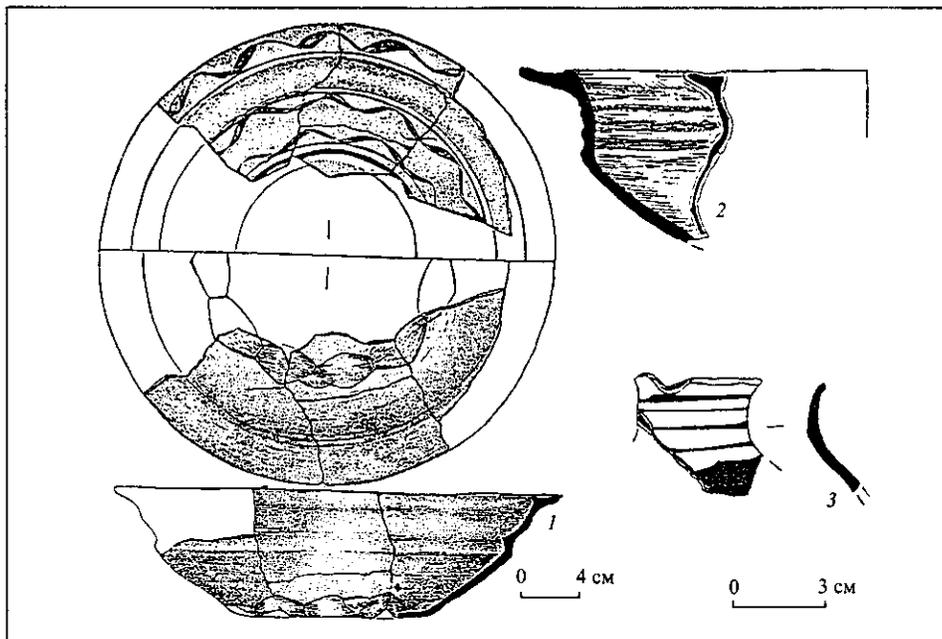

Рис. 4. Нижньотепле: 1, 2 — фрагменти мисок; 3 — фрагмент баклаги

ознаки технології їх виготовлення, форми та орнаментатії дозволяють віднести весь посуд до типової української кераміки кінця XVII — початку XVIII ст., що широко відома в багатьох регіонах України⁵ і трапляється на пізньосередньовічних пам'ятках Луганщини⁶.

Проте керамічний комплекс поселення має і особливості. Вони зумовлені місцевим походженням значної більшості різновидів посуду, що підтверджено знахідкою залишків гончарної майстерні. Серед цих особливостей насамперед привертає увагу значне переважання кухонного посуду, основу якого складають горщики. Наявність серед них різних груп може бути пов'язана як з різницею в їх функціональному призначенні (між горщиками першої і другої груп, з одного боку, і горщиками третьої групи, з другого), так і з різницею в навичках місцевих гончарів, які могли бути вихідцями з різних регіонів України. На жаль, відсутність наукових досліджень регіональних особливостей української пізньосередньовічної кераміки не дає змоги стверджувати це напевне. Наявність серед горщиків таких, що за конфігурацією вінець та пропорціями нагадують ранні форми — початок XVII ст.⁷ (рис. 2, 4, 7, 8, 10, 11), може свідчити про існування серед місцевих гончарів пережитків більш давніх традицій.

Ще одна особливість керамічного комплексу — незначна кількість столового посуду. Це дає змогу припустити, що частину кухонного посуду могли використовувати як столовий посуд. Це були кришки-миски, можливо, горщики третьої групи (для подавання на стіл деяких страв), а також невеликі горщики, що застосовувались як кухлі. Мабуть, велику частину столового посуду виготовляли з дерева.

Також слід зазначити майже повну відсутність тарного посуду. Його теж могли виготовляти з дерева (бочки, короба) або використовували як тарний посуд горщики великих розмірів та макітри.

Характерна особливість кераміки — відсутність поливи на посуді. Це може бути пов'язано з відсутністю необхідних компонентів для виготовлення поливи або досвіду чи традицій виготовлення полив'яного посуду серед місцевих гончарів. Можливо також, що дорогий полив'яний посуд не мав збуту серед місцевого населення через відсутність грошей.

Значне переважання серед посуду поселення біля с. Нижньотепле української пізньосередньовічної кераміки свідчить про те, що населення цього регіону у період заселення краю було носієм традицій української матеріальної культури, зокрема традицій гончарства.

¹ *Tabula Geographica qua pars Russiae Magnae Pontus Evxinus sev Mare nigrum et Tartaria Minor cum finitimis Bulgariae, Romaniae et Natioliae Provinciis exhibetur a ioh. Baptista Homanno Sac. Coes. Majestatis Geographo Noribergae, Cum Priwilegio S.C.M.* // Відділ картографії бібліотеки ім. М.Є. Салтикова-Щедрина, Санкт-Петербург.

² *Записки* Одесского общества истории и древностей. — 1884. — Т. 1. — С. 351—372.

³ *Яковлев В.В.* История крепостей. — СПб., 1995. — С. 79—86.

⁴ *Красильников К.И.* Археологический аспект истории казацкого поселка “Луганской” // Дослідження археологічних пам’яток доби українського козацтва: 36. наук. статей. — К., 1994. — Вип. 3. — С. 36—40.

⁵ *Виноградська Л.І.* До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV—XVIII ст. // Археологія. — 1997. — № 2. — С. 129—135; *Археологія* доби українського козацтва XVI—XVIII ст.: Навч. посібник. — К.: ІЗМН, 1997. — С. 69—77.

⁶ *Красильников К.И.* Указ. соч. — С. 37—38; *Ивахненко С.* Поселения эпохи позднего средневековья на Северском Донце // Дослідження археологічних пам’яток доби українського козацтва: 36. наук. статей. — К., 1994. — Вип. 3. — С. 41.

Одержано 15.04.99

М.Н. Ключнев

ОСОБЕННОСТИ УКРАИНСКОЙ ПОЗДНЕСРЕДНЕВЕКОВОЙ ПОСУДЫ ИЗ РАСКОПОК УКРЕПЛЕННОГО ПОСЕЛЕНИЯ У с. НИЖНЕТЕПЛОЕ ЛУГАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Поселение у с. Нижнетеплое Станично-Луганского р-на Луганской обл. — пока единственный памятник, имеющий фортификационные сооружения, возведенные по всем правилам военно-инженерного искусства.

В связи с отсутствием прямых архивных свидетельств его существования, археологические материалы — основной источник для исследования данного памятника. Наиболее информативен керамический комплекс, в котором ведущее место занимает украинская позднесредневековая посуда. По функциональному назначению она разделяется на кухонную, столовую и тарную. Имея широкие аналогии среди украинской посуды конца XVII — начала XVIII вв., указанная керамика имеет и особенности, обусловленные прежде всего местным происхождением большинства ее форм. Установлено преобладание кухонной посуды при незначительном количестве остальных ее видов, полное отсутствие поливной керамики.

Доминирование украинской посуды среди керамики поселения указывает на то, что население региона в период заселения края (XVII—XVIII вв.) было носителем традиций украинского гончарства.

М.М. Ключнев

PECULIARITIES OF THE UKRAINIAN LATE MEDIEVAL UTENSILS GOT FROM EXCAVATIONS OF THE STRENGTHENED SETTLEMENT NEAR THE NYZHNO’OTEPLJE VILLAGE OF THE LUGANSK REGION

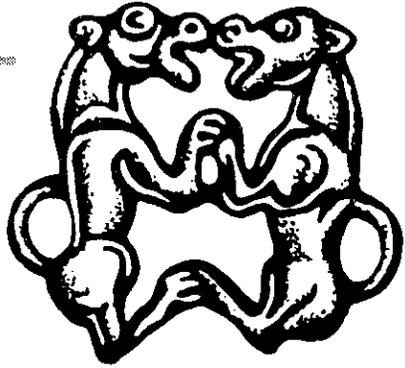
The settlement near the Nyzhno’oteple village of the Stanychno-Lugansk district of the Lugansk region is a unique late medieval monument in the middle course of the Siverskyi Donets river that has fortifications constructed according to all the rules of military-engineering art.

Since any direct archives evidence for its existence is absent, archaeological materials are the main source for studying the monument. Most informative is the ceramic complex, in which the Ukrainian late medieval utensils play the leading role. By the functional purposes, they are divided into kitchen utensils, tableware, and tare utensils. Having broad analogies among the Ukrainian utensils of the end of the XVII — beginning of the XVIII century, the ceramics under study have peculiarities related to, first of all, the local origin of all its forms. We established the prevalence of kitchen utensils under a slight amount of other forms and the full absence of enamelled ceramics.

The domination of Ukrainian ceramics among those of the settlement indicates that the population of this region was a carrier of traditions of the Ukrainian pottery in the period of settling of the region (XVII—XVIII centuries).

Д.В. Журавлев (Москва)

О ДАТИРОВКЕ *EASTERN SIGILLATA B* ИЗ ЮГО-ЗАПАДНОГО КРЫМА

Статья посвящена проблемам датировки одной из важнейших для Северного Причерноморья групп краснолаковой керамики — Восточной сигиллаты В (Eastern sigillata B), обнаруженной при раскопках позднескифского некрополя Бельбек IV.

Импортная краснолаковая керамика всегда привлекала внимание исследователей в первую очередь своими возможностями абсолютного датирования. Не случайно именно к ней обращено пристальное внимание специалистов. В 1-м номере журнала «Археология» была опубликована статья В.В. Кропотова, посвященная анализу *Eastern sigillata B* (*ESB*) из Северного Причерноморья¹, поводом для которой послужила моя публикация керамики из могильника Бельбек IV². Отраднo, что после долгого перерыва в отечественной литературе начали появляться публикации, посвященные краснолаковой керамике, тем более что автор предложил новую хронологию *ESB*, базирующуюся прежде всего на датировках лучковых фибул. В.В. Кропотов приходит к выводу, что *ESB* появилась в Северном Причерноморье только в начале II в. н. э. и ввозилась до второй половины столетия. Признавая справедливость критики при датировке некоторых форм, тем не менее хочу остановиться на некоторых вопросах, связанных с хронологией одной из важнейших групп импортной краснолаковой керамики.

Во второй половине I в. н. э. из импортной продукции на рынках Средиземноморья доминирует Восточная сигиллата В, производимая в Траллах. Зона распространения *ESB* охватывает не только традиционные регионы Малой Азии, но и Крит, Кипр, Западную Грецию, Южную Италию³. Известна эта керамика и на побережье Северной Африки, правда, в незначительном количестве. Интересно отметить, что соотношение Восточной сигиллаты В и Понтийской сигиллаты в близлежащих от Херсонеса памятниках поздних скифов практически не отличается от такого соотношения собственно греческого города⁴. Доминирование *ESB* среди высококачественной столовой посуды характерно и для всех без исключения центров Северного Причерноморья. Например, в Пантикапее в I — начале II в. н. э. *ESB* составляет около 75 % импортной керамики.

В могильнике Бельбек IV Восточная сигиллата В представлена 49 сосудами, что составляет почти 100 % импортной керамики того времени⁵. Большинство сосудов *ESB* — открытые формы (тарелки, чаши и т. п.), что, на мой взгляд, связано с проблемами транспортировки: удобством упаковки и компактностью именно этих форм, если учитывать хрупкость и непрочность глины *ESB*⁶.

Нет необходимости второй раз описывать историю открытия и изучения данной группы керамики. Отмечу лишь, что обобщающая работа по *ESB* была написана Дж. Хейсом⁷ и с тех пор не было оснований для пересмотра его типологии и хронологии, за исключением некоторых уточнений и дополнений⁸. Напомню, что в Северном Причерноморье распространение получила *ESB2*, суммарная дата производства и распространения которой 50/75 — 150 гг. н. э.

Сначала рассмотрим терминологию. Допускаю, что мои аргументы против самосского происхождения Восточной сигиллаты В могли показаться В.В. Кропото-

ву малоубедительными, поэтому в разных местах своей статьи он именуется ее то «самосской», то «южномалайзийской», то «*Eastern sigillata B*», причем «самосской» он называет ее «во избежание путаницы». Мне кажется, что использование нескольких терминов как раз и приводит к путанице. Разумеется, можно игнорировать все новые точки зрения и стремиться пользоваться только старыми «проверенными» определениями. Тем не менее российские и украинские исследователи уже используют термин «*ESB*» в своих работах⁹.

Кроме того, самая большая группа краснолаковой керамики из Северного Причерноморья В.В. Кропотовым вслед за Т.Н. Книпович и другими исследователями¹⁰ ошибочно именуется «пергамской». Я уже неоднократно писал о том, что к Пергаму или его округе эта керамика не имеет никакого отношения¹¹, а принадлежит к группе понтийской сигиллаты. Неоднородность понтийской сигиллаты вынудила меня ввести литературные обозначения для разных групп, различающихся между собой как морфологически, так и характером глины и лакового покрытия (Понтийская А, В, С)¹². Пока мы не можем локализовать центры производства этой керамики в связи с отсутствием находок гончарных горнов, но нет сомнения, что она производилась в городах Черноморского бассейна. Мне кажется, нет необходимости возрождать устаревший и заведомо ошибочный термин, так как в Пергаме и его округе производили посуду совершенно иного вида. На основании собственного опыта работы с турецкими коллекциями могу утверждать, что керамика, считающаяся в Пергаме местной, не имеет ничего общего с керамикой «пергамского» производства, находимой в Северном Причерноморье, т. е. понтийской сигиллатой.

Неподалеку от Пергама, в местечке Чандарли, в II—III в. н. э. производили керамику *Eastern sigillata C*, также широко распространенную в Северном Причерноморье. Ее формы давно описаны в литературе и сомнений не вызывают. Наиболее полно характерные особенности этой керамики в отечественной литературе описаны Т.М. Арсеньевой¹³. Уже с середины II в. н. э. *ESC* полностью вытесняет *ESB* из средиземноморских и причерноморских рынков. Собственно пергамский керамический импорт также известен в Северном Причерноморье — торговые связи с этим центром были традиционно сильны. Со II в. до н. э. производилась также пергамская сигиллата¹⁴, в ограниченных количествах поступавшая в Северное Причерноморье. В позднеллинистическое время в понтийские города в массовых количествах поступала керамика с аппликативными рельефами¹⁵. Интересный сосуд в форме маски Силена, напоминающий книдские и пергамские сосуды, происходит из погребения первой половины I в. н. э. Битакского могильника (раскопки А.Е. Пуздровского)¹⁶. В Пантикапее также был найден сосуд близкой формы, но, несомненно, производства иного центра¹⁷.

Напомню, что первоначально «самосская» керамика датировалась значительно более ранним временем. Ранняя датировка Т.Н. Книпович — I в. до н. э. — была пересмотрена самой исследовательницей в более поздней работе после рецензии А. Оксе¹⁸. По мнению Т.Н. Книпович, изделия с «именными» клеймами относятся к первой четверти I в. н. э., а с фигурными — ко второй четверти. Разумеется, сегодня все эти датировки необходимо сдвинуть, как минимум, на 50 лет¹⁹. В опубликованной мною статье об *ESB* из могильника Бельбек IV керамика была в целом датирована второй половиной I — началом II в. н. э., при этом большая часть сосудов была отнесена мною к третьей четверти I в. н. э.

Думаю, что нет оснований сомневаться в том, что *ESB2* производилась именно со второй половины I в. н. э. Вся средиземноморская хронология это подтверждает²⁰. Я не могу не согласиться с В.В. Кропотовым в том, что некоторые формы *ESB* действительно могут иметь несколько более позднюю дату, в частности формы 3 и 8 моей классификации (беспорно, подобные сосуды встречаются в первой половине II в., хотя и начинают производиться с третьей четверти I в. н. э.; но об этом я уже писал²¹. Отдельные формы продолжали изготавливаться и позже, до второй четверти II в. н. э., о чем подробнее изложено ниже.

Как же В.В. Кропотов представляет себе, что Восточная сигиллата В попадала в Причерноморье лишь со II в. н. э.? Где же она хранилась 50 лет? На складе? Или, может быть, хитроумные херсонесские купцы придержали ее специально, предчувствуя небывалый спрос со стороны варваров, и завещали крупную партию товара своим детям (внукам)? Или Северное Причерноморье было столь отсталым регионом, что в него со всего мира свозили никому не нужный хлам, вышедший из моды 50 лет назад?

Очень важный факт, кстати, отмеченный в моей статье 1997 г., — практически вся *ESB* в могильнике Бельбек IV найдена в планиграфически близких погребениях и не имела следов использования²³. Таким образом, у нас нет оснований предполагать большой хронологический разрыв между временем изготовления сосуда (во всяком случае, его покупки) и временем его помещения в могилу.

Чтобы не быть голословным, приведу описание некоторых крымских комплексов с *ESB*. Из ранних необходимо упомянуть богатое погребение III склепа 612 Усть-Альминского могильника с конической чашей с клеймом $\Delta\Omega/PON$ ²⁴. В могиле также найдено большое количество инвентаря, суммарная дата которого середина — третья четверть I в. н. э. В Усть-Альминском могильнике найдено много сосудов *ESB*, датированных второй половиной I — началом II вв.²⁵ В статье А.А. Труфанова хоть и не воспроизведены рисунки остальных вещей из комплексов, но дано их подробное описание, что позволяет проверить датировки²⁶.

Сарматское погребение из Битакского некрополя с чашей моей формы 8 (Hayes форма 70) с клеймом розеттой датируется концом I — началом II вв. н. э.²⁷ На восточном некрополе Неаполя могила 72 с тарелкой формы 2 (форма 62B, по Дж. Хейсу) датирована А.Е. Пуздровским третьей четвертью I в. н. э.²⁸ Большое количество посуды *ESB* содержат погребения в кургане Мамай-Оба²⁹. Я не вижу оснований в целом передатировать комплексы этого могильника, отнесенные авторами публикации ко второй половине I — началу II вв. н. э., хотя некоторые могилы можно условно отнести к первой половине II в. н. э.

Находки Восточной сигиллаты В из Беляусского могильника нам не известны³⁰, но степень издания материалов данного памятника не позволяет нам утверждать этот факт. Некоторые находки из Беляусского могильника, например краснолаковая керамика из склепа 2³¹, в том числе чаша с клеймом *planta pedis*, близки к сосудам, встречаемым в могильнике Бельбек IV вместе с посудой *ESB*³², что дает нам основание указывать на синхронность этих комплексов.

В погребении у с. Константиновка также найдена краснолаковая чаша, отнесенная авторами публикации к *ESB*³³. По профилю она похожа на форму 8 моей классификации (Hayes форма 70), но достоверно говорить о центре ее производства без визуального осмотра я не могу. Даже если эта чаша принадлежит к *ESB*, дата погребения (конец I — первая половина II в. н. э.) вполне соответствует дате формы 8.

Кстати, *ESB* также известна и на Булганакском городище³⁴. Степень сохранности сосудов и характер их изображения в публикации позволяют однозначно отнести к *ESB* по рисунку без визуального осмотра только одну тарелку³⁵. В связи с этим не могу согласиться с тезисом В.В. Кропотова об отсутствии *ESB* в слоях городища, датированных I в. н. э.³⁶ Так, тарелка формы 58, по Дж. Хейсу (форма 3.3 по моей классификации), происходит из зольника около башни 2 строительного периода (там же были обнаружены «фрагменты светлоглиняных амфор с двустольными ручками синопских амфор, профилированная ручка светлоглиняной узкогорлой амфоры и др.»³⁷).

Список этих комплексов можно продолжить. Упомяну о датировке одного из клейм на *ESB*. Клеймо POY/CPO обнаружено на тарелке из п. 137 могильника Заветное³⁸. В пользу датировки этого клейма третьей четвертью I в. свидетельствует тот факт, что в Помпеях среди керамического импорта преобладают изделия с клеймами $SPOROY$, $POYCPO$ ³⁹ и др. Думаю, нет оснований для передатировки гибели Помпей из-за отсутствия там лучковых фибул причерноморских серий.

Все бы было значительно проще, если бы находки *ESB* фиксировались только в Средиземноморье и Юго-Западном Крыму. Но как быть с другими памятниками Северного Причерноморья, например с Пантикапеем? Те же формы Восточной сигиллаты В, что и в Юго-Западном Крыму, происходят из комплексов, надежно датированных второй половиной I в. н. э. Кроме того, мне известно немало комплексов, датированных около середины II в. н. э., где Восточная сигиллата В отсутствует⁴⁰, тогда как за 50 лет до этого ее было достаточно. Я специально ограничиваю число комплексов второй половины I в. н. э., содержащих *ESB*, Юго-Западным и Центральным Крымом, а они известны и на Боспоре, и в Ольвии, и Херсонесе, а также в Средиземноморье⁴¹.

В.В. Кропотов пишет, что на территории Бельбекской долины отсутствуют комплексы ранее начала II в. н. э. Попробую показать, что это не так. Наиболее раннее погребение (№ 3) могильника Бельбек IV может быть датировано не позже середины I в. н. э., так как в ней была найдена краснолаковая чаша итальянского производства (г. Пиза)⁴² с клеймом $ATEI$ в рамке *planta pedis*⁴³. Форма 22 издателями

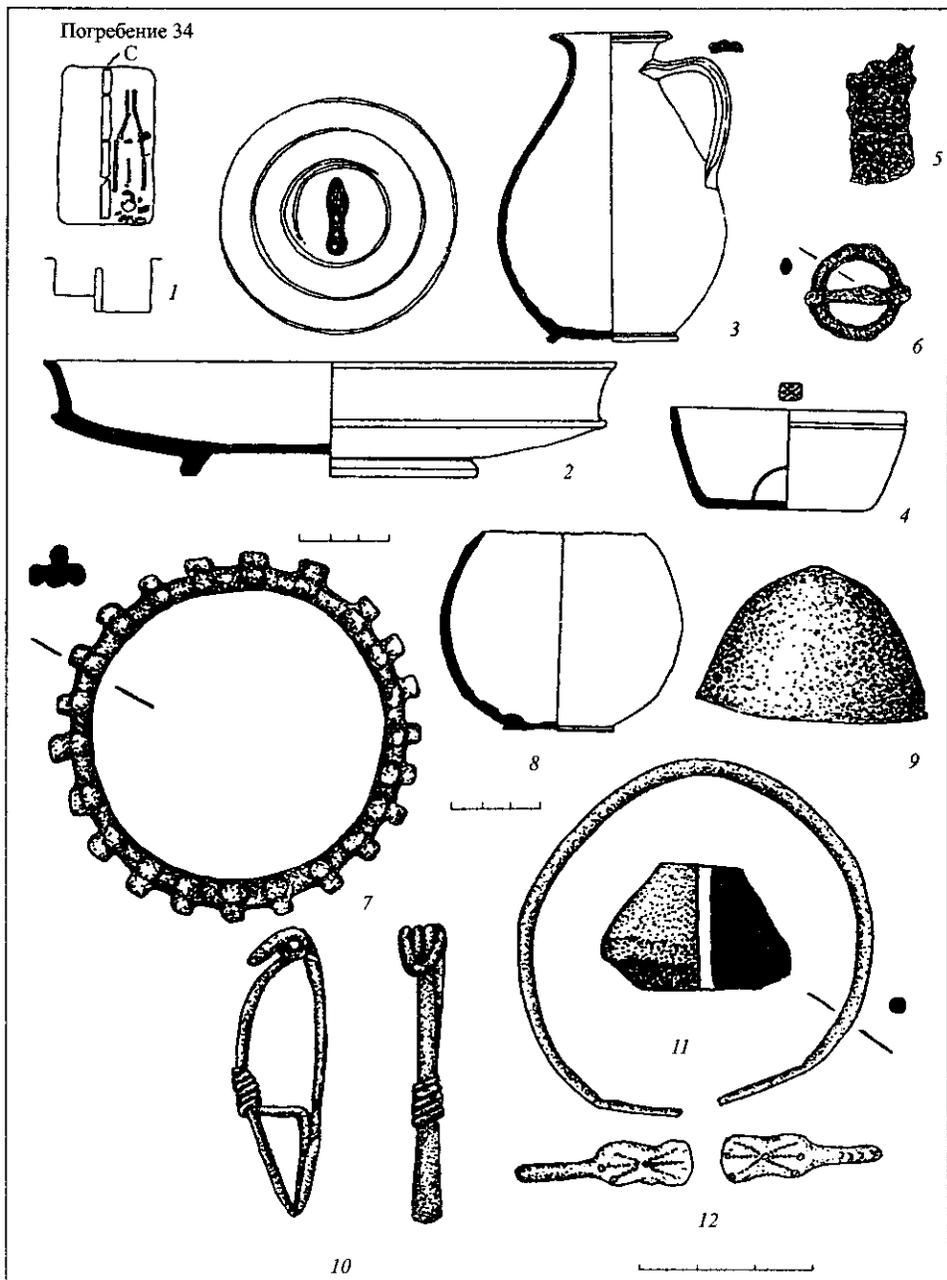

Рис. 1. Могильник Бельбек IV. Погребение 34: 1 — план; инвентарь: 2—4, 8, 11 — глина; 5, 6 — железо; 7, 9, 10, 12 — бронза

Conspectus Formarum датируется 10—20 гг. н. э.⁴⁴ Для нашей чаши возможна несколько более поздняя датировка, во всяком случае, трансформация формы 22 в форму 23 (которая существовала вплоть до второй — третьей четверти I в. н. э.), по мнению Ф. Кенрика, завершилась до конца правления Тиберия (37 г. н. э.). По всей видимости, дата чаши — вторая четверть I в. н. э. В пользу более поздней датировки свидетельствует и форма клейма — *planta pedis*.

Большая группа погребений Бельбек IV может быть отнесена в целом ко второй половине I в. н. э. Помимо датировок краснолаковой керамики это подтверждают и другие категории погребального инвентаря, в том числе стеклянная посуда италийского и анатолийского производства, фибулы (например, AVCISSA, ранние варианты лучковых фибул) и т. п. В связи с ограниченным объемом публикуемой

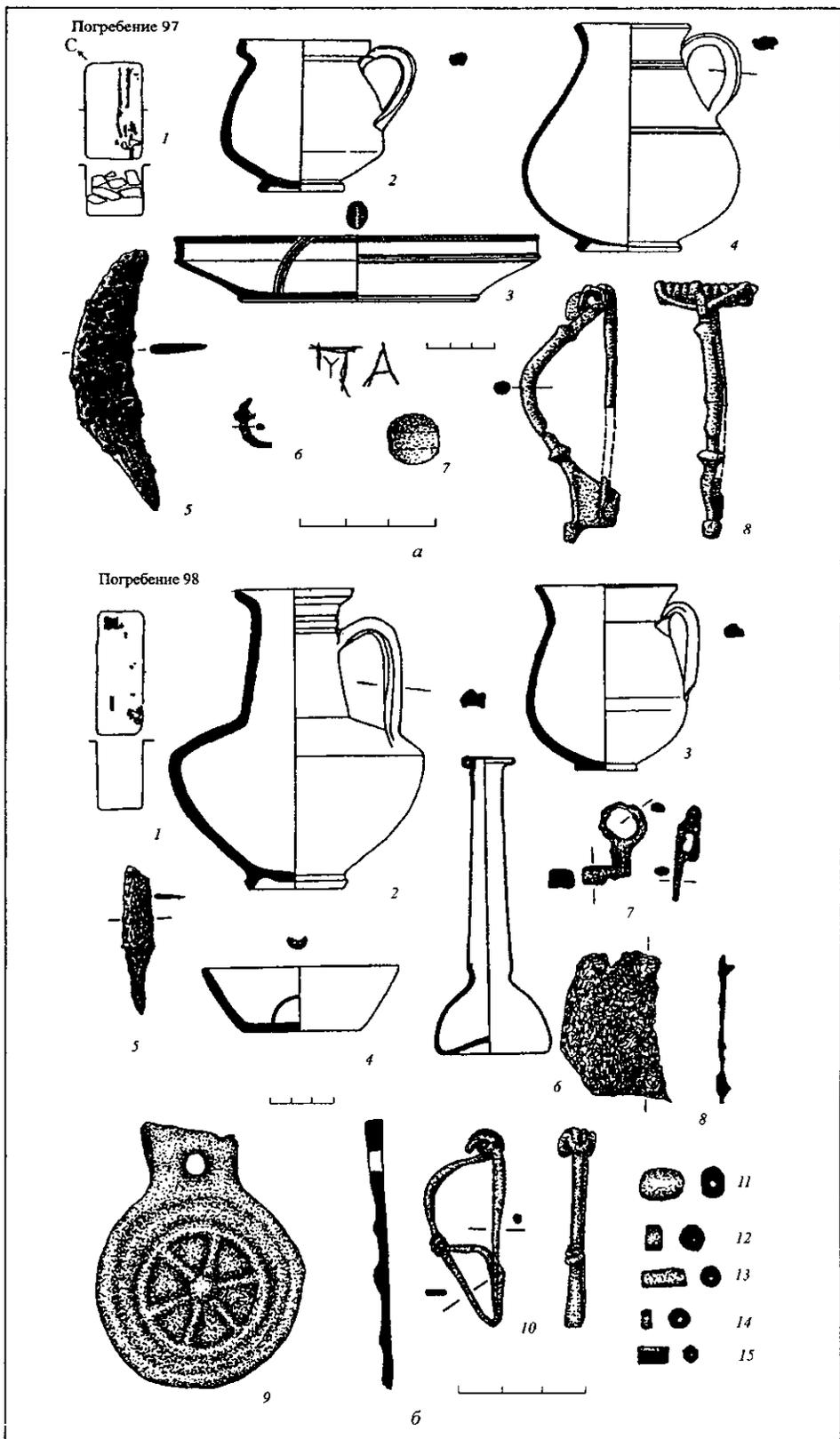

Рис. 2. Могильник Бельбек IV. Погребение 97: 1 — план; 2—4 — глина, 5, 6 — железо, 7 — сердолик, 8 — бронза; погребение 98: 1 — план; 2—4 — глина, 5, 7, 8 — железо, 6, 15 — стекло, 9, 10 — бронза, 11 — янтарь, 12, 13 — гагат, 14 — фаянс

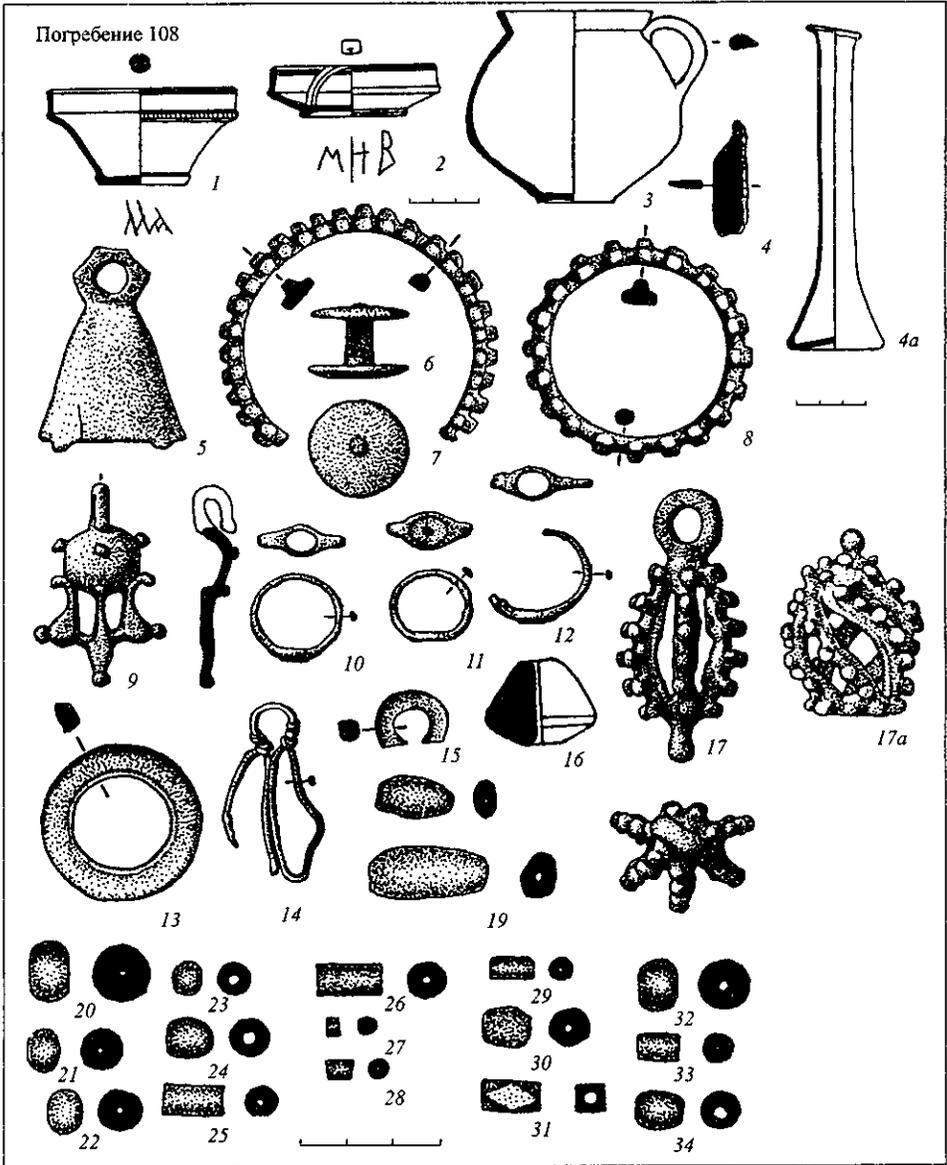

Рис. 3. Могильник Бельбек IV. Инвентарь погребения 108: 1—3, 16 — глина; 4a — стекло; 5—9, 13—15, 17, 17a — бронза; 10—12 — бронза, стекло; 18, 19 — янтарь; 20, 21 — сердолик; 22—24, 29, 30, 34 — стекло; 25—28, 31—33 — гагат

статьи, я вынужден сослаться на уже изданные работы по хронологии Бельбекского могильника.

Производство понтийской сигиллаты, широко представленной почти во всех ранних комплексах могильника Бельбек IV, начинается в середине I в. н. э.⁴⁵ Важным хронологическим индикатором являются клейма. Так, *planta pedis* не встречается на тарелках и чашах позже второй четверти II в. н. э., а розетты, пальметты и другие формы использовались, очевидно, до середины — третьей четверти столетия. Вся более поздняя керамика клейм не имеет. Замечу, что подобная датировка краснолаковой керамики прекрасно укладывается в существующую хронологию амфор, стеклянной⁴⁶, бронзовой посуды⁴⁷. Более того, я не вижу даже значительных расхождений с хронологией фибул.

Рассмотрим датировки комплексов могильника Бельбек IV, которые были отнесены В.В. Кропотовым к первой половине II в. н. э. (за исключением п. 108, датированного им второй половиной II в. н. э.). Замечу, что помимо датировок вещей

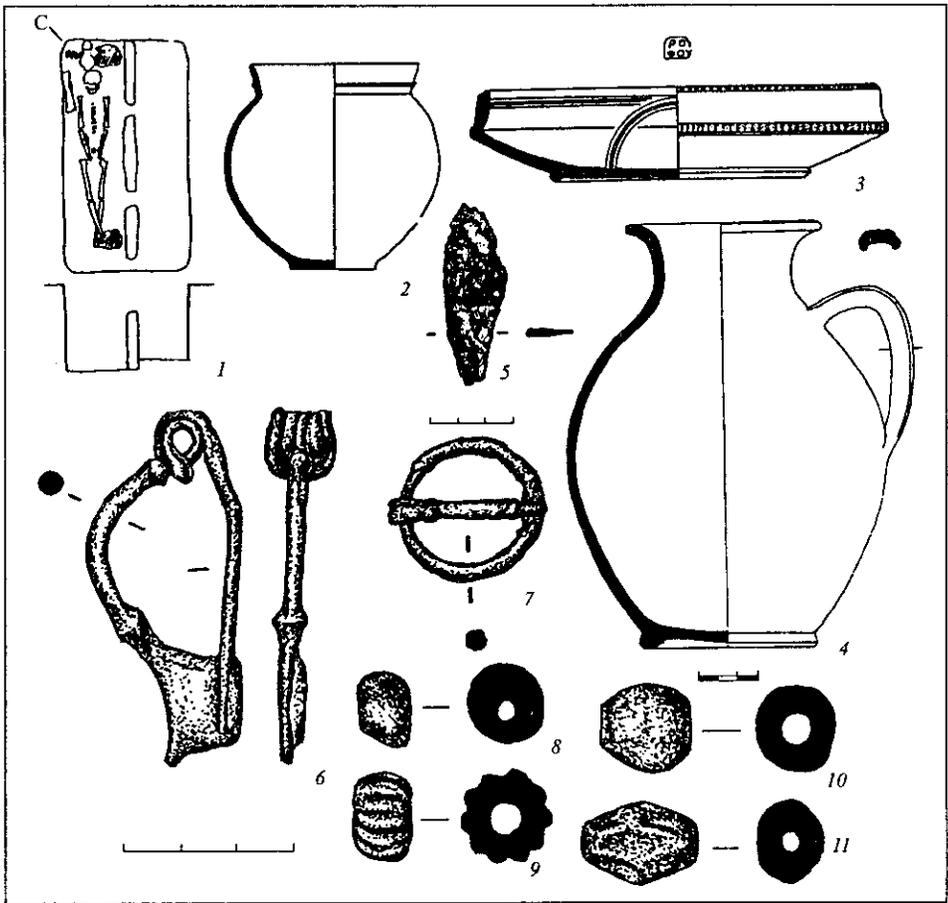

Рис. 4. Могильник Бельбек IV. Погребение 147: 1 — план; инвентарь: 2—4 — глина, 5 — железо, 6, 7 — бронза; 8—10 — стекло; 11 — гагат

из комплексов на могильнике «работает» датировка по планиграфии памятника, так как хронологически близкие погребения не только расположены неподалеку друг от друга, но и содержат сходные наборы инвентаря и однотипную керамику. Кроме того, отнесение В.В. Кропотовым всех лучковых фибул из представленных ниже комплексов к 3-му варианту, по А.К. Амброзу, основано на недоразумении, так как он использовал лишь не очень качественные рисунки и фотографии из предварительной публикации И.И. Гушиной, а самих вещей не видел.

Погребение 34 (рис. 1). Датировке этого комплекса первой половины II в. н. э. противоречит краснолаковая тарелка с клеймом *planta pedis*. Кроме того, фибула (рис. 1, 10) принадлежит не 3-му варианту по классификации А.К. Амброза, как считает В.В. Кропотов, а 2-му⁴⁸. Дата этого погребения не выходит за рубеж начала II в. н. э.

Погребение 98 (рис. 2). Помимо краснолаковой керамики и фибулы в могиле найден стеклянный бальзамарий типа II, 2⁴⁹. Фибула действительно относится к варианту 3 по А.К. Амброзу. Комплекс погребения датируется концом I — первой половиной II в. н. э.⁵⁰

Погребение 108 (рис. 3). Я не уверен в верной атрибуции В.В. Кропотовым приведенного в предварительной публикации И.И. Гушиной обломка как части бронзовой лучковой фибулы «инкерманской» серии⁵¹. Указанный фрагмент в коллекции ГИМ не сохранился и не вошел в таблицы итоговой монографии. Помимо этого в состав комплекса входит стеклянный бальзамарий, близкий к типу I, 2, Г боспорской классификации. Среди двух сосудов *ESB* из комплекса чаша была датирована мною последней четвертью I в. н. э.⁵², а блюде, аналогии которому мне по-прежнему неизвестны, — второй половиной I в. н. э. В настоящее время мы датируем это погребение концом I — первой половиной II в. н. э.⁵³, но не второй половиной данного столетия.

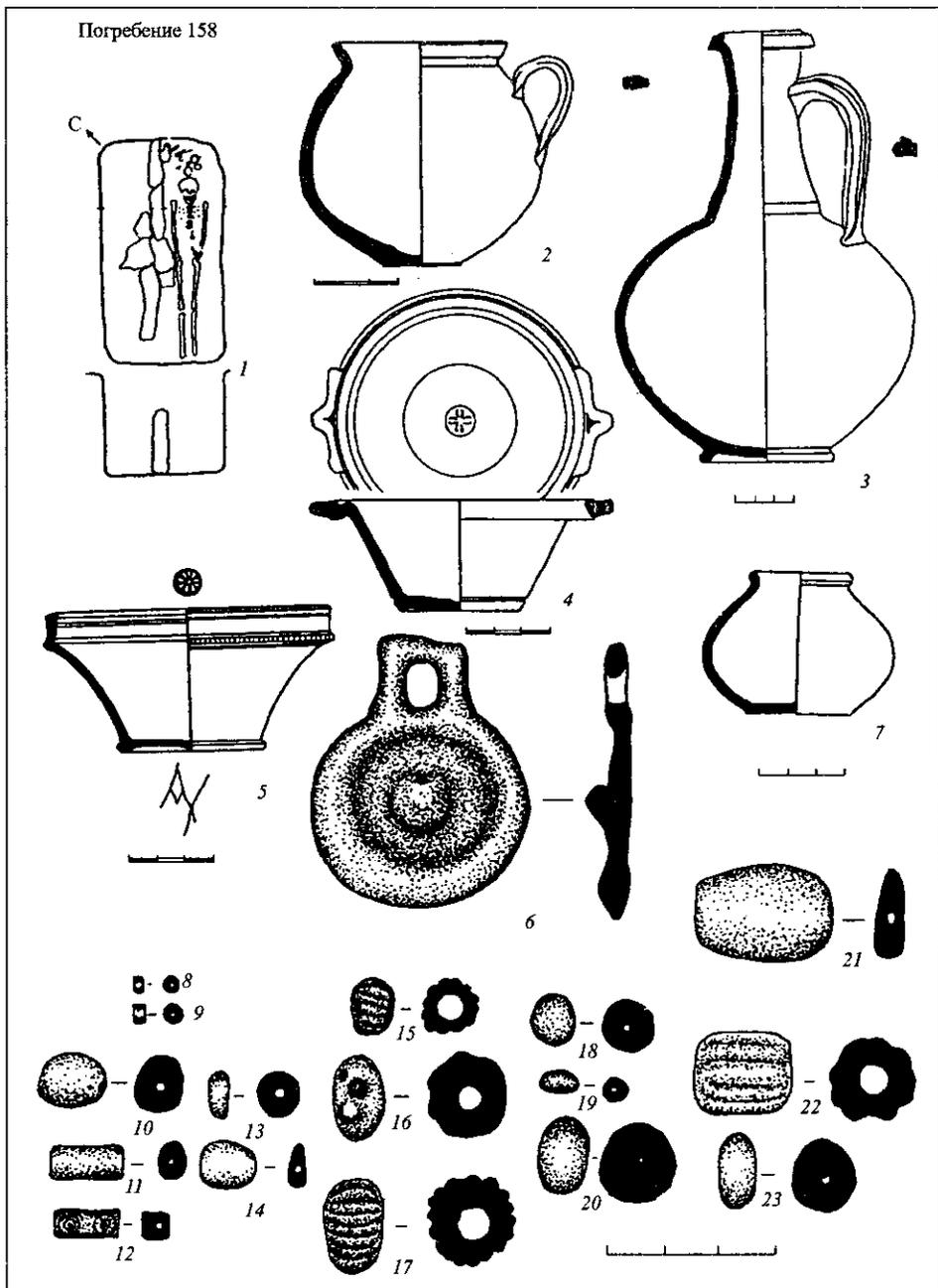
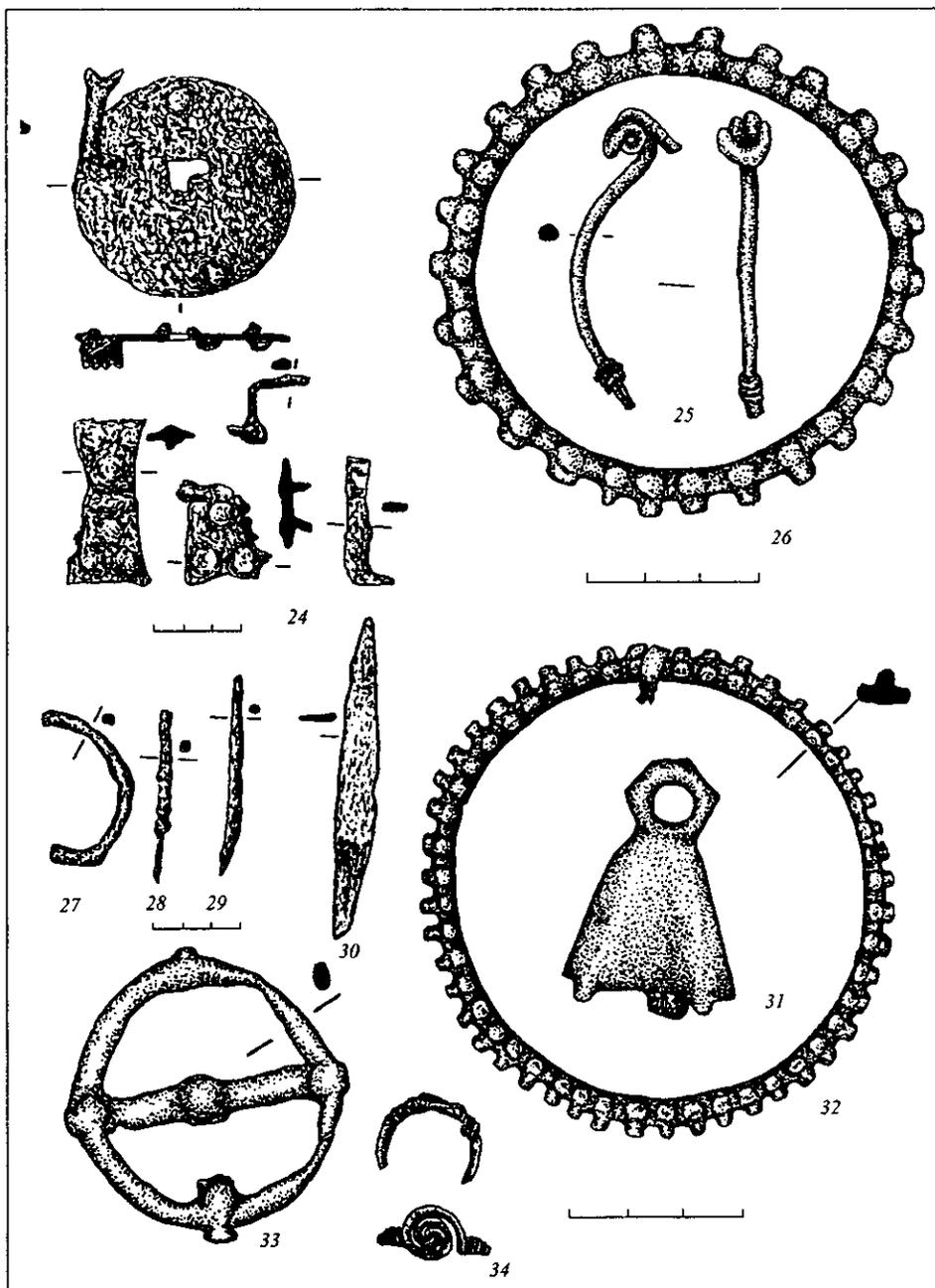

Рис. 5. Могильник Бельбек IV. Погребение 158: 1 — план; инвентарь: 2—5, 7 — глина; 6 — бронза; 8—12 — гагат; 13, 14, 21 — янтарь; 15, 22 — фаянс; 16, 17 — стекло; 18—20, 23 — сердолик

Погребение 147 (рис. 4). Фибула из погребения относится к варианту II-1 сильно профилированных фибул с бусиной на головке и без крючка для тетивы. По А.К. Амброзу, они датируются II в. н. э.⁵⁴ Учитывая наличие на тарелке *ESB* клейма в прямоугольной рамке, погребение можно отнести к концу I — первой четверти II в. н. э.

Погребение 158 (рис. 5). По всей видимости, дата погребения должна быть несколько омоложена. Чаша формы 9 — более поздняя, чем было предложено мною ранее. Что касается чаш формы 8, то первоначально я допускал их датировку до 125 г. н. э. Фрагментированная и деформированная лучковая фибула из могилы относится к варианту 2 или 3, по А.К. Амброзу. Комплекс погребения можно отнести к первой половине II в. н. э.⁵⁵

Окончание рис. 5. Инвентарь: 24, 27—30 — железо; 25, 26, 31—34 — бронза

Погребение 171 (рис. 6). Этот комплекс датировался мною концом I — первой четвертью II в. н. э.⁵⁶ Из краснолаковой посуды в комплексе были найдены также кувшин и кубок. Фибула (рис. 6, 5) из данного комплекса может быть отнесена ко 2 варианту, по А.К. Амброзу (как видно по рисунку, ножка у нее не расширена). Здесь же была найдена маленькая фибула с S-видным завитком на конце приемника (рис. 6, 6), серия 13 вариант 2, по А.К. Амброзу, которая датируется второй половиной I — началом II вв. н. э.⁵⁷ Не вижу оснований для пересмотра даты.

Представленные датировки комплексов Бельбекского могильника в основном соотносятся с датами периодов позднескифской культуры, предложенными другими исследователями⁵⁸. Помимо упомянутых выше комплексов приведу материалы из нескольких погребений могильника Бельбек IV, содержащих *ESB*, без подробного

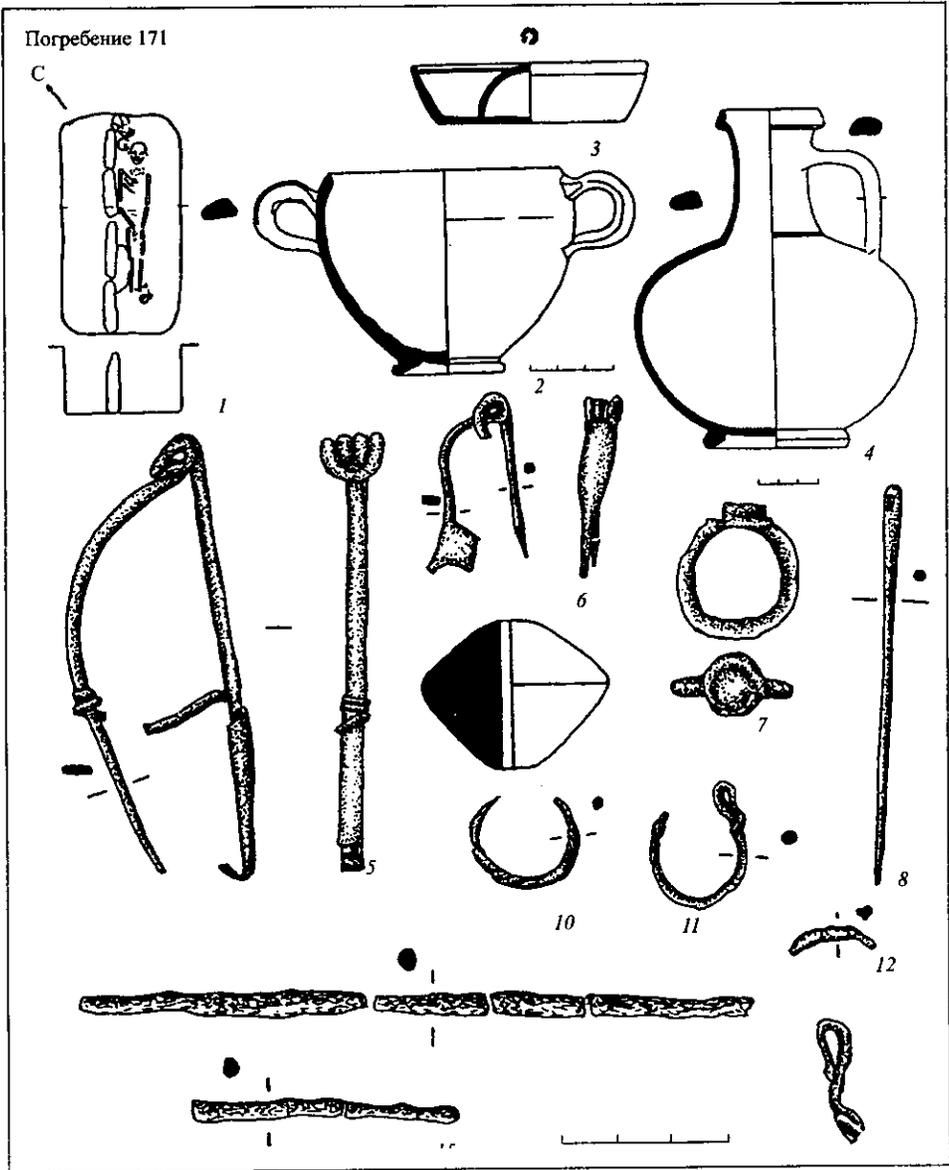

Рис. 6. Могильник Бельбек IV. Погребение 171: 1 — план; инвентарь: 2—4, 9 — глина; 5—8, 10—13 — бронза; 14, 15 — железо

обоснования их даты: п. 41 (рис. 7) вторая половина I в. н. э.; п. 97 (рис. 2) — конец I — начало II в. н. э.; п. 144 (рис. 8) — конец I — первая четверть II в. н. э.; п. 172 (рис. 9) — вторая половина I в. н. э.; п. 197 (рис. 10) — конец I — начало II в. н. э.

Теперь о датах могил из других некрополей, упомянутых В.В. Кропотовым. Говоря о датировке п. 40 могильника Скалистое III (раскопки Н.А. Богдановой), нельзя достоверно определить тарелку из этого погребения как *ESB* без визуального осмотра⁵⁹. Она действительно напоминает форму 1 моей классификации (Haues, форма 60), но необычная форма венчика на рисунке заставляет меня сомневаться в этой атрибуции. В любом случае, я допускаю бытование подобной посуды и в первой половине II в. н. э.⁶⁰. Отмечу также, что не считаю корректным и доказательным использование рисунков такого рода, которые можно толковать двояко, в любом варианте.

Могила 9 Усть-Альминского некрополя⁶¹ действительно содержит лучковую фибулу, которую можно отнести ко II в. н. э. При этом в могиле найдена глубокая тарелка *ESB* формы 1 (Haues, форма 60) позднего варианта (до середины II в. н. э.),

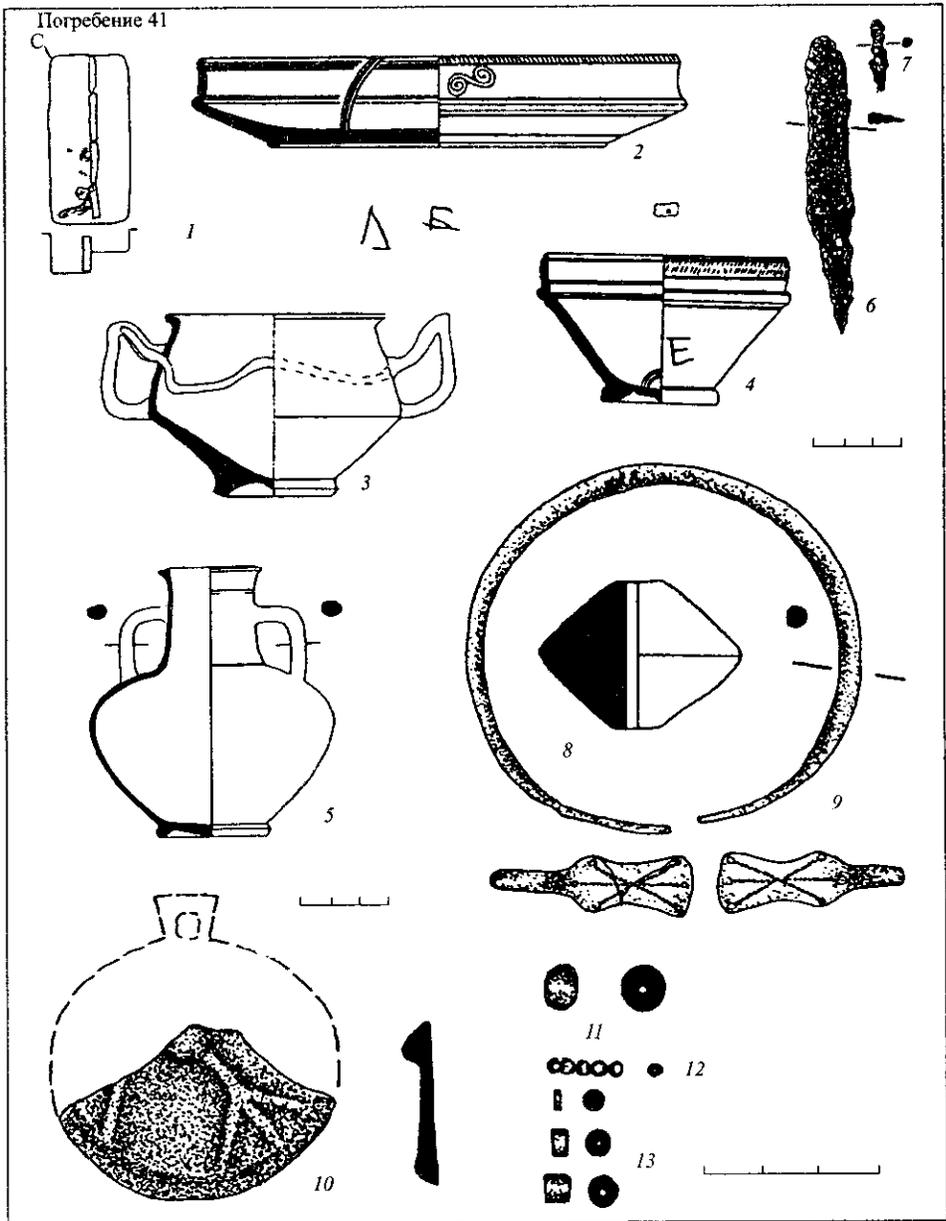

Рис. 7. Могильник Бельбек IV. Погребение 41: 1 — план; 2—5, 8 — глина, 6, 7 — железо; 9, 10 — бронза; 11 — сердолик; 12 — стекло; 13 — гагат

тарелка понтийской сигиллаты (Hayes, форма 1 PS), которая, судя по рисунку, также может быть датирована первой половиной столетия, и стеклянная чаша, полная аналогия которой обнаружена в погребении 100 могильника Бельбек IV⁶², датированого также первой половиной II в. н. э.⁶³

Приведем основные положения опубликованной хронологии форм⁶⁴ из могильника Бельбек IV с некоторыми добавлениями и исправлениями. Далеко не вся керамика относилась мною ко второй половине I в. н. э., как пишет В.В. Кропотов, для некоторых типов я и ранее допускал бытование до середины II в. н. э. При датировке необходимо учитывать наличие клейм — на одних и тех же формах они служат важным хроноиндикатором.

Форма 1 (Hayes, форма 60). Моя датировка в 1997 г. — «середина — третья четверть I в. н. э.; отдельные экземпляры — до конца I в. н. э.»⁶⁵ и далее: «отдельные комплексы могильника Бельбек IV, содержащие подобные тарелки, могут датиро-

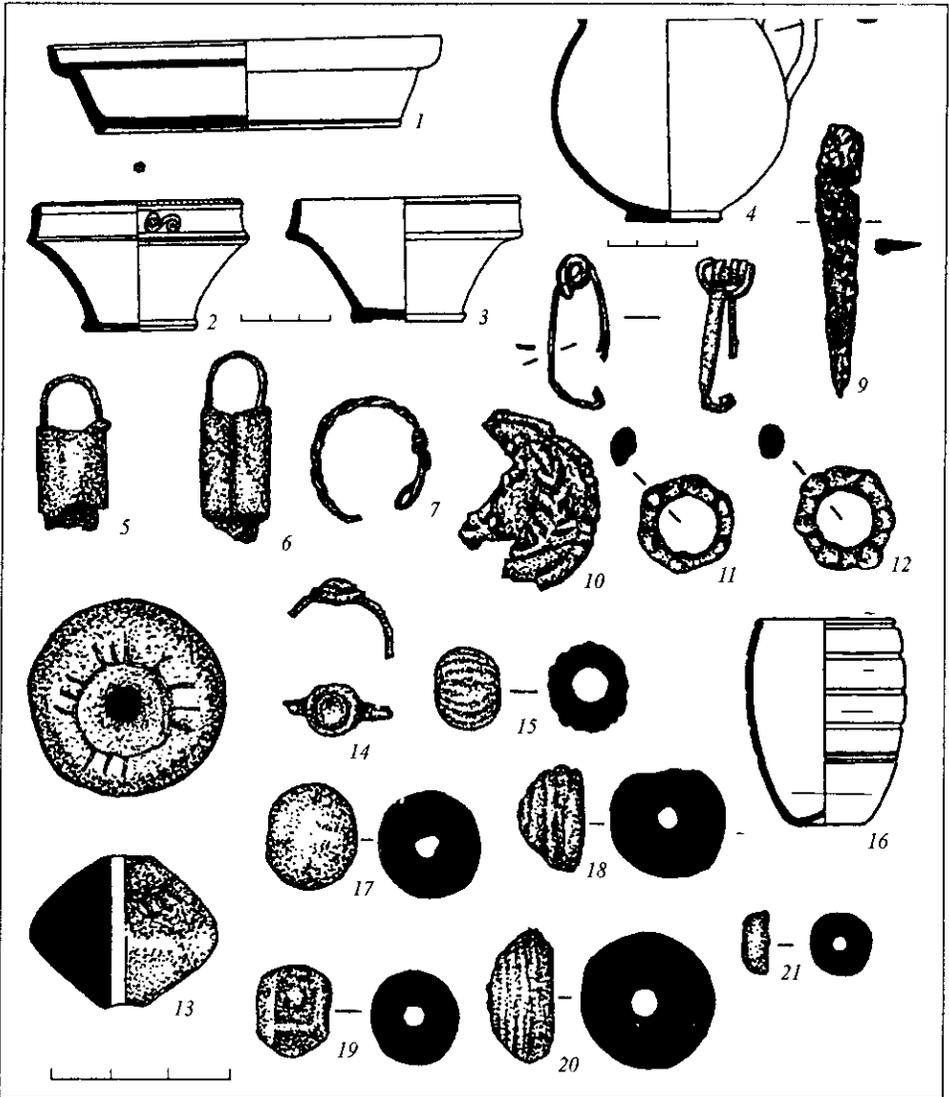

Рис. 8. Могильник Бельбек IV. Инвентарь погребения 144: 13, 14 — глина; 5—8, 9 — железо; 10 — бронза; 11, 12 — свинец; 14 — бронза, стекло; 15—21 — стекло

ваться вплоть до середины II в. н. э.»⁶⁶. Это датировка в целом сохранилась. По всей видимости, в первой половине II в. н. э. в Северное Причерноморье продолжали поступать подобные тарелки, но с упрощенными клеймами или вообще без таковых.

Форма 2 (Науес, форма 62 А — В). Первоначальная дата — «третья — начало четвертой четверти I в. н. э.»⁶⁷, при этом для формы 2.1 была предложена более широкая дата — вторая половина I — начало II в. н. э. В настоящее время я отношу эту форму к последней четверти I — первой четверти II в. н. э.

Форма 3 (Науес, форма 58). В 1997 г. я писал «середина — начало четвертой четверти I в. н. э.; отдельные сосуды, основываясь на датировках комплексов погребений, можно отнести в конце I в. н. э.»⁶⁸. Очевидно, эта форма может датироваться вплоть до конца I — первой четверти II в. н. э. Например, в могильнике Красная Заря подобная тарелка происходит из п. 30 последней четверти I — первой четверти II в. н. э.⁶⁹

Форма 4 (в классификации Дж. Хейса отсутствует). Первая половина II в. н. э.⁷⁰

Форма 5 (в классификации Дж. Хейса отсутствует). Начало — первая половина II в. н. э.⁷¹.

Форма 6 (в классификации Дж. Хейса отсутствует). Первоначально датировалась мною второй половиной I в. н. э.⁷². Я уже отмечал, что дата п. 108 — конец I —

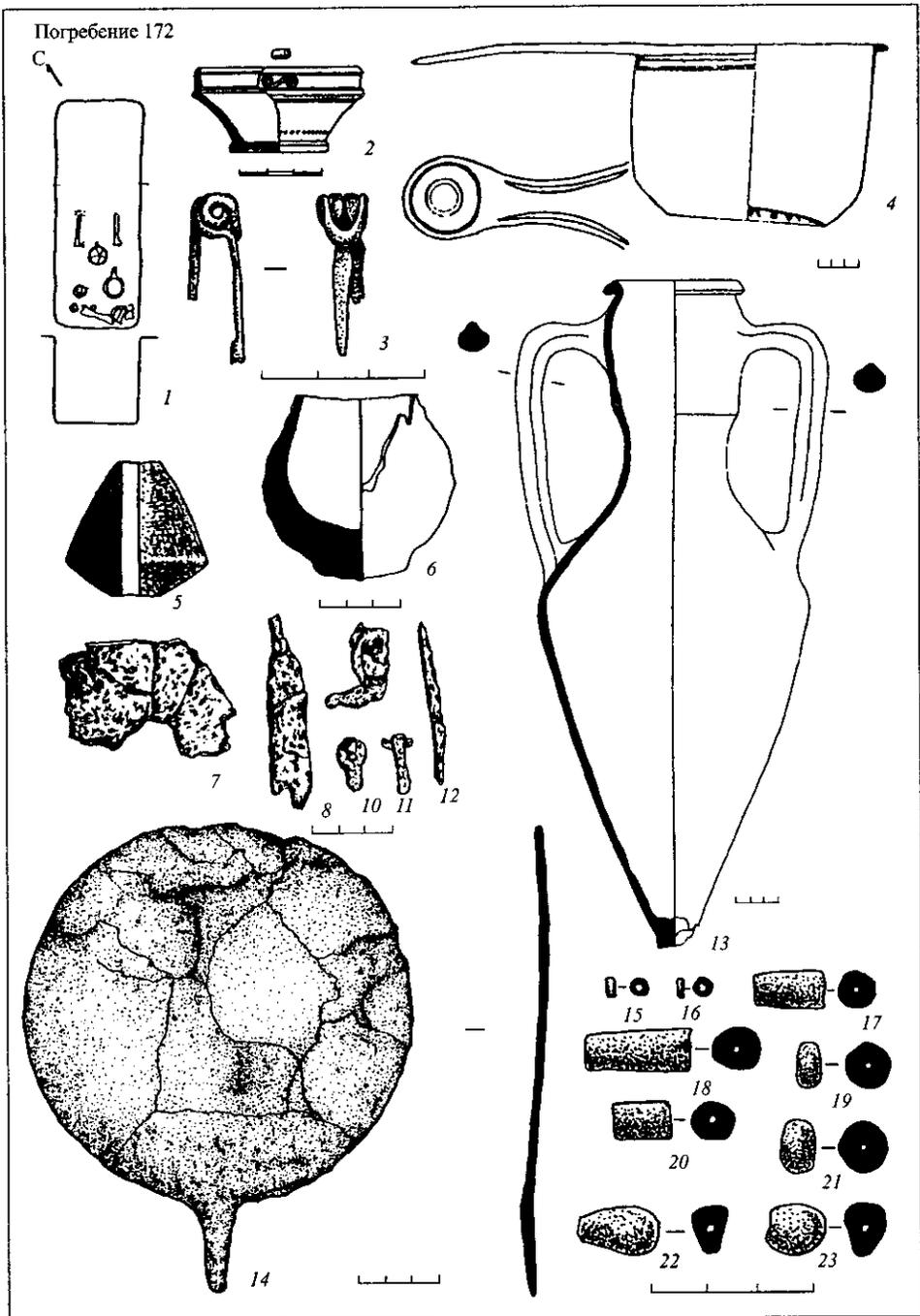

Рис. 9. Могильник Бельбек IV. Погребение 172: 1 — план; инвентарь: 2, 5, 14 — глина; 3, 4, 15 — бронза; 6 — алебастр; 7—12 — железо; 15—18, 20 — гагат; 19, 21 — сердолик; 22, 23 — янтарь

первая половина II в. н. э. Учитывая отсутствие аналогий этой форме и ее близость к тарелкам формы 3, ее можно датировать до первой четверти II в. н. э.

Форма 7 (Hayes, формы 37 и 40). В статье 1997 г. для варианта 7.1 предлагалась дата — вторая половина I в. н. э., возможно, начало II в. н. э., для вариантов 7.1 и 7.2 — до 125 г. «Комплексы п. 169, 235 относятся к первой половине II в. н. э.»⁷³. Очевидно, что эта форма действительно может датироваться вплоть до середины II в. н. э. К наиболее поздним комплексам других памятников относится миска с клеймом из могилы 29 могильника Красная Заря⁷⁴.

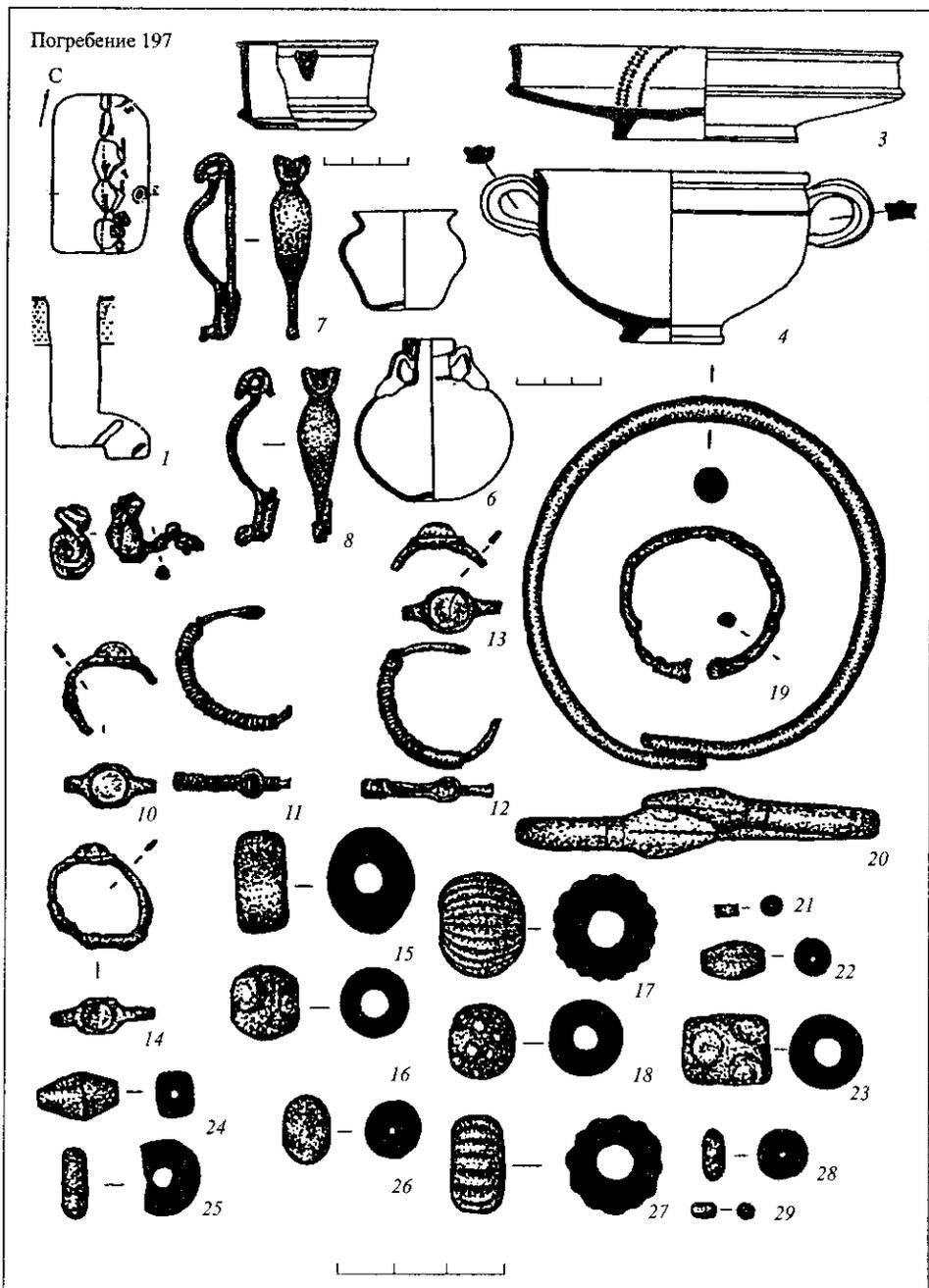

Рис. 10. Могильник Бельбек IV. Погребение 197: 1 — план; инвентарь: 2-4 — глина; 5, 6, 15-18, 22, 23, 25-29 — стекло; 7-14 — бронза; 21, 24 — гагат

Форма 8 (Haues, форма 70). Середина I — первая половина II в. н. э.⁷⁵. Суммарная датировка формы остается без изменения. Необходимо учитывать при датировке наличие и характер клейм, а также состав комплекса.

Форма 9 (в классификации Дж. Хейса отсутствует, ближе всего — форма 74). Моя дата в статье 1997 г. — третья четверть I в. н. э. Здесь вынужден отметить, что мое первоначальное предположение о возможном происхождении этой чаши из мастерской пергамского круга⁷⁶ не соответствует истине. Среди *ESB* известна большая серия сосудов с черным покрытием, на которой оттиснуты те же клейма, что и на краснолаковых⁷⁷. Дата п. 158, как было показано выше, доходит до первой половины II в. н. э. Можно предположить датировку этой формы до первой четверти

II в. н. э., учитывая дату подобных чаш из Эфеса⁷⁸. Эта чаша выделяется из всей серии *ESB*, найденной в некрополе, как морфологически, так и по характеру покрытия; и я готов допустить, что между изготовлением этой чаши и ее помещением в могилу прошло большее время, чем у других сосудов из коллекции.

Форма 10 (у Дж. Хейса отсутствует). Вторая половина I в. н. э.⁷⁹ Инвентарь комплекса (п. 143) не дает возможности уточнить дату. Планиграфически погребение находится на участке некрополя второй половины I — первой четверти II в. н. э.

Форма 11 (Hayes, форма 65). Датировалась мною третьей четвертью I в. н. э.⁸⁰ В п. 197 был найден комплекс стеклянной посуды, датированной по аналогиям второй половиной I — началом II в. н. э.⁸¹ В настоящее время мы с И.И. Гущиной относим комплекс погребения к рубежу I—II в. н. э. По всей видимости, чаши *ESB* также могут датироваться второй половиной I — началом II в. н. э., но не позднее.

Форма 12 (у Дж. Хейса отсутствует). Вторая половина I — первая половина II в. н. э.⁸²

Форма 13 (у Дж. Хейса отсутствует). Вторая половина I в. н. э.⁸³ Учитывая совместную находку с тарелкой формы 3.1, можно предположить и более широкое датирование для кувшина — до первой четверти II в. н. э.

На мой взгляд, бесспорно, что могильники Бельбек IV, Заветное⁸⁴ и другие возникали не в начале II в. н. э., а во второй половине I в. н. э., захоронения в Усть-Альминском некрополе и не прерывались. Погребения I в. н. э. известны и из кургана у Братского кладбища на Северной стороне Севастополя⁸⁵. Полагаю, что не стоит делать далеко идущих исторических выводов о возникновении могильников Юго-Западного Крыма в результате сарматской миграции начала II в. н. э., как предлагает В.В. Кропотов. Этот вопрос требует значительно более аргументированного исследования. Здесь же отмечу, что, несомненно, термин «позднескифская культура» не совсем удачен, так как представляет собой этническое определение. Решение же вопросов об этническом составе населения Юго-Западного Крыма в римское время выходит за рамки задач данной публикации. Поэтому я условно использую устоявшиеся в науке термины «позднескифская культура» и «поздние скифы», прекрасно осознавая их недостатки. Вместе с тем представляется справедливым, что поздние скифы и сарматы (не всегда, кстати, разделяемые археологически) жили рядом и хоронили умерших на одних некрополях.

Не будучи специалистом по фибулам, тем не менее хочу предостеречь от чрезмерного увлечения хронологией по лучковым фибулам, которые имеют широкие датировки. Когда создавались периодизации фибул, А.К. Амброз и другие исследователи использовали комплексы, в состав которых входила античная керамика, в том числе и краснолаковая, монеты и т. п. Теперь В.В. Кропотов датирует римскую керамику по фибулам... Мне кажется, что получается замкнутый круг.

Таким образом, в результате критического анализа В.В. Кропотова мне удалось уточнить датировку нескольких комплексов могильника Бельбек IV, за что я ему глубоко признателен. В связи с этим очевидна несколько более поздняя датировка отдельных форм *ESB*. Принципиально это ничего не меняет — основной вывод В.В. Кропотова о появлении *ESB* в Крыму только в первой половине II в. н. э. неверен. Восточная сигиллата В появляется в могильниках Юго-Западного Крыма во второй половине I в. н. э., одновременно с ее появлением в остальных центрах Северного Причерноморья, а в первой половине II в. ее количество сокращается. К середине столетия *ESB* полностью исчезает, что прекрасно соотносится и со средиземноморской хронологией.

Практически по всей территории Восточного Средиземноморья зафиксировано, что максимальное количество керамической продукции приходится именно на I в. н. э., затем ее количество начинает стремительно падать (особенно после 150 г. н. э.) и увеличивается опять только после 350 г. н. э.⁸⁶ Необходимо отметить, что это не просто региональный феномен, обусловленный какими-то событиями, а явление, характерное для всего Восточного Средиземноморья, а также Причерноморья.

Некоторые исследователи связывают уменьшение находок керамики в середине II—III вв. н. э. с общим ухудшением экономической ситуации в Римской империи, в частности в Малой Азии. Однако эту причину также нельзя считать основной. Массовое производство продукции мастерских, например Чандарли (*Eastern sigillata B*), продолжалось, а мастерские Галлии во II—III вв. н. э. переживают настоящий расцвет. Несомненно, на уменьшение количества столовой глиняной посуды повлияло

массовое производство стеклянной посуды, которая ко II в. н. э. превращается в общедоступную благодаря низким ценам. Те же черты прослежены и в Северном Причерноморье, где также можно отметить увеличение количества недорогой стеклянной посуды как импортного, так и локального (херсонесского(?)) изготовления в позднекифских погребениях II—III вв. н. э., как и в некрополе Херсонеса Таврического. Так, в могильнике Бельбек IV найдено 62 стеклянных сосуда, из которых ко II—III вв. относится подавляющее большинство. Кроме того, важно отметить, что в погребениях наиболее знатной части населения увеличивается количество металлической (в первую очередь, бронзовой) посуды⁸⁷, что являлось данью моде и не могло не сказаться на падении популярности краснолаковой столовой посуды среди верхов общества. Не следует забывать, что во II—III вв. н. э. в Херсонесе началось собственное производство краснолаковой керамики⁸⁸, продукция которого, благодаря приемлемому для варваров качеству и, очевидно, низким ценам, быстро завоевала рынок населения Юго-Западного и Центрального Крыма.

¹ Кропотов В.В. Импортна черволакова керамика південномалоазійської групи в Криму // Археологія. — 2001. — № 1. — С. 90—95.

² Журавлев Д.В. Краснолаковая керамика группы Eastern sigillata B из могильника Бельбек IV в Юго-Западном Крыму // Древности Евразии. — М., 1997. — С. 227—260.

³ Интересно, что в Мезии, Паннонии, Фракии эта керамика практически отсутствует, что, вероятно, было связано с собственным высокоразвитым керамическим производством.

⁴ Информация не опубликована. Благодаря сотрудникам отдела фондов Херсонесского государственного музея-заповедника за представленную возможность работы с неопубликованными коллекциями.

⁵ В других позднекифских некрополях, материал которых был доступен мне для изучения, число находок Восточной сигиллаты B значительно ниже, но она все равно составляет большую часть импортной краснолаковой керамики. В моей публикации 1997 г. ошибочно отмечено, что сосудов ESB в могильнике Бельбек IV найдено 47, а не 49.

⁶ Журавлев Д.В. Краснолаковая керамика группы..... — С. 229.

⁷ Hayes J.W. Sigillate orientali // Ceramica fine Romana nell'basino Mediterraneo (tardoellenismo e primo impero). Atlante delle forme ceramiche. II. Enciclopedia dell'arte antica. Classica e orientale. — Roma, 1985.

⁸ Укажу лишь несколько важных работ, появившихся за последние 15 лет: Beyll D. Terra Sigillata aus der Marienkirche in Ephesos. Erste Zwischenbilanz. Österreichisches Archäologisches Institut, Berichte und Materialien. — Hef 5. — Wien, 1993; Domzalski K. Terra Sigillata Bowl from a Rich Cremation Burial from Giebutyow near Cracow // Materiały Archeologiczne, 30. — 1997. — P. 103—109; Kadous E.Z.H. Die Terra Sigillata in Alexandria. Untersuchungen zur Typologie der Westlichen und Ostlichen Terra Sigillata des Hellenismus und der frühen Kaiserzeit // Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorates in Each Klass. — Trier, 1988; Lund J. From Archaeology to History? Reflections on the Chronological Distribution of Ceramic Fine Wares in South Western and Southern Asia Minor from the 1st to the 7th C. A.D // Hellenistische und kaiserzeitliche Keramik des östlichen Mittelmeergebietes, Kolloquium, Frankfurt, 24—25. — April, 1995. — Frankfurt: M., 1996. — P. 105—125; Mitsopoulos-Leon V. Keramik hellenistischer und römischer Zeit. Die Basilika am Staatsmarkt in Ephesos. Kleinfunde. Teil 1, Forschungen in Ephesos, Bd. IX:2/2. — Wien, 1991; Pülz S. Kaiserzeitliche Keramik aus dem Heroon III, Milet, 1983—1984 // Istanbul Mitteilungen, Band 35. — 1985; Pülz S. Zwei Keramikkomplexe aus dem Heroon III // W. Müller-Wiener, V. von Graeve, M. Pfrommer, St. Pülz. — Mitel, 1986. — Vorbericht über die Arbeiten des Jahres 1986 mit Beiträgen // Istanbul Mitteilungen, Band, 37, 1987; Slane K.W. The Sanctuary of Demeter and Kore. The Roman Pottery and Lamps, Corinth, vol. 18. — Part 2. — Princeton, 1990; Unterkircher E. Terra Sigillata aus dem Heraion von Samos // AM. 98. — 1983. — S. 173—214; Zabehlicky-Scheffnegger S. Der Italiener in Ephesos // RCRF Acta, 34. — 1995. — S. 253—271.

⁹ См., например: Пуздровский А.Е. Граффити на краснолаковой посуде из раскопок Усть-Альминского некрополя в 1993—1995 гг. // Бахчисарайский историко-археологический сборник. — Симферополь, 1997. — Вып. 1. — С. 168; Дьячков С.В. Клейма на краснолаковой керамике из раскопок херсонесской «казармы» // Эллинистическая и римская керамика Северного Причерноморья. — I. Тр. ГИМ. — Вып. 102. — М., 1998. — С. 88—89. В зарубежной литературе термин ESB давно уже никаких сомнений не вызывает: см. Домжальски К. Из истории исследования краснолаковой керамики восточного производства // Эллинистическая и римская керамика... — С. 21.

¹⁰ Knipowitsch T. Untersuchungen zur Keramik römischer Zeit den aus den Griechenstädten an der Nordküste des Schwarzen Meeres; I. Die Keramik römischer Zeit aus Olbia in der Sammlung der Eremitage // Materialien zur römisch-germanischen Keramik, IV. — Ф.М., 1929; Книпович Т.Н. Краснолаковая керамика первых веков н. э. из раскопок Боспорской эккледиции 1935—1940 гг. // МИА. — № 25. — М.; Л., 1952. Существует даже специальная работа о «пергамской» керамике

римского времени: *Колесник В.А.* К вопросу о краснолаковой керамике пергамского круга в Северном Причерноморье // История и археология Слободской Украины: Тез. докл. и сообщений Всесукр. конференции, посвященной 90-летию XII Археол. съезда. — Харьков, 1992. — С. 126—127.

¹¹ См., например: *Журавлев Д.В.* Краснолаковая керамика Северного Причерноморья римского времени: основные итоги и перспективы изучения (краткий обзор отечественной литературы) // Эллинистическая и римская керамика... С. 31—51; *Журавлев Д.В.* Краснолаковая керамика из позднескифских некрополей Юго-Западного Крыма // Проблемы археологии Юго-Восточной Европы: Тез. докл. VII Донской археол. конф. — Ростов н/Д, 1998; *Zhuravlev D.* Terra sigillata and red slip pottery from Late Skythian necropoleis of the South-Western Crimea (1st—3rd centuries AD) // RCRF Acta 36. — Abingdon, 2000. — P. 151—160. Готовится к печати монография, в которой, хочется надеяться, сняты некоторые вопросы определения центров и хронологии некоторых форм: *Журавлев Д.В.* Краснолаковая керамика Юго-Западного Крыма (по материалам позднескифских некрополей Бельбекской долины). — Тр. ГИМ. — М. (в печати).

¹² *Zhuravlev D.* Terra sigillata and red slip pottery... — P. 152—154. Эта работа была выполнена мною совместно с К. Домжалски (Ин-т археологии и этнологии ПАН, Варшава) и готовится к публикации. Надеюсь, что через некоторое время нам удастся не только разбить Понтийскую сигиллату на дробные группы, но и с помощью археометрических методов локализовать центры производства в различных городах Причерноморья. В настоящее время над этим успешно работает Г. Шнайдер (Берлин).

¹³ *Арсеньева Т.М.* Две группы краснолаковых сосудов из Танаиса // КСИА. — 1985. — Вып. 182. — С. 77—84. Ср.: *Книпович Т.Н.* Указ. соч. — С. 300, 304.

¹⁴ *Schäfer J.* Terra sigillata aus Pergamon // AA. — 1962; *Meyer-Schlichmann C.* Die Pergamenische Sigillata aus der Stadtgrabung von Pergamon. Mitte 2 jh v.Chr.—mitte 2 jh n.Chr // PF. Bd 6. — Berlin; New York, 1988; См. также подробную рецензию на эту книгу: *Журавлев Д.В., Малышев А.А.* // РА. — 1994. — № 4. — С. 228—232.

¹⁵ *Schäfer J.* Hellenistische Keramik aus Pergamon // PF. — 1968. — Bd, 2, B; *Hübner G.* Die applikenkeramik von Pergamon. Eine bildersprache im dienst des Herrscherbultes // PF. — Bd, 7. — Berlin; New York, 1993; В Северном Причерноморье: *Горнчаровский В.А.* Пергамская керамическая мастерская и ее продукция на Боспоре // СА. — 1983. — № 2. — С. 117—124; *Он же.* Эллинистический Пергам и Северное Причерноморье (к проблеме контактов): Автореф. дис.... канд. ист. наук. — Л., 1984; *Коваленко С.А.* Античная рельефная керамика в Северном Причерноморье: Автореф. дис.... канд. ист. наук. — М., 1989; *Журавлев Д.В.* Позднеэллинистический пергамский скифос с аппликативными рельефами из дома Хрисалиска // ВДИ. — 1995. — № 3. — С. 72—79; *Zhuravlev D.A.* Skyphos from the House of Chrysaliskos and Pergamene Pottery Import in the Bosporean Kingdom // Επιστημονική συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική. Προβλήματα χρονολογίας-Κλειστά συνόλα — Εργαστήρια Αθήνα, 2000. — P. 269—272.

¹⁶ *Mandel U.* Kleinasiatische reliefkeramik der mittleren Kaiserzeit die «oinophorengruppe» und verwandtes // PF. — Bd 5. — Berlin; New York, 1988. — Form P195 (пергамского производства). — Taf. 22; *Hayes J.W.* Paphos. III. The Hellenistic and Roman Pottery. — Nicosia, 1991. — Pl. 12,8 (книдского происхождения). Приношу благодарность А.Е. Пуздровскому и Ю.П. Зайцеву за информацию об этом сосуде.

¹⁷ *Кунина Н.З., Сорочина Н.П.* Стекланные бальзамарии Боспора // Тр. ГЭ. — 1973. — XIII. — Рис. 3, 31.

¹⁸ *Книпович Т.Н.* Указ. соч. — С. 292. Этой даты придерживались, например, В.И. Кадеев и С.Б. Сорочан. См. *Кадеев В.И., Сорочан С.Б.* Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н. э. — V в. н. э. (на материалах Херсонеса). — Харьков, 1989. — С. 27—28; *Кадеев В.И.* Про торгівлю Херсонеса з Середземномор'ям у I—IV ст. н. е. // Вісн. Харьк. ун-ту. — 1970. — № 45. — Вып. 4. — С. 62—68. При этом некоторые исследователи продолжали придерживаться традиционно ранней даты (I в. до н. э.) — *Забелина В.С.* Эллинистическая импортная керамика из Пантикапея // Сообщения ГМИИ им. А.С. Пушкина. — 1984. — Вып. 7. — С. 146; *Bouzek J.* Studies of Greek Pottery in the Black Sea Area. — Prague, 1990. — P. 78.

¹⁹ См., например: *Robinson H.S.* Pottery of the Roman Period. Chronology // The Athenian Agora. — Princeton, 1959. — Vol. 5. Сейчас наметилась тенденция пересмотра дат многих комплексов римского времени с Афинской агоры, ставших эталонными хронологическими реперами для Средиземноморья: *Hayes J.W.* Recent Work on Roman Imported and Local Pottery from the Athenian Agora and the Isthmian Sanctuary // Hellenistische und Keiserzeitliche Keramik... — P. 7—17.

²⁰ *Hayes J.W.* Op. cit. — P. 49—70.

²¹ *Журавлев Д.В.* Краснолаковая керамика группы... — С. 238 («до траяновского времени»). — С. 241—242.

²² Там же. — С. 234.

²³ Там же. — С. 249.

²⁴ *Пуздровский А.Е., Зайцев А.П., Лобода И.И.* Погребения знати I в. н. э. на Усть-Альминском некрополе в Крыму (раскопки 1996 г.) // Eurasia Antiqua. — 2001. — Bd. 7. Berlin (в печати).

²⁵ Там же. С. 182—184.

- ²⁶ Труфанов А.А. Типология краснолаковых тарелок с вертикальным бортиком (по материалам могильников Юго-Западного и Центрального Крыма) // Бахчисарайский истор.-археол. сборник. — Симферополь, 1997. — Вып. 1. — С. 181—192.
- ²⁷ Пузровский А.Е., Зайцев Ю.П., Новиков И.И. Сарматское погребение из окрестностей Неаполя скифского // Проблемы археологии Северного Причерноморья (к 100-летию основания Херсонского музея древностей). — Херсон, 1991. — С. 116—122. Морфологически это отнюдь не самый ранний вариант чаши формы 8.
- ²⁸ Пузровский А.Е. Новый участок восточного некрополя Неаполя скифского // РА. — 1992. — № 2. — С. 188.
- ²⁹ Зубар В.М., Савеля О.Я. Новый сарматский могильник другої половини I — початку II ст. н. е. в Південно-Західному Криму // Археологія. — 1989. — № 2.
- ³⁰ Дашевская О.Д. Поздние скифы в Крыму // САИ. — 1991. — Вып. Д1-7. — С. 32.
- ³¹ Дашевская О.Д. Два склепа Беляусского могильника // КСИА. — 1969. — Вып. 119. — Рис. 34, 7—9.
- ³² См., например: Гуцина И.И., Журавлев Д.В. Позднескифский некрополь римского времени.... — Табл. 118. Этот список можно продолжить. Очень важно отметить синхронность бытования ряда форм ESB с тарелками понтийской сигиллаты с клеймами *planta pedis*.
- ³³ Орлов К.К., Скорый С.А. Комплекс з бронзовим посудом римського часу з поховання в Центральному Криму // Археологія. — 1989. — № 2. — С. 63—73.
- ³⁴ Шкроб О.Б. Методика изучения и классификации краснолаковой керамики (из материалов раскопок Булганакского городища) // Проблемы археологии Северного Причерноморья (к 100-летию основания Херсонского музея древностей). — Херсон, 1991. — С. 140 (по В.В. Кропотову). — Рис. 3, 10, 14 (О.Б. Шкроб отмечает три сосуда «из Самоса» и датирует их I в. н. э.).
- ³⁵ Шкроб О.Б. Указ. соч. — Рис. 1, 3.
- ³⁶ Кропотов В.В. Указ. соч.; сноска 32.
- ³⁷ Храпунов И.Н. Булганакское позднескифское городище (по раскопкам 1981—1989 гг.) // МАИЭТ. — Вып. 2. — С. 7—8. — Рис. 26, 7.
- ³⁸ Богданова Н.А. Могильник первых веков нашей эры у с. Заветное // Археологические исследования на юге Восточной Европы. Тр. ГИМ. — 1989. — Вып. 70. — Табл. V. В.В. Кропоткин считает его малоазийским, т. е. не «самосским»; Кропоткин В.В. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э. — V в. н. э.) // САИ. — 1970. — Вып. Д1-27. — С. 15. — Табл. II, хотя на рисунке Н.А. Богдановой, хранящемся в архиве отдела археологических памятников ГИМ, отчетливо видно, что тарелка имеет все характерные черты посуды ESB.
- ³⁹ Hayes J.W. Op. cit. — P. 52 (со ссылкой на Дж. Пуччи).
- ⁴⁰ Гайдукевич В.Ф. Керамический комплекс II в. н. э. из Мирмекия // КСИА. — 1963. — Вып. 95; Журавлев Д.В., Ломтадзе Г.А. Керамический комплекс II в. н. э. с акрополя Пантикапея // Древности Боспора. — М., 1999. — Т. 2. — С. 98—113 и т. д.
- ⁴¹ Очень показателен опубликованный комплекс из Эфеса, относящийся к эпохе Флавиев, в котором представлен практически тот же набор форм, что и в Бельбекском могильнике: сюрмы 5, 6, 58, 60, 62, 65, 70, 71, 74B, 75, 76B; См. *Ladstätter S. Ein Flavischer Fundcomplex aus dem Hanghaus 2 von Ephesos 1970* // RCRF Acta 36. Abingdon. — S. 97—104.
- ⁴² Благодарю за консультацию С. Менчелли (Пиза, Италия) и Дж. Хейса (Оксфорд, Великобритания), любезно обративших мое внимание на некоторые особенности формы данного сосуда.
- ⁴³ Журавлев Д.В. Краснолаковая керамика Северного Причерноморья римского времени.... — Табл. 1, 12.
- ⁴⁴ Ettliger E., Hedding B., Hoffmann B., Kenrick P.M., Pucci G., Roth-Rubi K., Schneider G., Schnurbein S., Wells C., Zabehlicky-Scheffenecker S. *Conspectus formarum terrae sigillatae Italico modo confectae* // *Materialien zur römisch-germanischen Keramik*, 10. — Bonn. — P. 90.
- ⁴⁵ Zhuravlev D. *Terra sigillata and red slip pottery*.... P. 152.
- ⁴⁶ Сорокина Н.П., Гуцина И.И. Стекланные изделия из могильников первых веков н. э. Юго-Западного Крыма // История и культура Евразии по археологическим данным. Тр. ГИМ. — 1980. — Вып. 1980; Гуцина И.И., Сорокина Н.П. Новые находки стекланных сосудов в могильнике Бельбек IV в Юго-Западном Крыму // Древности Евразии в скифо-сарматское время. — М., 1984; Сорокина Н.П. Анатолийские стекланные сосуды I—II вв. н. э. из Северного Причерноморья // Античный мир. Византия. К 70-летию профессора В.И. Кадеева. — Харьков, 1997. — С. 214—224. Хронология стекланных бальзамариев, которых в могильнике Бельбек IV найдено более 50, в целом соответствуют датировкам стекла из некрополей Пантикапея и Кел; Кушина Н.З., Сорокина Н.П. Указ. соч.
- ⁴⁷ Гуцина И.И., Журавлев Д.В. Погребения с бронзовой посудой из могильника Бельбек IV в Юго-Западном Крыму // РА. — 1999. — № 2. — С. 157—171. См. также: Zhuravlev D. *The Late Skythian Burial Rite in the Belbek Valley of southwest Crimea in Roman Period* // *Grave Matters. Eight studies of First Millenium AD burials in Crimea, England and Southern Scandinavia*:

Papers from a session held at the Europ. Assoc. of Archaeologists Fourth Annual Meeting in Göteborg 1998. — BAR International Series 781. — 1998. — P. 119—131.

⁴⁸ Амброз А.К. Фибулы юга европейской части СССР. II в. до н. э. — IV в. н. э. // САИ. — 1966. — Вып. Д1-30. — С. 48. — Табл. 9, 6.

⁴⁹ Кунина Н.З., Сорокина Н.П. Указ. соч. — С. 166.

⁵⁰ Журавлев Д.В. Краснолаковая керамика группы... — С. 240.

⁵¹ Гуцина И.И. О локальных особенностях культуры населения Бельбекской долины в первые века н. э. // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — Ч. II. Тр. ГИМ. — 1982. — Вып. 54. — Рис. 4, 72. Учитывая полиграфические особенности этого издания, следует быть осторожнее с определением вещей из могил.

⁵² Журавлев Д.В. Краснолаковая керамика группы... — С. 241.

⁵³ Гуцина И.И., Журавлев Д.В. Позднескифский некрополь римского времени... — Табл. 64—65.

⁵⁴ Амброз А.К. Указ. соч. — С. 42.

⁵⁵ Гуцина И.И., Журавлев Д.В. Позднескифский некрополь римского времени... — Табл. 98—99.

⁵⁶ Журавлев Д.В. Краснолаковая керамика группы... — С. 240; См. также: Гуцина И.И., Журавлев Д.В. Позднескифский некрополь римского времени... — Табл. 109.

⁵⁷ Амброз А.К. Указ. соч. — С. 45. — Табл. 5, 14.

⁵⁸ Труфанов А.А. К вопросу о периодизации культуры поздних скифов Крыма // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. — Одесса, 1997. — С. 269—274.

⁵⁹ Богданова Н.А., Гуцина И.И., Лобода И.И. Могильник Скалистое III в Юго-Западном Крыму (I—III вв. н. э.) // СА. — 1976. — № 3. — Рис. 4, 48. К сожалению, мне еще не удалось исследовать этот сосуд *de visu*.

⁶⁰ Журавлев Д.В. Краснолаковая керамика группы... — С. 236—237.

⁶¹ Висотская Т.Н. Усть-Альминское городище... — Табл. 4, 15—22.

⁶² Сорокина Н.П., Гуцина И.И. Указ. соч. — С. 96. — Рис. 2, 2.

⁶³ Гуцина И.И., Журавлев Д.В. Позднескифский некрополь римского времени... — Табл. 56, 9—20.

⁶⁴ Здесь же добавлю, что в связи с тем, что импорт *ESB* представлен в Северном Причерноморье не всеми формами, классификация Дж. Хейса значительно полнее, чем опубликованная мною. Поэтому ее использование при описаниях керамики предпочтительнее. Тем не менее отсутствие книги Дж. Хейса в большинстве библиотек стран СНГ не дает возможности указывать условные типы и по моей статье.

⁶⁵ Журавлев Д.В. Краснолаковая керамика группы... — С. 236.

⁶⁶ Там же. — С. 237.

⁶⁷ Там же.

⁶⁸ Там же. — С. 238.

⁶⁹ Зайцев Ю.П., Неневоля И.И. Отчет об охранных археологических исследованиях могильника первых веков нашей эры у села Красная Заря Бахчисарайского района в 1996 г. // НАКФ ИА НАНУ. — Рис. 28 (оп. № 42).

⁷⁰ Журавлев Д.В. Краснолаковая керамика группы... — С. 239. Я по-прежнему не могу быть полностью уверен в принадлежности моих форм 4, 12 и 13 к *ESB* до появления большой серии анализов глины. При этом уже неоднократно в фондах музеев я встречал венчики кувшинов, глина которых визуально не отличалась от *ESB*. Подобные находки не известны в Малой Азии, но в Причерноморье встречаются и другие формы *ESB*, керамики Чандарли и других групп, не вошедшие в классификацию Дж. Хейса.

⁷¹ Журавлев Д.В. Краснолаковая керамика группы... — С. 239.

⁷² Там же.

⁷³ Там же. — С. 240.

⁷⁴ Зайцев Ю.П., Неневоля И.И. Указ. соч. — Рис. 22 (оп. № 28).

⁷⁵ Журавлев Д.В. Краснолаковая керамика группы... — С. 240—242.

⁷⁶ Там же. — С. 242.

⁷⁷ См., например: Дьячков С.В. Указ. соч. — С. 89. — Рис. 5, 4; клеймо СЩКЛ/ЕЙДБ.

⁷⁸ Veyll D. Op. cit. — Taf. 1, 14. Сосуд датируется временем правления Флавиев — Траяна.

⁷⁹ Журавлев Д.В. Краснолаковая керамика группы... — С. 243.

⁸⁰ Там же. — С. 244.

⁸¹ Гуцина И.И., Сорокина Н.П. Новые находки... — Рис. 2, 30—37. — С. 48—49.

⁸² Там же. — С. 244.

⁸³ Там же.

⁸⁴ В могильнике Заветное также известны комплексы I в. н. э., содержавшие не только Восточную сигиллату В, но и понтийскую сигиллату с клеймами *planta pedis*. Из широко известных некерамических находок найдены: в погребениях 93 — зеркало (Firsov K. The Roman Period necropolis of Zavetnoe in southwest Crimea. Burial structures and mortuary ritual // Grave Matters. Eight studies... — 1999. — Feig. 13, 6), близкое по типу к зеркалам с краевой перфорацией I в.

н. з.; фибула AVCISSA — на території могильника и т. п. По мнению К.Б. Фирсова, работающего с материалами этого некрополя, в могильнике фиксируется группа погребений I в. н. э. Ср. *Богданова Н.А.* Указ. соч. — С. 17—70.

⁸⁵ В *настоящее* время мною готовится подробная публикация этих материалов из раскопок Н.М. Печенкина в 1904 г., хранящаяся ныне в Музее антропологии и этнографии им. Петра Великого (Санкт-Петербург).

⁸⁶ См., напр.: *Lund J.* Op. cit. — P. 109.

⁸⁷ *Гуцина И.И., Журавлев Д.В.* Погребения с бронзовой посудой... Там же см. библиографию и сводку находок римской бронзовой посуды в позднескифских памятниках Крыма.

⁸⁸ *Кадева В. М.* Очерки истории экономики Херсонеса в I—IV веках н. э. — Харьков, 1970. — С. 91—98; *Ушаков С. В.* К вопросу о херсонесской краснолаковой керамике // Херсонес в античном мире. Историко-археологический аспект. — Севастополь, 1977. — С. 120—123.

Одержано 19.03.2001

Д.В. Журавлев

ЩОДО ДАТУВАННЯ *EASTERN SIGILLATA B* У ПІВДЕННО-ЗАХІДНОМУ КРИМУ

В другій половині I — першій половині II ст. н. е. серед імпортової керамічної продукції на ринках Середземномор'я та Причорномор'я домінує Східна сигилата В, яка виготовлялася в Траллах. У могильнику Бельбек IV Східна сигилата В репрезентована 49 посудинами, що становить майже 100 % імпортової кераміки того часу. Переважна кількість посудин *ESB* — відкриті форми (тарілки, чаші та ін.), що пов'язано з проблемами транспортування: зручністю пакування і компактністю саме цих форм, а також крихкістю глини *ESB*.

Приводом для написання цієї статті стала публікація В.В. Кропотова щодо датування фібул (пізнішого датування *ESB*) та появи *ESB* в Криму в першій половині II ст. н. е. за датуванням фібул. В.В. Кропотів дійшов висновку щодо появи могильників Бельбек IV, Завітне та інших лише на початку II ст. н. е.

З погляду автора, могильники Бельбек IV, Завітне та інші виникли у другій половині I ст. н. е., а поховання в Усть-Альмінському некрополі й не припинялися. Висновки В.В. Кропотова стосовно виникнення могильників у Південно-Західному Криму внаслідок сарматської міграції початку II ст. н. е. потребують більш аргументованого дослідження.

Критичний аналіз публікації В.В. Кропотова дав змогу уточнити датування декількох комплексів могильника Бельбек IV. Головний висновок В.В. Кропотова щодо появи *ESB* в Криму лише в першій половині II ст. н. е. невірний. Східна сигилата В появляється одночасно у другій половині I ст. н. е. в могильниках Південно-Західного Криму і решти центрів Північного Причорномор'я, а в першій половині II ст. її кількість зменшується. До середини століття вона повністю зникає, що абсолютно збігається і з середземноморською хронологією.

D. V. Zhuravlev

ON THE DATING OF *EASTERN SIGILLATA B* IN THE SOUTH-WEST CRIMEA

Eastern sigillata B, which was produced in Trall, prevailed among the import ceramic products on the markets of the Mediterranean and Black Sea regions at the second half of the I — the first half of the II century AD. In the sepulchre of Bel'bek IV, it is represented by 49 vessels, which comprise almost 100% of the import ceramics of that time. The overwhelming majority of *ESB* vessels is open forms (plates, cups, etc.), which is related to the problems of transport: the convenience of packing, compactness of just these forms, and brittleness of *ESB* clay.

The reason for writing this paper is the publication by V. V. Kropotov. By basing on the dating of fibulas, he believed that *ESB* appeared in the Crimes at the first half of the II century AD.

But it is absolutely obvious that the sepulchres of Bel'bek IV and Zavitne arose at the second half of the I century AD and burials in the Ust-Al'minsk necropolis were not stopped. Therefore, the conclusions of V. V. Kropotov as for the appearance of the sepulchres in the south-west Crimea due to the Sarmatian migration require more arguments.

The critical analysis of Kropotov's paper enables us to refine the dating of several complexes of the sepulchre of Bel'bek IV. Moreover, the principal conclusion made by V. V. Kropotov as for the appearance of *ESB* in the Crimea only at the first half of the II century AD is wrong. *ESB* appeared simultaneously in the sepulchres of the south-west Crimea and in the rest centers of the south Black Sea region at the second half of the I century AD, and its amount decreased at the first half of the II century AD. To the middle of the II century AD, it almost completely vanished, which exactly coincides with the Mediterranean chronology.

Нові відкриття і знахідки

А.А. Залізник

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ПОЛІССЯ У ПЕРВІСНУ ДОБУ

На основі аналізу археологічних даних автор доходить висновку стосовно переважно західних культурно-історичних зв'язків Полісся у давні часи. За останні 12 тис. років простежується близько 15 міграційних хвиль із заходу в Північно-Західну Україну.

Історичні долі людності певного регіону головним чином визначають його розташування та природну своєрідність. Україна — одна з найбільших країн Європи. Її землі належать до різних природних зон, а поселення їх здавна контактує з різними культурно-історичними центрами Євразії. Тому на українських теренах з первісних часів простежуються три провінції, які мали різного напрямку етногенетичні зв'язки. Північно-Західна Україна (Полісся й прилеглі райони Волині та Прикарпаття) розвивалися в тісних контактах з Південною Балтією; Південно-Західна провінція перебувала під балканськими впливами, а степи південного сходу являли собою західне крило великого азійського світу скотарів-номадів.

Про три складові української культури писав Є. Маланюк¹. На думку дослідника, українська культура постала з трьох основ — «варязької мілітарності, античної Еллади та азійського степу». Розвиток археології дає змогу конкретизувати це історіософське твердження і виокремити три згадані культурно-історичні провінції України².

Значимо, що така культурно-історична строкатість не є унікальною. Вона характерна для всіх великих країн світу. Наприклад, у Європі різний напрям культурно-історичних зв'язків мали окремі регіони Франції, Німеччини, Польщі, Росії. Спробуємо прослідкувати, коли, за даними археології, почала формуватися Північно-Західна провінція України.

Поліська низовина, яка займає північ України та південь Білорусі, у природно-ландшафтному сенсі є східною частиною Великої Європейської низовини. Остання простяглася від Великобританії до басейну Десни на 2,5 тис. км і характеризується специфічними, досить однорідними природними умовами: помірним, відносно вологим кліматом, плоским рельєфом з піщанистими ґрунтами, численними ріками та болотами, суцільними змішаними лісами. Археологічні матеріали дають змогу наголошувати про стійкі культурні зв'язки первісного населення Полісся зі своїми західними сусідами, що мешкали в аналогічних природних умовах Південної Балтії починаючи з кінця льодовикової доби.

Близько 12 тис. років тому під час алередського потепління Німецька, Польська та Поліська низовини заросли сосново-березовими лісами з відповідною лісовою фауною. Тундра зі стадами північного оленя збереглася північніше, в Ютландії. У той час тут мешкали мисливці на північного оленя культури Лінгбі.

Різке похолодання на початку Дріасу III близько 11 тис. років тому зумовило вимерзання лісів на безкраїх рівнинах від нижнього Рейну до верхнього Дніпра. Німецьку, Польську та Поліську низовини вкрили холодні тундро-степи з фауною, придатною для життя північного оленя. Це сприяло розселенню мисливців на оленя культури Лінгбі з Ютландії далеко на схід у межах згаданих низовин³ (рис. 1). На лінгбійському культурному ґрунті в IX тис. до н. е. постала величезна етнокуль-

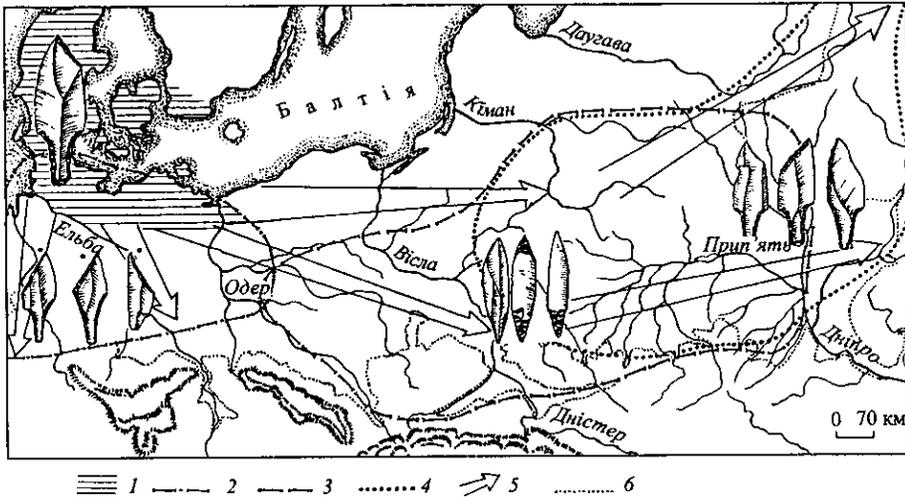

Рис. 1. Розселення мисливців на північного оленя у X—IX тис. до н. е.: межі поширення культур: 1 — Лінгбі, 2 — Аренсбург, 3 — Свідер, 4 — Красносілля, 5 — напрямок розселення людності культури Лінгбі 11 тис. років тому; 6 — межа Великої Європейської низовини

турна спільнота споріднених культур мисливців на північного оленя. Крім Лінгбі до неї входили генетично споріднені з нею культури Аренсбург Північної Німеччини, Свідер Польщі та Північної України, культури Білорусі та Литви, Красносілля Полісся та верхнього Дніпра⁴. Різняться між собою ці споріднені культури передусім формою наконечників стріл (рис. 1). Ця мисливська людність мешкала в межах згаданих північноєвропейських низовин, просуваючись за їх межі на південь лише у виняткових випадках.

Відступ льодовика та різке потепління близько 10 тис. років тому привели до відходу мисливців на північного оленя Польської та Поліської низовин далеко на північ Східної Європи. Лісотундра зі стадами північного оленя, що в часи зледеніння вкривала європейські низовини, заросла лісами з лісовою фауною (лось, тур, олень, кабан, косуля). У Полісся із заходу приходять лісові мисливці культурної області Дювенсі, яка 10—8 тис. років тому охоплювала величезні обшири від р. Темза на заході до р. Десна на сході. У Поліссі ця людність лишила пам'ятки кудлаївської культури⁵ (рис. 2).

Близько 8 тис. років тому через трансгресію Балтійського моря з Ютландії та Північної Німеччини почала розселятися у східному напрямку людність культури Маглемезе. На їх генетичному підґрунті в басейнах Вісли, Німану та Прип'яті постала янїславицька культура. На сході ця людність досягла р. Сіверський Донець, а на півдні — Надпоріжжя⁶ (рис. 3).

Численні неолітичні могильники V—IV тис. до н. е. Середнього Подніпров'я та Надпоріжжя (Василівка III, Вовниги, Олександрія, Ясиновате, Вільнянка, Микільське тощо)⁷ містять випростані масивні кістяки високих північних європеїдів. Вони належать до так званого вовницького антропологічного типу і мають прямі паралелі серед антропологічних решток могильників Західної Балтії V—III тис. до н. е. (Ведбек, Ертебеле, Скотехолм тощо)⁸. Отже, антропологічні дані підтверджують висновки археологів про міграцію у VI—V тис. до н. е. мешканців Західної Балтії у південно-східному напрямку через Польську та Поліську низовини у Середнє Подніпров'я. Переконливі археологічні та антропологічні дані свідчать про участь цих прибульців з Балтії у формуванні дніпро-донецької культури басейну Прип'яті та лісостепового лівобережжя Дніпра у V тис. до н. е. (рис. 3). Згадана північноєвропейська людність стала підґрунтям найдавнішої індоєвропейської спільноти — середньостогівської і споріднених з нею культур IV тис. до н. е. лісостепового лівобережжя Дніпра⁹.

Показово, що до згаданого розселення мисливської людності Полісся у південно-східному напрямку на лівобережжя Дніпра у VI—V тис. до н. е. південна межа балтійських спільнот кам'яної доби X—V тис. до н. е. в цілому збігалась з південною межею Німецької, Польської та Поліської низовин.

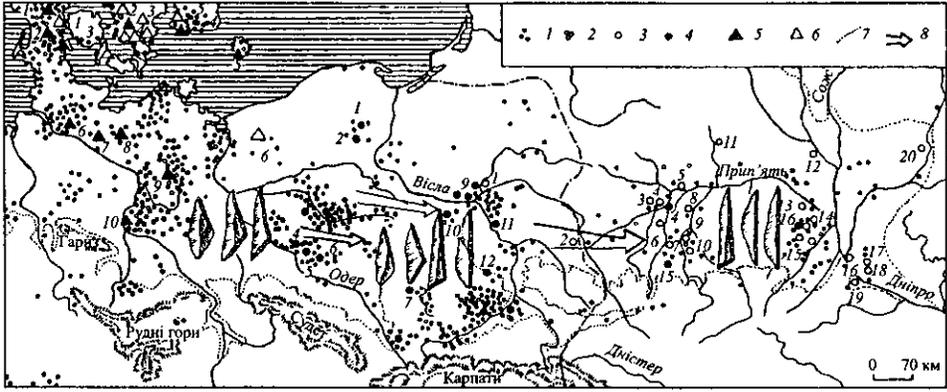

Рис. 2. Розселення лісових мезолітичних мисливців культурної області Дювенсі в VIII—VII тис. до н. е.: 1 — коморницькі трикутники та вістря; 2 — кудлаївські вістря; пам'ятки культури: 3 — Кудлаївка, 4 — Коморниця, 5 — Дювенсі, 6 — Мелстед; 7 — південна межа Великої Європейської низовини; 8 — напрям розселення людності на початку мезоліту

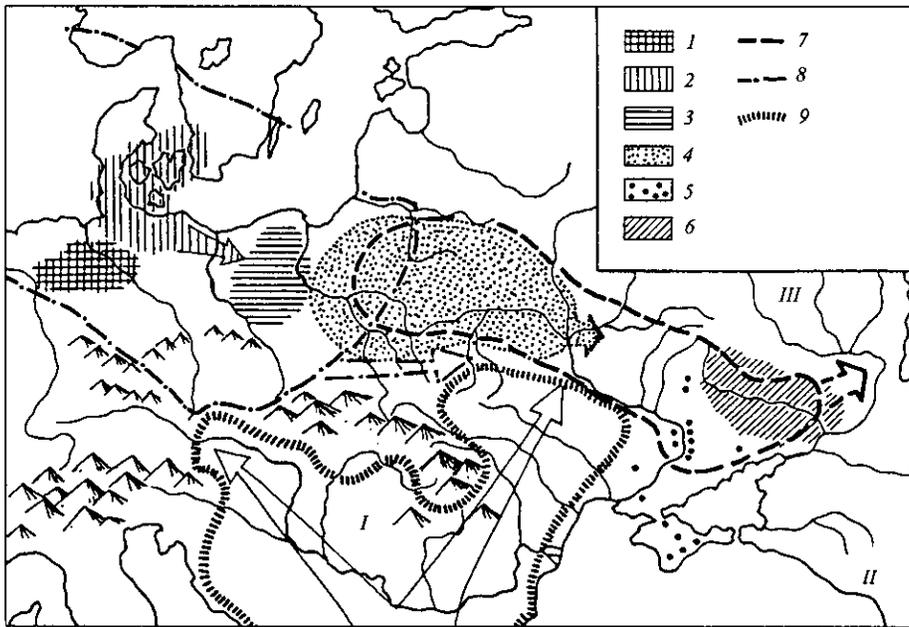

Рис. 3. Міграційні процеси в Європі у VI—IV тис. до н. е.: пізньомезолітичні культури західнобалтійського походження: 1 — Лейен-Вартен, 2 — Олдеслос, 3 — Хойнице-Пенки, 4 — Яніславиця; 5 — стоянка з яніславицькими вістрями; 6 — донецька культура; межі розповсюдження неолітичних культур: 7 — гребінцевої кераміки, 8 — лійчастого посуду, 9 — неоліту балканського походження; I — балканська неолітична працивілізація; II — пракартвели; III — прафінно-угри

Три хвилі мігрантів із заходу прокотилися по землях Північно-Західної України в неоліті. У V тис. до н. е. через Південну Польщу на Волинь та Поділля прийшли носії центральноєвропейської культури лінійно-стрічкової кераміки Подунав'я. У IV тис. до н. е. до Полісся із заходу докотилася хвиля культури лійчастого посуду (рис. 3), а у III тис. до н. е. — кулястих амфор. Носії останніх, очевидно, вже були індоевропейцями. Саме на їхній базі у Центральній Європі постали культури шнурової кераміки — пращури індоевропейців Європи (кельтів, германців, балтів, слов'ян). У III—II тис. до н. е., рухаючись на схід, ця людність зайняла Полісся, Волинь, басейн Німану, верхній Дніпро і у вигляді фат'янівської культури досягла верхів'їв Волги¹⁰ (рис. 4).

Пізніше на базі культур шнурової кераміки у Центральній Європі постають культури курганних поховань та полів поховальних урн. Науковці називають їх дав-

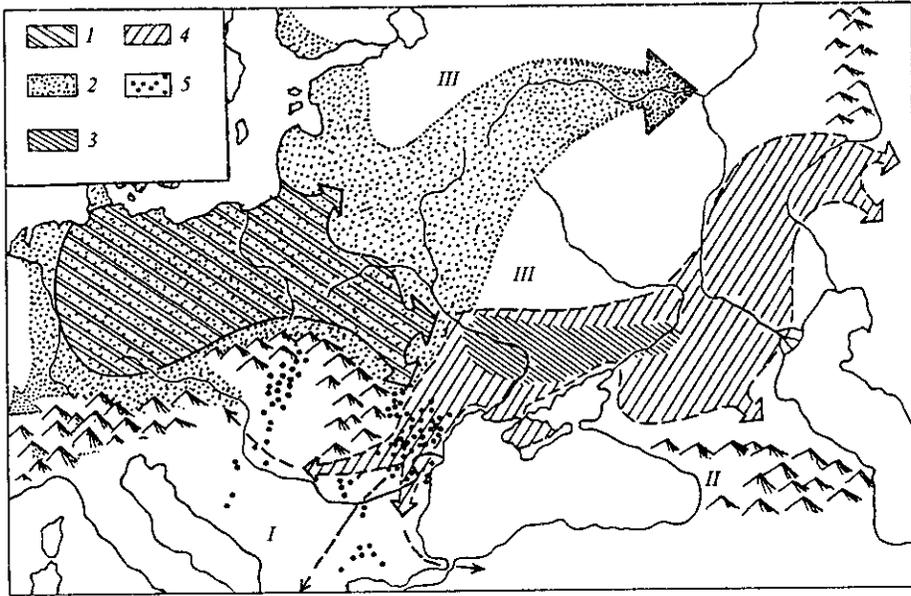

Рис. 4. Міграційні процеси в Європі у III—II тис. до н. е.: 1 — культура кулястих амфор; 2 — культура шнурової кераміки; 3 — середньостогівська культура; 4 — ямна культура; 5 — кургани зі степовим поховальним обрядом у Подунав'ї; I — неоліт Балкан; II — пракартвели; III — прафіно-угри

ньоєвропейськими і вважають безпосередніми прасурами індоевропейських народів¹¹. Тшинецько-комарівська культура Південного Полісся на Волині середини II тис. до н. е. була фактично східним крилом зазначених культур Центральної Європи.

Багато дослідників, зокрема Б.О. Рибаків, вважають тшинецько-комарівську культуру прасуrom слов'янства. У слов'яногенезі на теренах між Віслою та середнім Дніпром брали участь також нащадки давньоєвропейців з Північної Польщі — носії підкльошової та поморської культур, які наприкінці I тис. до н. е. просунулись із заходу в Північно-Західну Україну до Подніпров'я¹².

Міграції з Польської низовини в Українське Полісся, на Волинь та Поділля простежуються і пізніше. Археологи та історики дійшли висновку щодо приходу сюди близько межі ер східних германців (пшеворська культура) та готів (вельбарська культура) у II—III ст. н. е.¹³.

Завдяки свідченням Йордана та зусиллям археологів досить багато відомо про міграцію готів з Південної Балтії через Волинь у Надчорномор'я. Йордан у мандрівних сагах пише, що готи «у постійній війні, з жінками і дітьми рухались у Скіфію, яку вони своєю мовою називали Ойум. Перемагаючи, вони по тому досягли віддаленої частини Скіфії, що межує з Понтом»¹⁴. Під час переправи готів через безкрайне болото (ймовірно поліське) готи втратили на гатях багато людей.

Готи часів міграції в Ойум відомі археологам за пам'ятками вельбарської культури. Остання виникла на межі ер у Помор'ї та на нижній Віслі. Генетично вона пов'язана з оксивською культурою Північної Польщі, хоча в її матеріальній культурі простежуються певні впливи із Скандинавії¹⁵. У I—III ст. н. е. готи просувались у південно-східному напрямку до Мазовії, Західного Полісся і через Волинь вийшли до верхів'їв Південного Бугу (рис. 5). Готи суттєво вплинули на слов'яногенез у Північно-Західній Україні¹⁶.

Мандрівка готів з Південної Балтії на Полісся та Волинь не була чимось екстраординарним і проходила традиційним міграційним шляхом, проторованим ще за доби мезоліту, неоліту, бронзи. Маються на увазі згадані міграційні хвилі із заходу до Полісся культурних спільнот Лінгбі, Дювенсі, Маглемезе у мезоліті, лінійно-стрічкової та лійкоподібної кераміки в неоліті, кулястих амфор, шнурової кераміки та тшинецько-комарівської доби бронзи, підкльошової, поморської, пшеворської та вельбарської культур доби раннього заліза. З огляду на зазначене, експансію скандинавських варягів до Полісся, Волині і Подніпров'я у IX—XI ст., Литви, Польщі

та Швеції у XIV—XVIII ст. можна розцінювати як своєрідний, реліктовий прояв давніх культурно-історичних зв'язків Північно-Західної України з Балтією.

Зазначимо, що досі не виявлено ознак достатньо масових переселень за первісної доби у зворотному напрямку, тобто з Північно-Західної України на захід до басейну Вісли. Виняток становить хіба що міграція людності празької культури VI ст. з Волині та верхнього Дністра на захід до Малої Польщі та узбережжя Вісли.

Давні тісні культурно-історичні зв'язки Полісся з Південною Балтією пояснюються належністю цих земель до єдиної природно-ландшафтною зони Великої Європейської низовини, яка охоплює Англійську, Німецьку, Польську та Поліську низовини. Менш впевнено можна говорити про причини вражаючого постійного напрямку міграційних процесів на згаданих теренах протягом останніх 12 тис. років, а саме із заходу на схід, а не навпаки. Схоже, перші міграції мисливської людності Західної Балтії на схід спричинилися природно-кліматичними змінами на межі льодовикової доби та голоцену. Так, 12 тис. років тому переселення мисливців на північного оленя культури Лінгбі з Ютландії далеко на схід до верхнього Дніпра пояснюється саме таким напрямком розширення тундрової зони через різке похолодання на початку Дріасу III. Міграція на схід мезолітичних мисливців лісової зони — культурних областей Дювенсі (рис. 2) та Маглемезе 8 тис. років тому (рис. 3), ймовірно, пояснюється затопленням внаслідок морської трансгресії величезних територій між Англією, Ютландією та Голландією, що призвело до утворення Північного моря.

Можна стверджувати, що випереджаючий розвиток людності, яка мешкала у Південно-Західній Балтії, порівняно з розвитком первісних мисливських суспільств лісової зони Східної Європи почався з неоліту. Зростання чисельності населення у більш розвинутих регіонах зумовлювало його відтік на менш заселені території в межах єдиної природно-ландшафтною зони північноєвропейських низовин, тобто із заходу на схід до Полісся, а не навпаки. Лісова зона Східної Європи з нечисленним мисливським населенням за первісної доби грала роль своєрідного величезного резервуара для відтоку надлишків людності з розвинутих регіонів лісової зони Європи.

Потребує пояснення факт відсутності слідів значних міграцій до Полісся з півдня. Адже Південно-Західна Україна, починаючи з просування сюди в VII—V тис. до н. е. з Подунав'я носіїв культур Криш, лінійно-стрічкової кераміки, Трипілля, стає ареною бурхливого розвитку, що, очевидно, супроводжувався значним ростом чисельності людей доби неоліту в лісостепях між Карпатами та Дніпром. Разом з тим археологічні матеріали свідчать, що населення цього регіону не розселялося на північ за межі родючих лесових ґрунтів у Поліссі.

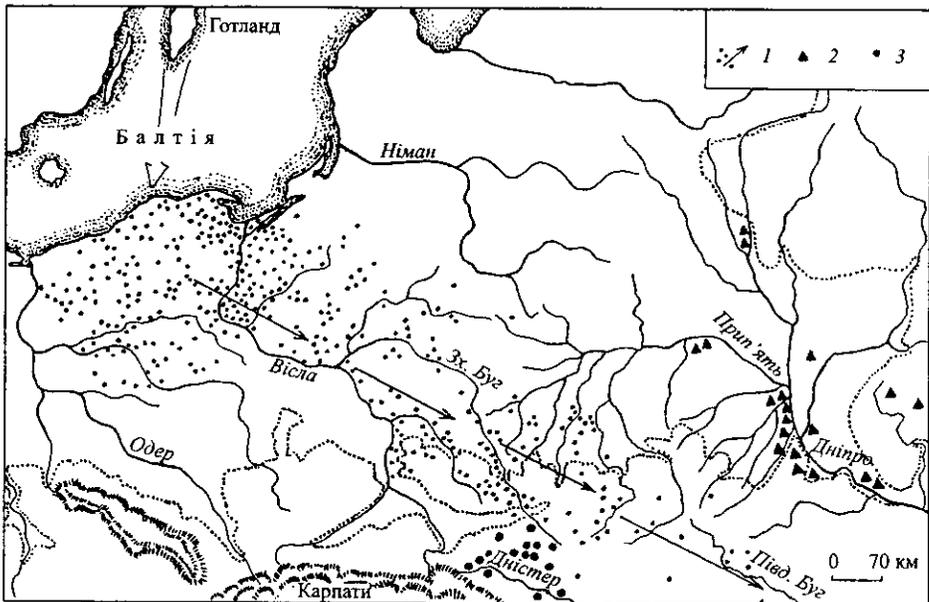

Рис. 5. Розселення готських племен у I—III ст. н. е.: 1 — пам'ятки вельбарської культури; 2 — кнівська культура; 3 — зубрицька група пам'яток, за В.Д. Баран

Виняток становить поява на півдні Київського та Житомирського Полісся близько V тис. до н. е., на межі мезоліту та неоліту, людності з буго-дністровською неолітичною керамікою та кукрекським кременем. Схоже, що експансія культури Кукутені-Трипілля в басейні Дністра та Південного Бугу зумовила відтік населення буго-дністровської культури у північно-східному напрямку — на південь Полісся та до Середнього Подніпров'я. Стимулювавши перехід місцевих мисливських колективів на неолітичному етапі розвитку, буго-дністровські прибульці скоро асимілювалися з автохтонами Полісся та Подніпров'я.

Складається враження, що яскрава природно-ландшафтна своєрідність Полісся порівняно з розташованою південніше лісостеповою зоною була суттєвою перепорою на шляху розселення неолітичних землеробів у басейні Прип'яті. Ця ж причина, можливо, стримувала міграційні процеси з півдня у Полісся і в пізніші часи. Разом з тим Полісся як східне крило єдиної природно-ландшафтної зони північноєвропейських низовин було відкрите для міграцій із заходу.

Отже, за останні 12 тис. років археологічно простежуються тісні етнокультурні зв'язки стародавнього населення Полісся з населенням Південної та Західної Балтії, Польської та Німецької низовин. За цей час не менше 15 міграційних хвиль прокотилося із заходу на Полісся та Волинь. Західний напрямок історичних зв'язків Полісся та прилеглих до нього територій був визначальним фактором етнокультурних процесів у Північно-Західній Україні починаючи з кінця льодовикової доби до середньовіччя включно¹⁷. Саме ці землі були прабатьківщиною слов'янства та українського етносу зокрема. Таким чином, є підстави наголошувати переважне західне етногенетичне коріння згаданих етносів. Не випадково найближчими родичами слов'ян, з огляду на мову та культуру, є їхні північно-західні сусіди — балти та германці.

Крім північно-західного культурно-історичного регіону, на українських територіях існує ще два. Південно-західні землі Подністров'я та Закарпаття здавна перебували під потужним прогресивним впливом Подунав'я та Балкан. Степи південного сходу України з моменту виокремлення скотарства в самостійну галузь економіки стали органічною частиною своєрідного світу євразійських степовиків-номадів. Втім, культурно-історичні зв'язки цих регіонів є темами окремих статей.

¹ Маланюк С. Нариси з історії нашої культури. — К., 1992. — С. 11, 26.

² Залізник Л. Україна між Європою і Азією // Наука і суспільство. — № 9/10. — С. 34—39.

³ Залізник Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. — Киев, 1989. — С. 76, 77; *Prahistorii ziem Polskich*. — Warszawa, 1975. — Т. 1. — S. 333.

⁴ Залізник Л. Л. Охотники... — С. 77—78.

⁵ Залізник Л. Л. Население Полесья в мезолите. — К., 1991. — С. 10—28.

⁶ Там само. — С. 28—41.

⁷ Телегин Д. Я. Неолитические могильники мариупольского типа. — Киев, 1991.

⁸ Потехина И. Д. Население Украины в эпоху неолита и раннего энеолита по антропологическим данным: Автореф. дис.... канд. ист. наук. — Киев, 1992. — С. 11.

⁹ Залізник Л. Л. Нариси стародавньої історії України. — К., 1994. — С. 97—99.

¹⁰ Там само. — С. 88; *Археология Украинской ССР*. — К., 1985. — Т. 1. — С. 133, 280, 290—291; *Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. — М., 1987. — С. 72—76.

¹¹ Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. — М., 1973. — Т. 1. — С. 286; *Седов В. В. Древнеевропейцы // Российская археология*. — 1993. — № 3. — С....

¹² *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* — Киев, 1985. — С. 16—17.

¹³ Там же. — С. 32, 73—75; Бірбрауер Ф. Готи в I—VII ст: територія розселення та просування за археологічними джерелами // *Археологія*. — 1995. — № 2.

¹⁴ Йордан. О происхождении и деянии готів. — М., 1960.

¹⁵ Бірбрауер Ф. Зазн. праця. — С. 35, 36.

¹⁶ Баран В. Д., Гороховский Е. Л., Магомедов Б. В. Черняховская культура и готская проблема // *Славяне и Русь*. — К., 1990; Баран В. Д. Місце Західної Волині у процесах готослов'янських відносин // *Полісся: мова, культура, історія*. — К., 1996. — С. 189—193.

¹⁷ Залізник Л. Л. Полісся в системі культурно-історичних регіонів України (за даними археології) // Там само. — С. 182—188.

Одержано 09.07.97.

КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ СВЯЗИ ПОЛЕСЬЯ В ПЕРВОБЫТНУЮ ЭПОХУ

На землях Украины с первобытных времен археологически прослеживаются три культурно-исторические провинции, которые имели разное направление этнокультурных связей. Северо-Западная Украина (Полесье и прилегающие районы Волыни и Прикарпатья) развивались в тесном контакте с Южной Балтикой. Юго-Западная область находилась под сильным влиянием Подунавья и Балкан. Степи юго-запада Украины представляли собой западное крыло огромного евразийского мира степняков-скотоводов.

В статье подробно рассматривается история этнокультурных связей Полесья с территориями, расположенными к северо-западу от него. Автор прослеживает 15 миграционных волн, которые за последние 12 тыс. лет прокатились на Полесье из Балтики, бассейнов Одера и Вислы.

L.L. Zaliznyak

CULTURAL-HISTORICAL TIES OF THE POLISSYA IN THE PRIMEVAL EPOCH

From the primeval time, three cultural-historical regions are traced on the territory of Ukraine that have different directions of their ethnic-cultural ties. The north-west Ukraine (Polissya and the adjacent regions of Volyn and the Carpathian region) developed in the close contact with South Baltic region. The south-west Ukraine was under the strong influence of the Danube and Balkan regions. Steppe of the south-west Ukraine were a west part of the huge Eurasian community of steppe cattle-breeders.

The author considers fully the history of ethnic-cultural ties of the Polissya with territories situated to the north-west from it and distinguishes 15 migration waves that propagated over the Polissya from the Baltic region, in particular, from the basins of the rivers of Odra and Vistula for the last 12 millennia.

С.О. Гусев

СЕРЕДНЬОТРИПІЛЬСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ СОСНИ НА р. ЗГАР

У статті охарактеризовано матеріали поселення трипільської культури етапу ВІІ Сосни. Висловлено міркування щодо тимчасового мешкання трипільців у Соснах у період освоєння середньобузького регіону.

Залишки стародавнього поселення доби трипільської культури поблизу с. Сосни Літинського р-ну Вінницької обл. виявили В.Д. Гопак та Б.І. Лобай під час археологічних розвідок 1980 р.¹ Поселення знаходилося на невеликому мисоподібному пагорбі лівого берега р. Згар, що здіймається на 15—18 м над широкою болотистою заплавою (рис. 1). З країв поселенський пагорб обмежений пологими ярами і мочаром. Визначити обриси напільного північного боку неможливо, оскільки кар'єрними роботами Літинського цегельного заводу, що розташований поряд, первісний рельєф суттєво пошкоджений. Промисловий видобуток глини не тільки пошкодив місцевий ландшафт, а й частково зруйнував саму пам'ятку. Правомірно припустити, що його площа не перевищувала 4 га.

Сосенське поселення було забудовано, очевидно, переважно заглибленими житлами, оскільки тут ні за допомогою геомагнітного вимірювання, ні шляхом тран-

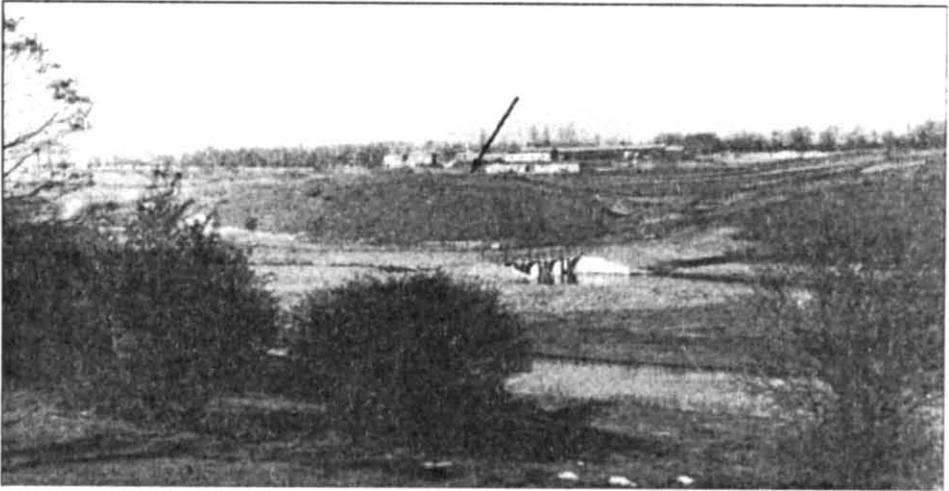

Рис. 1. Вид на поселення Сосни

шейного шурфування, ні суцільними обстеженнями орної поверхні металевим щупом залишків наземних глинобитних споруд («майданчиків») не зафіксовано. Не виявили їх Б.І. Лобай та І.І. Заєць, повторно оглядаючи пам'ятку в 1981 р. У кар'єрному зрізі цими дослідниками було помічено лише «три землянки площею близько 30 м² та до 1,5 м завглибшки»². З розповідей робітників заводу, які брали участь у кар'єрних роботах, вдалося встановити, що їм траплялися не площадки, а лише ями з чорною землею і черепками.

У 1990—1991 рр. автором проведено більш ґрунтовні стаціонарні дослідження поселення Сосни. На неушкодженій ділянці було розкопано дві землянки (рис. 2). Землянка № 1 збереглася лише у своїй північній частині. Вона характеризується пологими стінками і наявністю дрібної кераміки з обкатаною поверхнею та невеликими камінням. Землянка № 2 значно інформативніша. Вона повністю збереглася і мала правильну овальну форму розміром 3 × 4 м, завглибшки 1,4 м від земної поверхні. Стінки майже вертикально спадали додолу. Дно споруди було вимощено 12 пласкими камінцями, на яких помітні залишки багаття. Кам'яна вимостка перекривала невелике заглиблення (0,4 × 0,3 × 0,25 м), в якому *in situ* знаходилися велика миска з біхромним розписом (рис. 3, 1) та фрагмент верхньої частини великого кратера (рис. 3, 13). Можливо, яму з уламками посуду влаштували під багаттям у культових цілях, наприклад для освячення початку проживання у землянці. Не виключене й утилітарне застосування пошкоджених посудин як підстилки-ізолятора під домашнім вогнищем, що іноді трапляється в трипільських гончарних печах³.

Під час розкопок землянок № 1 та 2 і протягом багаторічних обстежень поверхні енеолітичної пам'ятки Сосни зібрано чималу колекцію матеріалів, які розкривають особливості життєдіяльності мешканців поселення.

На характер господарських занять трипільців у Соснах вказують численні знаряддя праці. Зазначимо, що тут поки що не знайдено жодного знаряддя з рогу-кістки та типових керамічних пристроїв ткацького призначення (прясел, відтяжок до верстата). Найбільше інструментів було виготовлено з кременю (59 екз.) та з каменю (10 екз.). Використовували, певно, місцевий камінь, оскільки долина р. Згар багата на виходи гранітних порід Українського щита. З каменю вироблено зернотерки (5 екз.) та округлі відбійники (5 екз.). Крем'яна сировина, за визначенням В.Ф. Петруня⁴, надходила на береги р. Згар переважно з Волині, у меншій кількості — з Подністров'я. В сосенському комплексі зафіксовано такі типи сировини:

1) смугасто-плямистий добре прозорий сірий високоякісний, найбільш дрібнозернистий туронський («волинський») кремій, корінні осадово-діагенетичні місцезнаходження якого локалізуються південно-західніше, західніше та північніше верхів'їв р. Південний Буг;

2) той же за віком і походженням кремій, але в практично непрозорих опакових, мишачо-сірих уособленнях;

3) білий, блакитно-білий, блакитно-сірий сількретовий (залишково-інфільтраційний) тьмянодрібнозернистий кремій з так званої плити (за С.М. Бібіковим), або валунчатого горизонту сеноманських відкладів каньйону середньої течії Дністра;

4) сировина типу «карпатської галі», темно-жовта, непрозора, глинисто-крем'яниста (кварцова), що походить з алювію терас Дністра впродовж усєї його течії.

Отже, більша частина кременю надходила в Сосни з родовищ південно-східної Волині та з середнього Дністра. Імпортовану крем'яну сировину традиційно доставляли на поселення у вигляді масивних пластин пропорційних форм, з яких на місці виробляли різноманітні інструменти (виявлено відбійники та велику кількість сколів і відщепів). Морфологічно крем'яні знаряддя праці досліджуваної пам'ятки поділяються на: ножеподібні пластинки — 12 екз., скребки на пластинах — 2, скребки на відщеплах — 7, сокири-гесла — 2, наконечники до стріл — 1, відбійники — 4, знаряддя зі слідами утилізації — 15 екз.; всього — 59 екз.

Форма та робочі леза більшості інструментів на пластинах було сформовано загострюючою струменистою ретушшю з боку спинки (рис. 4, 2, 5, 7, 9—11). Знаряддя на відщеплах (рис. 4, 1, 3, 4, 6, 8) формувалися як з боку спинки, так і з боку черевця, причому, на відміну від пластинної основи, краї відщепів оброблялися струменистою та лусковою загострюючою або затушпоючою ретушшю.

Крем'яну відбірку з комплексу землянки № 2 трасологічно було досліджено в лабораторії Інституту історії матеріальної культури АН Росії⁵. Встановлено, що серед 11 знарядь праці майже в рівній кількості репрезентовані сокири (1 екз.), скребки (2 екз.), пилки (1 екз.), скобелі-струги (2 екз.), ножі (1 екз.), вкладиші до серпа (1 екз.). Не визначено три знаряддя.

Морфологічний та трасологічний аналізи крем'яних знарядь праці вказують на землеробсько-тваринницьку спеціалізацію стародавнього населення. Це підтверджують також палеоетноботанічні та палеозоологічні дані.

Видовий набір злакових рослин, які культивували в Соснах, встановлено за результатами палеоетноботанічних досліджень⁶. У кераміці та глиняній обмозці відбилися зернівки і луски карликової пшениці (*Triticum compactum*), пшениці м'якої (*Triticum aestivum*), ячменю плівчастого (*Hordeum vulgare*).

Серед остеологічного матеріалу із землянки № 2 переважають кістки свійських тварин⁷ (таблиця).

Традиційно у трипільському господарстві в Соснах розводили велику рогату худобу, кіз та овець, що, ймовірно, були основним джерелом м'яса, молока та вовни.

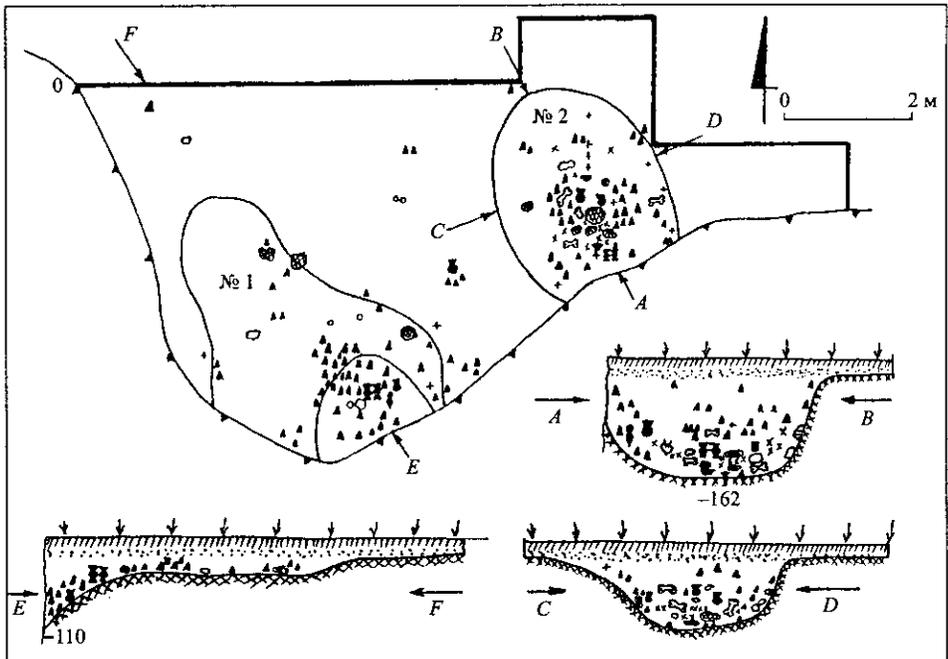

Рис. 2. Землянки № 1 та 2 поселення Сосни

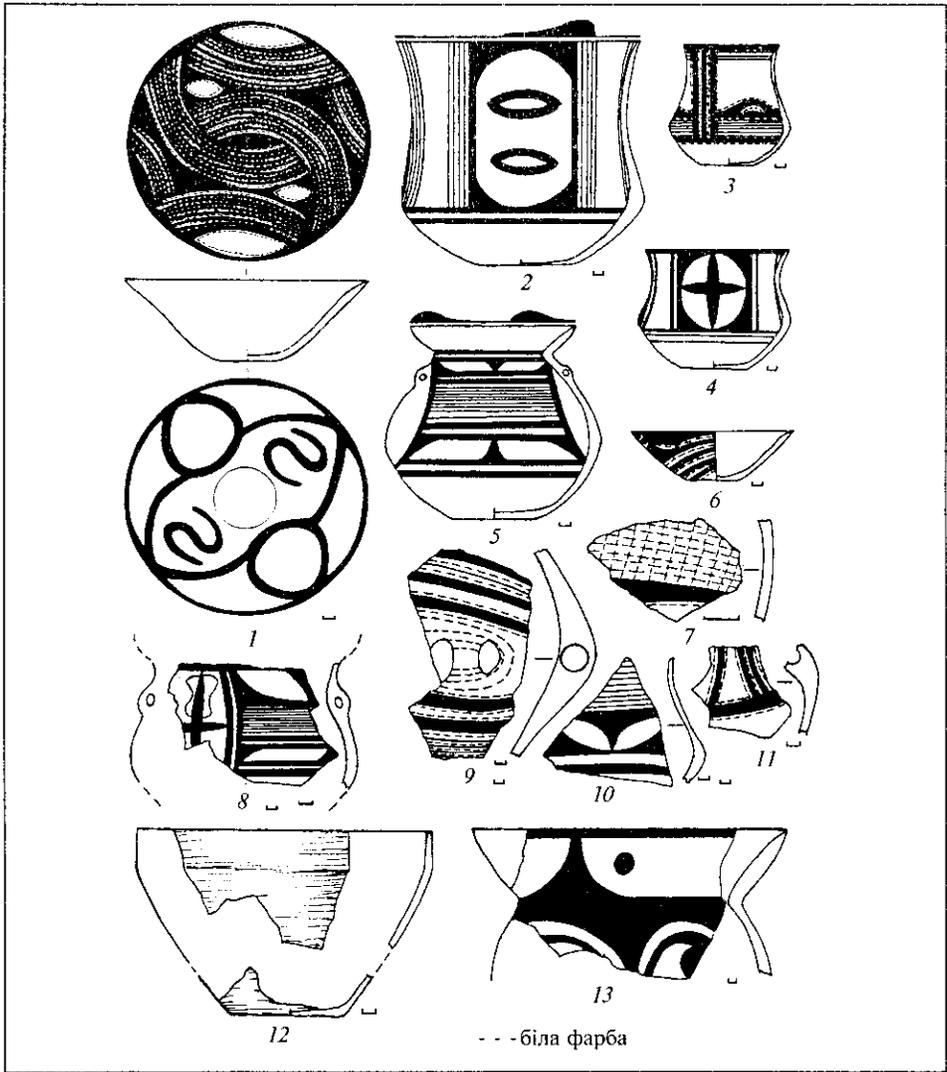

Рис. 3. Кераміка поселення Сосни

Менше було розвинуто свинарство. Цей показник відрізняє спеціалізацію зазначеного поселення від інших досліджуваних пам'яток Середнього Побужжя, зокрема від Кліщева та Ворошилівки, населення яких віддавало перевагу свинарству⁸. Виявлення серед диких звірів лише ведмеда не часте, хоча й відоме явище в Трипільлі. На ведмеда, певно, полювали для цінного хутра. Загалом же, співвідношення домашньої (85,7 %) та дикої (14,3 %) фауни в одному комплексі становило 85,7:14,3.

Отже, господарство трипільського поселення Сосни носило збалансований комплексний землеробсько-тваринницький характер. Крім того, трипільці займалися полюванням, збиральництвом (в землянці № 2 зафіксовано скупчення стулок черепашки *Uplio*) та домашніми промислами (гончарством, обробіткою шкіри, хутра, деревини тощо).

Керамічна колекція з поселення Сосни, в тому числі комплекси землянок № 1 та 2, підйомні матеріали, налічує близько 1000 одиниць. Загалом гончарний посуд поділяється на дві технологічні групи. Перша — це столова кераміка обсягом 78 % загальної кількості. Її виготовляли з добре відмуденої глини з додатками знежирювачів — піску, шамоту, зрідка жорстви. Високотемпературний випал забарвлював кераміку в жовтогарячий або червонуватий колір. Поверхню посудин загладжували та ангобували (тонували) у той самий колір, що й малу керамічну масу.

Найпоширенішим типом столового посуду виступають миски. У більшості вони

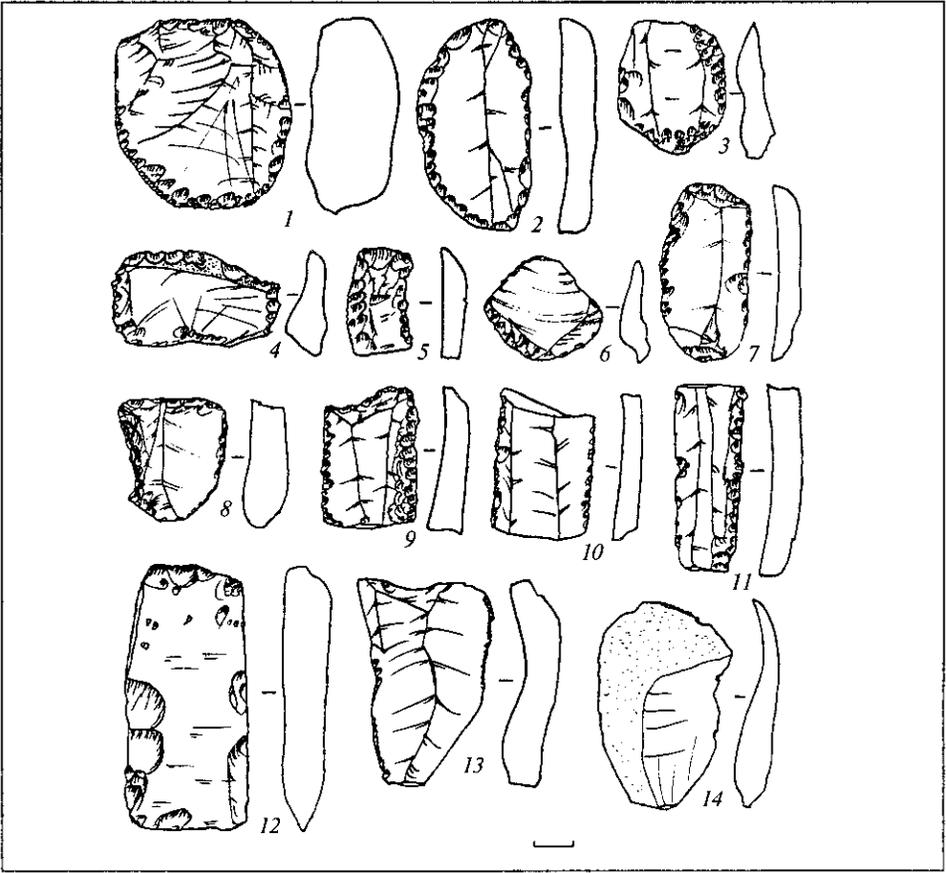

Рис. 4. Знаряддя праці поселення Сосни. Кремень

репрезентують перехідну форму від сферичних до конічних (рис. 3, 1, 6). Прямі або злегка відігнуті назвні віncia плавно переходять в округле дно. У невеликій кількості трапляються миски сферичного профілю (рис. 5, 4). Окремо слід виділити оригінальну сфероконічну миску, на віncia якої наліплювалася голівка бика (рис. 5, 17). Роги відбито, в морді — наскрізний горизонтальний отвір. Особливо неординарно виконано дно. На відміну від численних зооморфних мисок з поселень етапу VII — початку СІ басейну Південного Бугу (Ворошилівка, Володимирівка, Кароліна, Кринички) та межиріччя Південного Бугу і Дніпра (небелівська⁹, томашівська¹⁰ локальні групи), четверо ніжок прикріплено не поодиноці безпосередньо до дна, а до країв невеликого циліндру.

Переважає число мисок зсередини було розписано чорною фарбою у вигляді рядів з 2—5 концентричних дуг, що заходять одна за одну (рис. 3, 6; 5, 4, 6, 7). У доповненні до «комет» по верхньому зрізу вінець нанесено краплеподібні фестони. Зовні миски також мали розпис «кометами» (рис. 5, 4). Чорнофарбовий орнаментальний сюжет подекуди облямований тонкими білими лініями (рис. 3, 6; 5, 6). Звер-

Тварина	Кількість кісток	Кількість особин	%
Бик домашній (<i>Bos taurus</i>)	13	3 дорослих	42,8
Коза-вівця (<i>Capra hircus</i> , <i>Ovis aries</i>)	4	1 доросла, 1 напівдоросла	28,6
Свиня домашня (<i>Sus domestica</i>)	3	1 доросла	14,3
Ведмідь (<i>Ursus arctos</i>)	1	1 доросла	14,3
Разом	21	7	100

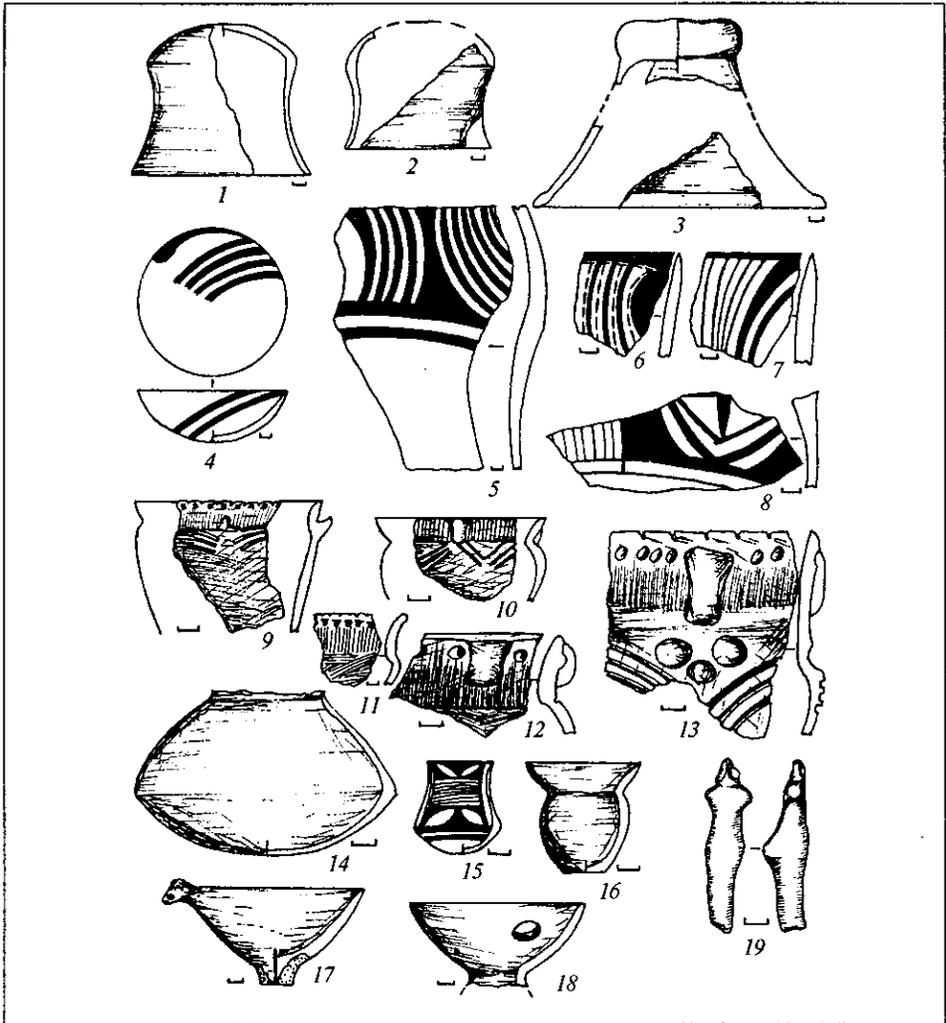

Рис. 5. Кераміка та пластика поселення Сосни

немо увагу на рідко вживану схему оздоблення на місці великого розміру із заглиблення під вогнищем землянки № 2 (рис. 3, 1). Її внутрішня поверхня густо розписана групами дуг різної величини з попарнопротилежною спрямованістю вершин. Там, де дуги не поміщалися, було залишено лінзоподібні овали. Чорнофарбовий малюнок доповнений білою фарбою. Зовнішній бік миски також розписаний чотирма овами навхрест з вписаними у них двома S-подібними зигзагами.

Другим за кількістю типом посуду виступають амфороподібні посудини невеликих розмірів (рис. 3, 5, 8). Кристалі лійкоподібні вінця амфор ребристо переходять у приземкуватий випуклоподібний тулуб. Безпосередньо під вінцями наліплено широкі ручки з невеликими горизонтальними отворами. Посудини цього типу розмальовували чорною фарбою в стилі лицьових схем. Міжметопні зони поблизу ручок зрідка прикрашали листопадібними «хрестами» (рис. 3, 8; 5, 8) або залишали вільними. З внутрішнього боку вінця оздоблювали фестонами.

Серед посудин кубкоподібного типу керамічного комплексу виділено два підтипи. До першого входять широкогорлі кубки з відігнутими назовні вінцями, звуженою горловиною, низькопосадженими ребристими плічками та ледь вираженим дном. Від вінця до плічок і нижче їх прикрашали двома метопами у вигляді прямокутників з овалом всередині, куди вписували пари лінзоподібних овальних знаків (рис. 3, 2) чи чотирилисник (рис. 3, 4). Другий підтип репрезентований тонкостінними кубками бомбоподібної форми, звужені вінця яких плавно переходять в округлі приземкуваті плічка та дно. Кубки декоровані лише двома схемами — лицьовою

(рис. 3, 10) та метопною з подвійним горбиком (рис. 4, 3). Останній чорнофарбовий сюжет мав білу облямівку.

Невеликій кількості кратерів поселення Сосни притаманні кристалі масивні лійкоподібні вінця, які виступають за діаметр округлих плічок. В оздобленні кратерів стабільно присутні товста S-подібна петля на тулубі та елементи лицьових схем ззовні вінець. Часто верхні овали-«очі» у центрі мали округлі або видовжені «чоловічки» (рис. 3, 13). Внутрішню поверхню вінець прикрашали «кометами» або листоподібними фестонами.

Великих грушоподібних посудин виявлено небагато. Збереглися вони погано. Встановлено, що такі посудини мали невисокі циліндричні вінця, між вінцями та випуклобокими плічками залишено неглибокий паз для щільного прилягання шоломоподібної покритки. На окремих фрагментах зберігся орнамент у вигляді системи концентричних кіл та дуг (рис. 5, 5).

Покритки на поселенні поділяють на два підтипи — шоломоподібні та ступкоподібні. Шоломоподібні покритки мали округлий верх, який полоого або ребристо переходив у розширені донизу вінця. Орнамент на них не зберігся (рис. 5, 1, 2). Ступкоподібні неорнаментовані (?) покритки мали потовщений приплюснутий верх, конічні стінки і злегка витягнуті назвні вінця з випуклим пругом довкола (рис. 5, 3).

Серед інших, менш численних типів столового посуду, в Соснах знайдено неорнаментовану конічну миску з циліндричними вінцями (рис. 3, 12), кілька мініатюрних посудин, що копіюють приземкуваті амфори (рис. 5, 14), бомбоподібні кубки (рис. 5, 15) та кратери (рис. 5, 16). Порівняно з іншими середньобузькими поселеннями у Соснах мало знайдено «біноклі» — лише два екземпляри. Один — з товстостінних розтрубів конічної форми — мав наскрізний отвір (рис. 5, 18). Така деталь до цього не відмічалася у трипільських «біноклях». Практика робити спеціальні отвори в стінках посудин була притаманна ранньому Трипіллю (так звані фруктовниці на піддонах). Цікаво, що разом зі зникненням фруктовниць наприкінці Трипілля АІІ — на початку Трипілля ВІ з'являються саме «біноклі». Можливо, вони перейняли семантичне значення фруктовниць, натяком на що можуть бути отвори у стінках.

Другу групу кераміки поселення Сосни визначають кухонні посудини (22 %). Їх виготовляли з глини, до якої додавали пісок, слюду, шамот та жорству. Практично увесь кухонний посуд мав добрий випал. Черепок фізично твердий, не шарується. Зовні стінки червонуваті або світло-коричневі, зсередини — коричневі чи темно-сірі. Встановлено лише один тип кухонного посуду — широкогорлий горщик з S-подібним профілем. Вінця невеликі, прямі. Округлі плічка переходять у конічні стінки, які ребристо переходять у пласке або звігнуте дно, часом з чотирма ніжками. Поверхню стінок і дна з обох боків «розчісували» в різних напрямках (технологічний прийом), а плічка і вінця ззовні прикрашали заглибленнями. В цілому для кухонної кераміки характерний декор у вигляді косих насічок по різку вінець, вдавлені під верхнім краєм, вертикальних прокреслин знизу (рис. 5, 9—11). Зрідка вінця мали «перлини» та декоративні ручки. Плічка орнаментували гірляндами з'єднаних або розімкнутих дуг (рис. 5, 9, 13), ламаними лініями (рис. 5, 10) чи залишали без оздоблення (рис. 5, 11, 12).

Узагальнюючи характеристику керамічного посуду поселення Сосни, зазначимо, що найтиповішими формами тут є посудини м'яких округлих приземкуватих обрисів з лійчастими вінцями. Їх жовтогаряча ангобована поверхня розписана лише чорнофарбовими сюжетами в стилі *d i e* (за Г. Шмідтом)¹¹. Близько 25 % схем мали облямівання білою фарбою (стиль *d²*) і лише в одному разі білий колір виконував самостійну орнаментальну роль як сітка (рис. 3, 7). На завершення підкреслимо, що у колекції столового посуду поселення Сосни прийом оздоблення заглибленим орнаментом не відмічений.

Антропоморфна пластика поселення налічує 9 фігурок. За винятком однієї статуетки (рис. 5, 19), усі вони дійшли до нас у фрагментарному вигляді. Більшість уламків належали невеликим неорнаментованим (?) скульптуркам веретеноподібного типу *C₂* (за А.П. Погожевою)¹², що мали дископодібну голівку, сформовану заціпом, з отворами-«очима». Шия видовжена, тонкий торс приплюснутий. У верхній частині з'єднаних ніжок ледь помітною борозенкою позначено жіночу стать, а пара округлих наліпів імітували коліна. Ступні пропрацьовані погано. Два уламки належали статуеткам досить великих розмірів. Так, діаметр дископодібної голівки

однієї із скульптурок становив понад 6 см. Близько 7 см в перетині мав фрагмент циліндричних спарених ніжок іншої фігурки.

Зооморфних зображень виявлено лише два. Морфологічно вони відповідають типу бовид/овид, за класифікацією В.І. Балабіної¹³. Одна статуетка збереглася майже повністю (відбито низ морди та роги). Її відбита невелика голівка була посаджена на коротку, але міцну шийку без вола. Неширока вигнута спина закінчувалася заціпом-хвостом, опущеним донизу. Леде помітний горбок між спареними приплюснутими з боків ніжками позначав пеніс тварини. Від іншої зооморфної фігурки збереглися лише опуклолобий тулуб та задня пара ніжок.

На завершення опису пластики зазначимо таке: зображена на рис. 5, 19 антропоморфна та вищеописані зооморфні статуетки були виготовлені з керамічної суміші, типової для кухонного посуду, в той час як решту скульптурок виліплено зі столової керамічної маси. У дослідницькій практиці подібне явище ми спостерігаємо вперше.

Вивчення матеріалів трипільського поселення Сосни дозволяє дійти деяких історичних висновків. Передусім, розглянемо відносно-хронологічні позиції пам'яток. На основі типолого-статистичного аналізу керамічного комплексу Сосни правомірно віднести до етапу Трипілья ВІІ, за номенклатурою Т.С. Пассек¹⁴. На користь такого датування свідчать округлі приземкуваті форми посудин з м'якими профілями, чорнофарбоване орнаментальне оздоблення, найчастіше S-подібною петлею, «лищовими схемами», «кометами», метопами та волютними композиціями. Відповідає етапу ВІІ і пластика.

Найближчою аналогією до поселення Сосни у Середньому Побужжі є поселення Ворошилівка¹⁵. Вражає абсолютна ідентичність посуду цих двох пам'яток, розташованих на відстані близько 35 км. До цього ж часу в регіоні належить поселення поблизу с. Селище Тиврівського р-ну Вінницької обл.¹⁶. Однотипні поселення Сосни, Ворошилівка та Селище визначають другу фазу розвитку етапу ВІІ у середньобузькій локальній групі. До кінця ще не встановлено коло трипільських поселень першої фази етапу ВІІ, що безпосередньо передують поселенню Сосни та іншим ворошилівського типу. Можливо, вони сформувалися на основі пам'яток типу Терешівці (верхів'я Південного Бугу)¹⁷, які, вірогідно, генетично споріднені з поселеннями раковецької локально-хронологічної групи¹⁸, де, як і в Побужжі, домінують орнаментальні стилі d та e на столовій кераміці, однак там ще присутній поліхромний та заглиблений орнамент, чого не відмічено ні в Терешівцях, ні в Соснах.

Західний напрямок зв'язків мешканців Сосен зумовлений не тільки генетично, а й, певно, господарським фактором, зокрема імпортуванням високоякісного волинського кременю. З основним потоком крем'яної сировини на Південний Буг переміщувалися новачі у техніці обробки кременю довгою струменистою ретушшо. Наслідкування помітні у технології керамічного виробництва, прийомах оздоблення посуду. Разом з тим в історії населення Сосен помітну роль відіграв місцевий східний елемент. У той час у регіоні існували пам'ятки Тростянич¹⁹, Вербівка²⁰ та ін., де в орнаменталістці столового посуду був стабільно присутній заглиблений декор. Ще з більш ранніх часів (Біликівці, Цвіжин) у Соснах збережено традицію додавати велику кількість жорстви у тісто розписної кераміки, чого не практикували майстри-гончарі західного ареалу трипільської культури. Отже, в Соснах спостерігається певне поєднання місцевих елементів з домінуючими західними генетичними коренями.

Розвиток середнього Трипілья у Побужжі слідом за поселенням Сосни продовжують пам'ятки типу Немирова²¹ (третья фаза етапу ВІІ середньобузької локальної групи) та курилівського типу²².

Особливості пам'ятки Сосни спостерігаються й у домобудівництві. Як уже зазначалося, поселення забудовувалося заглибленими житлами. Деякі фахівці заглиблений вид трипільських споруд (землянки, напівземлянки) розглядають як тимчасове житло, де проживали перші переселенці, готуючи житловий та господарський плацдарм^{23, 24}. Із землянками початкові етапи проживання на поселеннях пов'язували Т.Г. Мовша²⁵, В.О. Круц та С.М. Рижов²⁶, інші дослідники. Оскільки в Соснах відомі лише землянки, можливо, усе це поселення було тимчасовим у трипільських першопроходців. Дійсно, в Соснах спостерігається досить тонкий (до 5 см) культурний шар, який утворився за короткий час мешкання. Безперспективним у розвитку поселення був і ландшафт довкола — площа у 3—4 га дозволяла збудувати тут не більше 13—15 невеликих наземних жител²⁷. Узгоджується з поглядом щодо тимчасовості поселення факт слабкого розвитку свинарства.

Прикладів тимчасових поселень історіографія розвинутого Трипілья знає небагато. На Південному Бузі обстежувався схожий пункт короточасного перебування невеликого колективу трипільської людності. На поселенні біля с. Кінецьпіль (Первомайський р-н Миколаївської обл.) теж відсутні наземні глинобитні житла і слабкий культурний шар. В.М. Фоменко пояснює це епізодичним проникненням трипільців на незвичну територію степового південного Побужжя²⁸. На наш погляд, відмінність між Кінецьполем та Соснами полягає у тому, що поселення Сосни було тимчасовим пунктом проживання у період не знайомства, а освоєння регіону новоприбулими племенами та пошуків зручнішого місця для більш тривалого мешкання.

¹ *Гонак В.Д., Лобай Б.І.* Нові археологічні пам'ятки басейну р. Згар Вінницької області // Подільська старовина. — Вінниця, 1993. — С. 130—131.

² *Заєц І.І., Лобай Б.І.* Работы Буго-Днестровской трипольской экспедиции // АО за 1981 г. — М., 1982. — С. 260.

³ *Гусев С.О.* Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. до н. е. — Вінниця, 1995. — С. 189; *Скакун Н.Н., Старкова Е.Г., Риндюк Н.В.* Некоторые результаты изучения поселения Бодаки на крайнем северо-западе Триполья // Трипільське поселення Кошилівці-Обоз: Тези доп. — Заліщики, 1998. — С. 36.

⁴ *Висловлюю* щирю подяку В.Ф. Петруню за проведені аналізи та за допомогу у петрографічному вивченні матеріалу із поселення Сосни.

⁵ *Висловлюю* щирю вдячність Н.М. Скакун за трасологічні визначення.

⁶ *Дослідження* проведені в палеоботанічній лабораторії Інституту археології НАН України Г.О. Пашкевич. Матеріали поселення Сосни частково опубліковано в праці: *Янушевич З.В., Кременецький К.В., Пашкевич Г.О.* Палеоботанічні дослідження трипільської культури // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 143—152.

⁷ *Аналіз* проведено в Інституті археології НАН України О.П. Журавльовим.

⁸ *Гусев С.О., Заєць І.І.* Трипільське поселення Ворошилівка на Південному Бузі // Подільська старовина. — Вінниця, 1993. — С. 56.

⁹ *Рижов С.М.* Небелівська група пам'яток трипільської культури // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 104. — Рис. 2.

¹⁰ *Круц В.О., Рижов С.М.* Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи // Археологія. — 1985. — Вип. 51. — С. 48. — Рис. 2, 1а.

¹¹ *Schmidt H.* Cucuteni in der oberen Moldau. — Berlin; Leipzig, 1932.

¹² *Погожева А.П.* Антропоморфная пластика Триполья. — Новосибирск, 1983. — 145 с.

¹³ *Балабина В.И.* Зооморфная пластика культуры Триполья: Автореф. дис.... канд. ист. наук. — М., 1990. — С. 8.

¹⁴ *Пассек Т.С.* Периодизация трипольских поселений // МИА. — 1949. — № 10. — 248 с.

¹⁵ *Гусев С.О., Заєць І.І.* Трипільське поселення Ворошилівка... — С. 53—77.

¹⁶ *Матеріали* зберігаються у наукових фондах Інституту археології НАН України (розвідки М.І. Артамонова 1946 р.) та Вінницького обласного краєзнавчого музею (розвідки В.П. Прилипка).

¹⁷ *Трипільське поселення Тершівці на Хмельниччині* // Культура Поділля: Історія та сучасність: Тези доп. — Хмельницький, 1993. — С. 163—165.

¹⁸ *Рижов С.М.* Дослідження трипільських поселень по р. Лядовій у Середньому Подністров'ї // Подільська старовина. — Вінниця, 1993. — С. 91—92.

¹⁹ *Цвек О.В.* Охоронні розкопки на трипільському поселенні біля с. Тростяничка на Вінниччині // ІХ Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція: Тези доп. — Вінниця, 1990. — С. 8—9.

²⁰ *Хавлюк П.И.* Новые данные о культовых изображениях в Триполье // СА. — 1959. — № 3. — С. 206—208.

²¹ *Гусев С.О.* Трипільські поселення поблизу Немирова // Археологія. — 1995. — № 3. — С. 73—81.

²² *Гусев С.О.* Пам'ятки трипільської культури курилівського типу в Середньому Побужжі / IV Міжнародна археол. конф. студентів і молодих вчених: Тези доп. — К., 1996. — С. 83—85.

²³ *Шмаглій М.М.* Городсько-Волинський варіант пізньотрипільської культури // Археологія. — 1966. — 20. — С. 20.

²⁴ *Цыбесков В.П.* Некоторые наблюдения и выводы в связи с углубленными и наземными жилищами трипольской культуры // 150 лет ОАМ АН УССР: Тез. докл. — Киев, 1975. — С. 44—46.

²⁵ *Мовша Т.Г.* Нове трипільське поселення біля Дністра // Нове в музеях України. — К., 1965. — № 2. — С. 39.

²⁶ *Круц В.О., Рижов С.М.* Розкопки трипільського поселення біля с. Тальянки // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. — Луцьк, 1993. — С. 54.

Одержано 03.12.97

СРЕДНЕТРИПОЛЬСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ
СОСНЫ НА р. ЗГАР

Среднетрипольское поселение у с. Сосны Литинского р-на Винницкой обл. занимало небольшой по площади (3—4 га) поврежденный карьером мысообразный останец левого берега р. Згар. В культурном слое незначительной толщины (до 5 см) обнаружены и раскопаны два углубленных жилища земляночного типа, собрано значительное количество кремневых орудий труда, разнообразную столовую и кухонную керамику, зооморфную и антропоморфную пластику. Типологическое, морфологическое и трансологическое изучение культурных остатков, а также использование палеоботанических и палеозоологических данных позволило отнести поселение Сосны к ворошиловскому типу трипольских памятников этапа VII Среднего Побужья и рассматривать его как временное поселение на период освоения западнотрипольскими племенами данного региона.

S.O. Gusev

THE MID TRYPILLIAN SETTLEMENT
OF SOSNY ON THE RIVER ZGAR

The mid Trypillian settlement near the village of Sosny of the Litynsky district of the Vinnytsya region occupied a small-area (3—4 hectares) cape-like outlier, which is damaged by the open pit, on the left bank of the river of Zgar. In the cultural layer of a small thickness (up to 5 cm), two deepened dwellings were found and excavated. The significant amount of flinty and stone tools, various table and kitchen ceramics, and a zoomorphic and anthropomorphic plastic things were gathered. The typological, morphological, and tracing investigation of the cultural remains as well as the use of palaeobotanic and palaeozoological data allows us to refer the settlement of Sosny to the Voroshylivka type of Trypillian monuments of the stage VII on the Middle Bug region and to consider it as a temporary settlement in the period of mastering of this region by west-Trypilian tribes.

К.І. Красильников

АНТРОПОМОРФНІ СТЕЛИ ДОБИ
СЕРЕДНЬОЇ БРОНЗИ ІЗ ПОДОНЦІВ'Я

Стаття присвячена новій серії антропоморфних стел III—II тис. до н. е., знайдених у Подонців'ї в катакомбних похованнях, насипах курганів і випадкових ситуаціях.

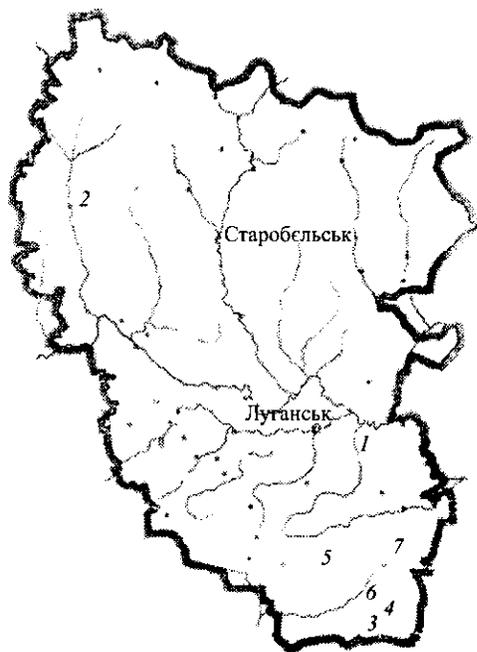
У 1970—1980-х роках роботами новобудовних експедицій було відкрито велику кількість кам'яних стел епохи енеоліту — ранньої бронзи.

Нині відомо 325 антропоморфних стел з Дунайсько-Донського межигір'я. Особливо багато їх відкрито в Північному Причорномор'ї та в Криму, але найбільша концентрація відзначається в Бузько-Ігулецькому межиріччі¹. Далі на схід кількість їх значно зменшується, що не можна пояснити лише меншою дослідженістю цих регіонів.

Антропоморфні стели стали предметом уваги багатьох дослідників як найдавніші зображення монументального мистецтва, як важливе джерело для вивчення ідеології первісного суспільства.

Збільшення джерелознавчої бази дало змогу дослідникам підійти до з'ясування таких важливих питань, як походження антропоморфних стел, їх класифікація, хронологія тощо (О.О. Формозов², Т.Д. Златковська³, А.О. Щепинський⁴, Д.Я. Телєгін⁵, Н.Д. Довженко⁶, О.М. Лесков та ін.).

Рис. 1. Місцезнаходження стел на території Луганської області: 1 — с. Піонерське; 2 — м. Сватове; 3 — с. Астахове; 4 — с. Бірюкове; 5 — м. Ровеньки; 6 — Свердловський район; 7 — с. Провалля

У ході масових розкопок за останні роки було виявлено антропоморфні стели доби середньої бронзи, пов'язані з катакомбною культурою. Відомі вони в Поінгуллі, степовому Подніпров'ї, Орельсько-Самарському межиріччі, на Дону та Подонців'ї. Всі стели мають невеликий розмір, виготовлені з пісковика, прості за зображенням. Однак просте зовнішнє оформлення їх не може служити показником згасання традицій антропоморфних статуй.

Завдання статті — введення в обіг нових цікавих матеріалів, що походять із Подонців'я. Їх значення посилюється тим, що антропоморфні стели пов'язані з похованнями та насипами курганів. Не менш важливим є те, що інформації про знахідки стел із Подонців'я не було взагалі, прикладом тому є стели з м. Сватове⁷, зі Свердловського району⁸, с. Астахове⁹ (рис. 1).

Під час проведення археологічних розвідок та розкопок курганів археологічною експедицією Луганського державного педагогічного університету (ЛДПУ) було виявлено поховання катакомбної культури, з якими пов'язані знахідки антропоморфних стел. Їх кількість незначна, проте обставини їх місцезнаходження заслуговують на певну увагу. Тут виявлено дев'ять статуй, чотири з них пов'язані з похованнями, дві — з насипами і три — випадкові знахідки.

Нами досліджено антропоморфні стели, знайдені в похованнях катакомбної культури в с. Піонерське (Миколаївка) Станично-Луганського р-ну.

Курганний могильник розташований на високому правому корінному березі р. Сіверський Донець в 1 км західніше села. Він складається з 9 насипів, що витягнуті на відстань 300 м у напрямку схід — захід. Висота курганів коливається від 0,7 до 4 м. Нижче наведений опис лише тих поховань, що пов'язані зі стелами.

Курган 1. Висота 2,8 м, діаметр 28 м. Стратиграфія кургану складалася з п'яти добре виділених насипів, що мали відношення до основного поховання 9 та дев'яти впускних поховань.

Катакомбне поховання 2, в якому знаходилася стела, розташоване у східній частині кургану і впущене в насип основного кургану.

Вхідний колодязь майже вертикальний, у плані прямокутної форми (1,70 × 1,05 м), внизу звужується до 1,50 × 0,85 м. На глибині 4,45 м від репера за допомогою дромосу розміром 1,2 × 1,3 × 1 м з'єднується з камерою. Поховальна камера майже круглої форми, розміром 2,7 × 2,9 м по дну; 3,5 × 3,9 м — по стінах вище дна на позначках 0,5—0,6 м. Висота склепіння 2,35 м. Склепіння сферичне, майже в центрі пробито отвір. Проте ознак зруйнування кістяка немає, скоріш за все тут мала місце спроба зробити впускне поховання, і тоді ж через випадкове попадання в катакомбу поховання було переміщено вбік.

Основа колодязя, особливо нижня частина поховальної камери, виявилася майже на 0,5 м нижче горизонту лесу, врита в пухкий, сипкий пісок. Для припинення опливання піску, обвалення стін катакомби нижню частину камери укріпили плитами й камінням кварциту, створивши немовби кромлех всередині камери.

У камері на циновці з очерету головою на північний схід на правому боці із скорченими ногами лежав кістяк. Права рука витягнута вздовж тулуба, ліва рука зігнута в лікті. Кістки й підстилка довкола них рясно пофарбовані вохрою, помітна підсипка крейди.

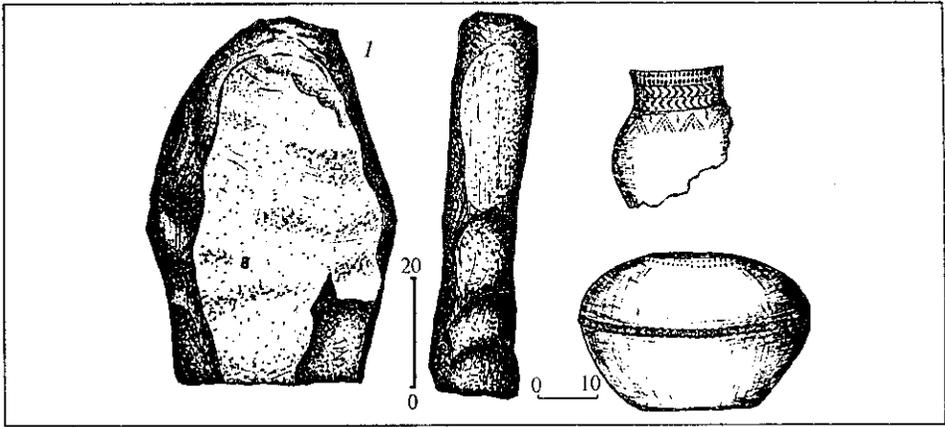

Рис. 2. Курган 1. Стела і знахідки з поховання 2

Біля голови похованого, під північною стінкою, знайдено розвал ріпоподібної призмкуватої посудини з діаметром тулуба 44 см, дна — 23 см та 26 см заввишки (рис. 2). Навколо горловини розміщені три лінії неглибоких відтисків палички, в середній частині тулуба, вздовж лінії найбільшого діаметра, — валик з орнаментом у вигляді защіпів. В середині по всьому діаметру дна наліплено хрестоподібний валик із защіпами. Аналогії цій посудині можна знайти серед кераміки донських пам'яток маницького типу катакомбної культури.

У південно-західній частині катакомби лежав великий фрагмент стінки високогорлого горщика із слабим відгином вінця назовні. Верхню частину вінця прикрашено двома рядами вдавлень, нижче — одна горизонтальна лінія тасьми, потім два ряди скісно розташованих гусеничних відтисків, нижче — ще одна лінія тасьми, потім ще два ряди гусениці. На плечиках тулуба нанесено дворядний шнур, що передає вид трикутників.

Вхід до камери був закритий чотирма плахами заввишки трохи більше 1 м. В колодязь, до відмітки 1,15 м засипаний землею, було опущено стелу й вертикально поставлено в 15 см від східної стінки шахти, тобто майже над входом у камеру. Стела виглядає як плита щільного кварцового пісковнику жовтогарячого кольору, 0,7 м заввишки, 0,45 м завширшки, 0,20—0,27 м завтовшки (рис. 2, 1). Бічні (торцеві) сторони плити оброблені підтескою так, що плита набула вигляду антропоморфності. До того ж давній скульптор, обираючи заготовку, використав правильної форми плиту, ідеально рівну з обох плоских боків.

Антропоморфна стела зображена з умовною «головою» у вигляді зрізаного конусу, що плавно переходить у «плечі» і «тулуб» (рис. 2). Збереженість стели добра, вона зберігається в ЛДПУ.

Отже, поховання 2 з антропоморфною стелою в шахті-колодязі, за матеріалом із поховання, належить до маницького типу й датується XVII—XVI ст. до н. е.

Курган 8, поховання 3. Тут виявлено стелу, що закривала вхід до камери. Курган мав висоту до 4 м, діаметр 37 м, складався із 7 поховань, його стратиграфія з 6 насипів.

Поховання 3 відносимо до впускного катакомбного захоронення, воно знаходилось у західній полі насипу. Пляма вхідного колодязя овально-круглої форми (1×1,5 м) заповнена виключно чистим піском, чітко прослідкована лише в поховальному ґрунті, хоча вихід з цієї катакомби ми простежили над третім насипом. Над похованням було насипано чотвертий горизонт кургану. Шахта колодязя опускалася вертикально і завершувалася на відмітці 5,4 м від репера. Камера знаходилась у східній стінці колодязя. Вхід дуже короткий — 0,15 м, 0,50 м заввишки, 0,70 м завширшки. Камера була закрита 4 тонкими плахами й щільно приставленою вертикальною плитою-стелою.

Стела — масивна кварцитова плита, без явних ознак обробки, своїм обрисом дуже нагадує антропоморфну статую (рис. 3). Її розміри: висота 1,1 м, ширина 1 м, товщина 0,2—0,25 м. Стелоподібну брилу в давнину знайшли тут же, в кар'єрі берега ріки. Зовнішній вигляд взагалі передає подобу фігури людини, але має деяку

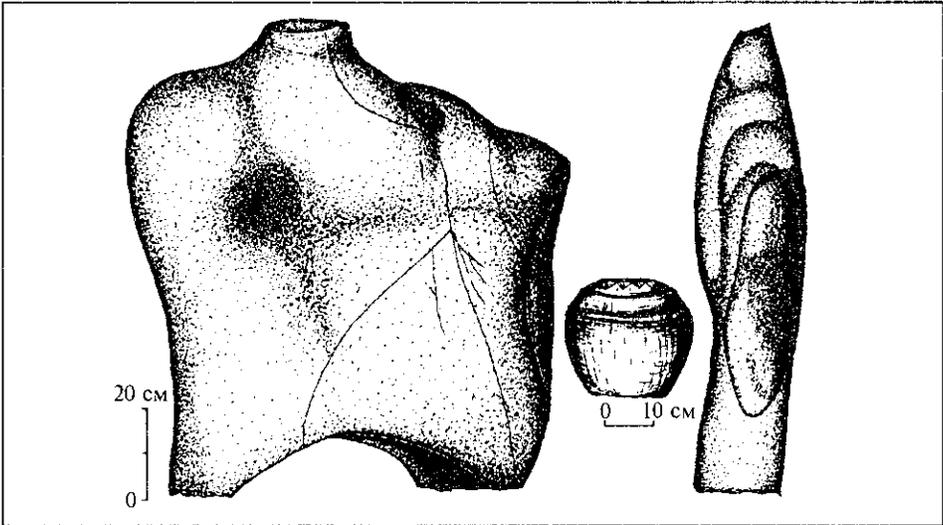

Рис. 3. Курган 8. Стела і горщик з поховання 3

асиметрію, тобто правий бік плити значно виступав і перевершував за розміром лівий. Давній майстер підправив плиту, відколов її зайву частину і таким чином надав більшого вигляду антропоморфності.

Відколи наявні і в нижній частині плити. Велика виїмка на плиті, що розділила низ на дві частини, створила вигляд стилізованих ніг. Решта поверхня плити вкрита природною кіркою, без ознак обробки. Камера без найменших ознак обвалення її склепіння і стін зберегла свій первісний вигляд. У плані вона овально-округлої форми (1,85×2,4 м), витягнута вздовж лінії північний захід — південний схід, верх склепінневий, на ньому наявні сліди роботи мотикою. Дно камери — на відмітці 6,2 м, що нижче рівня колодязя на 0,8 м. Камера на 0,6 м увійшла в горизонт щільного піску.

Завдяки унікальній збереженості катакомби в ній виявилось можливим простежити в деталях те, що далеко не завжди доступне дослідникам: ознаки зачіски, фрагменти одягу з чорної тканини, збереглися шкіряна й очеретяна підстилка, вкриття померлої шкірою тварини, навіть фрагменти висохлої шкіри людини.

Кістяк, жінка в віці 30—35 років з явними ознаками важкого захворювання кісток ніг, лежав майже на спині, головою орієнтований на північний захід, із підігнутими ногами, які скоріше за все в момент поховання були колінами вгору, а потім упали праворуч. Права рука витягнута, ліва — зігнута в лікті.

Перед обличчям біля входу, тобто під західною стінкою, стояв майже круглий, але все ж ріпоподібний горщик середніх розмірів: висота 24,5 см, діаметр 27,5 см. Він на третину був наповнений світлим порошком зотлілої рослинної їжі. Вінчик горщика орнаментований 19 невеликими трикутниками, виконаними відтиском шнура, нижче, на перегині, проходить невисокий валик із насічкою. Ще два наліпні валики із зачіпами розташовані у верхній частині тулуба. Поверхню горщика ретельно заглажено і якісно випалено. Виходячи з форми поховальної споруди, положення кістяка, кераміки, поховання, його слід віднести до маницького типу поховань, в якому знаходилась стела. Вона, в свою чергу, безпосередньо пов'язана з поховальною спорудою — закривала вхід до камери.

Курган 9. Розташований на південно-східному боці могильника. Мав висоту 1,5 м, діаметр — 22 м. У кургані виявлено 3 поховання, основне — катакомбного часу, впускні — зрубного. Поховання 1 — основне, розташоване в центрі кургану. Викид, що утворився під час будівництва катакомби, лежав безпосередньо на поховальному ґрунті. У похованні виявлено дві стовпоподібні антропоморфні плити — стели, що були укладені в шахті на засипку.

Вхідний колодязь у вигляді двох прямокутників із видовженнями по лінії схід — захід, верхній із сторонами 1,45×2,4 м, основа — 2,67 м; нижній — 0,9×1,2 м, основа — 3,67 м від репера. Вхід до камери в північній стінці колодязя виглядає як третя сходинка 0,5 м заввишки.

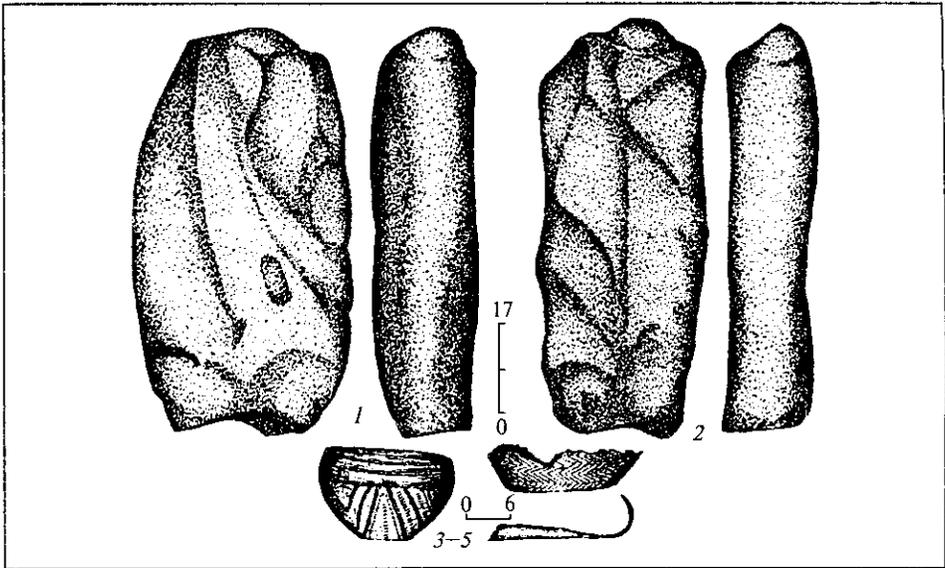

Рис. 4. Курган 9. Стела і знахідки з поховання 1

Форма камери овальна: довжина 3,3 м, ширина 2,15 м, видовження по лінії схід — захід, дно на відмітці 4,15 м, на 0,35 м увійшло в горизонт піску. Склепіння просіло, його висота була не більшою за 1,50—1,60 м, так що основну частину катакомби було споруджено в лесі. Дно могили зберегло сліди покриття його шкірою тварини, вохри, крейди.

Поховання знаходилось у північно-східній частині катакомби. Збереглась тільки нижня частина кістяка, але загальну позу можна реконструювати. Померлого було покладено на спину, орієнтовано головою на захід, ноги підігнуто. З усього видно, що поховання зазнало повторного розкриття, але речі з нього збереглися (рис. 4, 3—5).

Тут знаходилися два шматки вохри: жаровня з придонної частини горщика, його стінки прикрашено відтиском зубчатого штампа; велика висока миска, діаметр вінчика 21,5 см, тулуба — 24 см, висота 15 см. Всередині її стінки ретельно заглажені, зовні прикрашені орнаментом. У верхній частині — три ряди відтисків трилінійної тасьми, нижче на стінках такою ж тасьмою зображено великі трикутники вершинами донизу. У проміжках між лініями тасьми — глибокі вдавлення штампом. На плоскому зрізі вінця такі ж штамповані відбитки. Верхня частина миски трохи зігнута всередину. Аналогічні типи мисок відомі в похованні 9 кургану 1 біля с. Лівенцівка та в Койсузькому кургані 2. Їх відносять до бахмутського типу посуду з пам'яток катакомбної культури¹².

Біля північної стінки виявлено мідний крюк-виделку з втулкою, 10,5 см завдовжки. У втулку було вставлено ратище, закріплене бронзовим цвяхком. Майже таку ж виделку-крюк знайдено в катакомбі поховання 5 кургану 8 цього ж могильника.

Аналогії таким виделкам із наших поховань доволі широкі. Вони трапляються в пам'ятках середнього періоду донецької катакомбної культури, в Калмикії¹³, Прикубанні¹⁴, але в сполученні з керамікою у с. Піонерське їх місце більше за все серед бахмутських матеріалів Подонців'я¹⁵.

Отже, катакомбне поховання 1, кургану 9 можна віднести до бахмутського типу, датувати XVIII—XVII ст. до н. е.

Проте повернемося до основного: опису стел і умов їх місцезнаходження. Стели знаходилися у колодязі біля входу до камери з обох його боків. Вхід до камери в давнину було закрито трьома плахами, 1,7—1,75 м завдовжки. Їх поклали незвичайно, тобто не вертикально, а горизонтально на площадку верхньої сходинки — 2,67 м. Загальна ширина трьох плах 0,75 м, тому прохід на другу сходинку (–3,67 м) виявився повністю перекритий ними. Зверху плахи перекривав 30-сантиметровий шар засипки і на цьому ґрунті на рівні –2,28 м, упритул до північної стінки, горизонтально по лінії схід — захід знаходилися дві стели на відстані 0,45 м одна від одної, спрямовані головою до голови. Розміри стел: довжина 0,8—0,85 м, ширина 0,40—0,45 м,

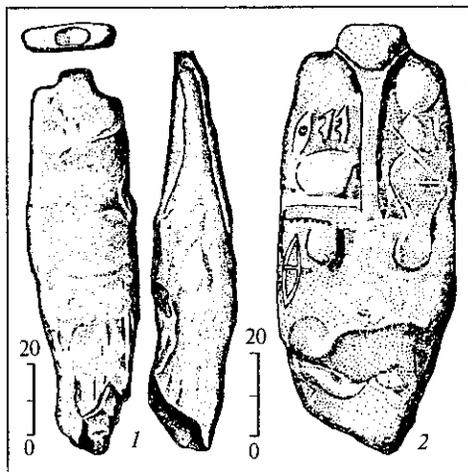
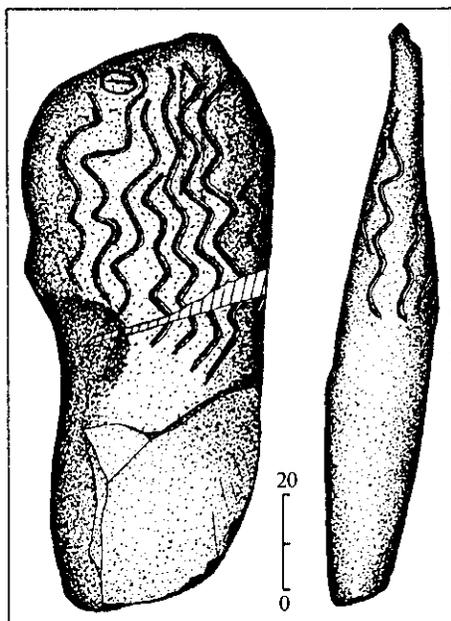

Рис. 6. Стели: 1 — курган біля с. Астахове; 2 — курган біля м. Сватове

Рис. 5. Курган 5, м. Ровеньки. Стела

товщина 0,25—0,30 м. Стели-стовпи з місцевого щільного кварцового пісковіку, в основному, без ознак обробки їхньої поверхні, лише верх — із слідами обробки з метою виділити голову. Внаслідок незначної оббивки сферична частина піднялась над тулубом на 3—5 см.

Камера виявилася уже розкритою. Круглий лаз діаметром близько 0,7—0,8 м пройшов уздовж північної стінки шахти-колодязя, якраз у проміжок між стелами, потім було проламано одну з крайніх з півночі плах і частково зруйновано вхід до камери. Через утворений лаз камера заповнилася ґрунтом так, що її північна частина виявилася без запливу.

Отже, стели з бахматсько-маницьких катакомбних поховань у нас мають безпосереднє відношення до поховального обряду. В одному разі нею закривають вхід до камери (похов. 3, курган 8), в інших, що більш проблематично, стели опущено на заповнення колодязів, але віддалено від входу. В цьому разі вони відігравали роль оберегів. Наведені факти свідчать про те, що стели продовжували застосовувати у катакомбному поховальному обряді¹⁶.

Незважаючи на різноманітні варіанти розміщення стел і неоднотипність катакомбних поховань зі стелами, катакомбам все ж властиві деякі загальні ознаки.

1. Доволі великий внутрішній обсяг вхідний колодязів і поховальних камер. У сумі вони становлять 7—15 м³ вирубаного й вийнятого ґрунту.

2. Значна глибина поховань, камери опущено в горизонти палеоген-неогенових пісків.

3. Наявність ускладнених поховальних конструкцій, особливо поховання 2 кургану 1 (кромлех). Усі поховання із стелами мають супроводжувальний інвентар.

4. Використання як заготовок стел плит з антропоморфністю природного походження. Розмір плит, в основному, 1 м. Петрографічний аналіз вказує на місцеве походження матеріалів.

5. Загальний аналіз катакомбних поховань із стелами дає змогу дійти висновків щодо соціального розшарування, яке виникло у першій половині 2 тис. до н. е., складної структури катакомбників, формування нових релігійно-обрядових дій, спричинених змінністю населення степового Подонців'я.

Не менш цікаві і проблемні знахідки стел із насипів курганів.

У Свердловському міському музеї (Луганська обл.) зберігається стела, знайдена А.Р. Смоляком у курганному насипі кургану 5 біля м. Ровеньки¹⁷. Стела — овальна плита пісковіку 1,3 м заввишки, 0,8 м завдовжки, 0,2 м завтовшки. На одному з її боків прокреслено 8 вертикальних зигзагоподібних, змієподібних ліній-борозен. У горішній частині плити зображено невеликий овал із рисою в центрі (рис. 5).

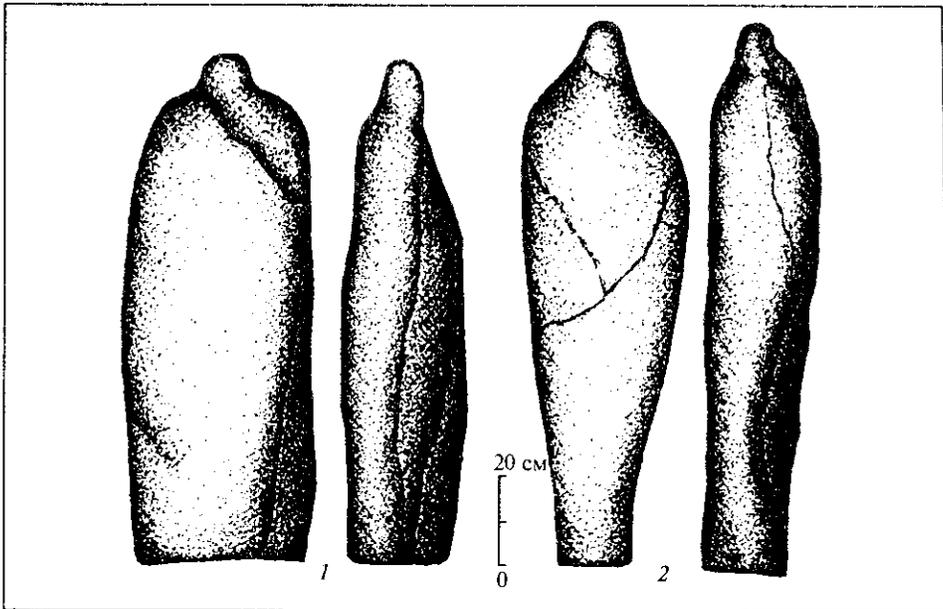

Рис. 7. Стели: 1 — с. Бірюкове; 2 — Свердловський р-н

Змієподібні лінії переходять і на бокову поверхню плити. Вони могли бути і на протилежному боці, але дослідити це не вдалося, тому що цей бік відшарувався.

Малюнки на стелі могли нести ідею води і змії — культової символіки земноводних стародавніх землевласників Сходу. За часом вона уявляється нам ранішою за стели, пов'язані з катакомбними похованнями. В самому ж кургані не було виявлено поховань, які можна було б пов'язати з хронологією стели.

Друга стела знайдена в кургані біля с. Астахове¹⁸. Вона має вигляд плити пісковика прямокутної форми з виділеним виступом — головою. Грані плити заокруглені, нижня частина трохи звужена грубими відколами. Розмір стели 2,3×0,7×0,4 м (рис. 6, 1). Тут також немає поховань, безпосередньо пов'язаних із таким раннім типом стел.

Стели з насипів курганів, можливо, ще в докатакомбний період стояли на курганах енеоліту і ранньої бронзи і втілювали ідею святилища. Пізніше інші племена їх звалили і засипали (поховали). Саме так, наприклад, чинили монголи в XIII ст. щодо «кам'яних заступників» половців.

Третю групу складають антропоморфні стели, знайдені випадково. Їх три екземпляри.

Стела, знайдена в с. Бірюкове Свердловського р-ну, 1,3 м завдовжки, 0,4 м завширшки, 0,25—0,30 м завтовшки, виглядає як стовпоподібна плита пісковіку, що в загальних рисах нагадує антропоморфні форми (рис. 7, 1). Поверхня стели не оброблена, хоча передня частина її рівна, що дає враження обробки. Це ж зауваження стосується і голови, що виступає над тулубом майже на 13 см. Ознаки личини не простежуються. Умови походження стели з'ясувати не вдалося, нині вона зберігається в парку-музеї ЛДПУ.

Ще одна стела із Свердловського р-ну привезена в згаданий парк-музей у 1979 р. Первісною формою статуї послужила також стовпоподібна плита пісковіку 1,2 м заввишки, 0,4 м завширшки, до 0,3 м завтовшки (рис. 7, 2). Брила без очевидних слідів обробки, а її зовнішня округлість, як і численні розколини, що розширюють моноліт, мають природне походження. У верхній частині стовпа виразно виділяються «голова» і «плечі». Штучну обробку цих частин людської подоби ми не виключаємо.

Петрографічний аналіз матеріалів обох стовпоподібних стел свідчить про місцевий характер походження. Зокрема, цільні середньо- і крупнозернисті пісковики залягають у верхніх горизонтах середньої частини Донецького кряжа.

Отже, обидві стели, знайдені у випадкових ситуаціях без археологічних прив'язок, багато в чому повторюють форми й обриси стели з кургану у с. Астахове,

що, як відомо, знайдена в насипі кургану. Можливо, що й ці стели в минулому, подібно астахівській, стояли на курганах, довгий час знаходилися під дією природних чинників, які могли знівельювати всі ознаки застосування інструментів. Нарешті, заслуговує на увагу ще одна стела, знайдена у 1973 р. випадково у м. Сватове¹⁹. Стела виготовлена на прямокутній плиті 0,9 м заввишки, 0,35 м завширшки. Майстер виразно виділив голову, плечі, на одному з боків виконав малюнки, що зображують око (?), лук, стріли, стопи ніг, серію знаків і ліній. Іконографію і семантику малюнків виклав автор знахідки С.Н. Братченко²⁰.

Для завершення наведемо типологію вищеописаних стел Подонців'я. Як відомо, залежно від форми і засобів обробки стели розподіляють на дві групи (класи) — стели-плити без антропоїдності і антропоморфні стели²¹. Стосовно наших матеріалів ми за такими ж ознаками виділяємо два типи стел. Проте водночас у класифікацію вводимо таку ознаку, як, наприклад, обробка чи, навпаки, відсутність обробки статуї.

Тип перший: антропоморфні стели, виконані з плит чи зі стовпоподібних брил пісковика, кварциту з обов'язковим зображенням (наявністю) голови (рис. 3; 4; 6, 2). В одних випадках антропоморфність досягалася шляхом обробки (підтип А, рис. 4, 1, 2; 6, 1, 2), в інших — вдалого підбору плити (підтип Б, рис. 3, 1). Щоправда, у нас немає повної ясності в цьому питанні стосовно двох стел (рис. 3, 1, 2), але їхня антропоморфність не підлягає сумніву.

Тип другий: стели-плити без виразних обрисів голови, хоча їхня поверхня оброблена (рис. 2, 1; 5). У загальних рисах вони лише умовно наближаються до антропоморфності.

Хронологія стел Подонців'я відповідає загальноприйнятим часовим межам їхнього побутування на південному сході Європи в енеоліті, ранній і середній бронзі.

¹ Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Довженко Н.Д. Ямная культурно-историческая область: Южнобугский вариант // САИ. — 1986. — Вып. В 1—3. — С. 21—36.

² Формозов А.А. Материалы к изучению искусства эпохи бронзы юга СССР // СА. — 1958. — № 2; Формозов А.А. О древних антропоморфных стелах Северного Причерноморья // СЭ. — 1965. — № 6; Формозов А.А. Очерки по первобытному искусству. — М., 1969. — С. 181—188.

³ Златковская Т.Д. К вопросу об этнокультурных связях племен южнорусских степей и Балканского полуострова в эпоху бронзы // СЭ. — 1963. — № 11. — С. 73—88.

⁴ Шепинский А.А. Новая антропоморфная стела эпохи бронзы в Крыму // СА. — 1958. — № 2; Шепинский А.А. Памятники искусства эпохи раннего металла в Крыму // СА. — 1963. — № 3. — С. 38—47; Шепинский А.А. Антропоморфні стели Північного Причорномор'я // Археологія. — 1973. — № 9. — С. 21—24.

⁵ Телегін Д.Я. Енеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу // Археологія. — 1971. — № 4. — С. 3—17.

⁶ Довженко Н.Д. Поховання з антропоморфними стелами у світі етнографічних матеріалів // Археологія. — 1979. — № 32. — С. 27—35.

⁷ Братченко С.Н. Отчет о работе Левобережного отряда Северско-Донецкой экспедиции 1973 г. — НА ИА АН УССР. — Ф.Е. 1973/9а. — С. 7. — Табл. 35.

⁸ Гераськова Л.С., Писларий И.А. О некоторых аспектах в изучении монументальной скульптуры эпохи меди — бронзы: Тез. докл. науч. конф. — Оренбург, 1980. — С. 34—35.

⁹ Евдокимов Е.А. Погребения эпохи ранней и средней бронзы Астаховского могильника // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. — Киев, 1991. — С. 188.

¹⁰ Красильников К.И., Гурич Ю.Г. Отчет о проведении спасательных работ в зоне разрушаемого могильника у с. Пионерское Станично-Луганского района Луганской области в 1987 г. — Луганск, 1988.

¹¹ Братченко С.Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. — Киев, 1976. — С. 83.

¹² Братченко С.Н. Там же. — С. 63—64. — Рис. 29, 1—2.

¹³ Синицын И.В. Древние памятники Восточного Мангыча. — Саратов, 1978. — С. 14, 89, 91.

¹⁴ Санжаров С.Н. Об одной категории металлических изделий эпохи бронзы юга Восточной Европы: Тез. докл. конф. «Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы». — Донецк, 1979. — С. 56.

¹⁵ Братченко С.Н. Нижнее Подонье.... — С. 73.

¹⁶ Довженко Н.Д. Вказ. праця. — С. 27—35.

¹⁷ Смоляк А.Р., Красильников К.И. Отчет Свердловского отряда ВГПИ об охранных раскопках на территории Свердловского района Ворошиловградской области. — Ворошиловград, 1984 (Науч. архив ИА НАН Украины).

¹⁸ Евдокимов Е.А. Указ. работа. — С. 186.

¹⁹ Братченко С.Н. Лук і стріли доби енеоліту — бронзи // Археологія. — 1989. — № 4. — С. 73. — Рис. 3—5.

²⁰ Братченко С.Н. Там же. — С. 70—81.

²¹ Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Довженко Н.Д. Вказ. праця. — С. 21—36.

Одержано 15.04.99

К.И. Красильников

АНТРОПОМОРФНЫЕ СТЕЛЫ ЭПОХИ СРЕДНЕЙ БРОНЗЫ ИЗ ПОДОНЦОВЬЯ

В Подонцовье найдены стелы (9 экз.), представляющие интерес по следующим причинам: во-первых, часть их происходит из захоронений или из насыпей курганов; во-вторых, они обнаружены на территории, удаленной от традиционных мест массовых находок стел. С учетом местообнаружения стел выделены три группы находок. Первая — изваяния из погребений (4 экз.). Все они находились во входных колодцах катакомбных захоронений XVIII—XVII вв. до н. э. маньчского и бахмутского типов. Здесь они связаны с погребальным обрядом как обереги могил. Погребальные сооружения со стелами характеризуются большим объемом работ при их строительстве, сложными внутренними конструкциями, набором инвентаря. Вторая группа — изваяния из насыпей курганов (2 экз.). Они не связаны с погребениями, лишь стояли на курганах докатакомбного времени. Особенно показательна стела со эмблематическими рисунками из г. Ровеньки. Третья группа — стелы, найденные случайно (3 экз.), две из них — с признаками природной антропоморфности, третья, из г. Сватово, сработана рукой мастера (серия рисунков и знаков).

Типология стел Подонцовья проведена с учетом степени обработки плит и рельефности изображения. Тип первый — стелы с обязательным изображением головы, среди них выделяется подтип А — антропоморфность в результате обработки, и подтип Б — удачно подобранные в природе плиты. Тип второй — антропоморфные плиты без очевидных очертаний головы, т. е. приближающиеся к антропоморфности.

Все стелы датируются 3—2 тыс. до н. э., их трансформации, видимо, были связаны со сменой населения степного Подонцовья и как следствие — формированием новых религиозно-обрядовых действий. Стелы выполнены из местных песчаников.

K.I. Krasyl'nikov

ANTHROPOMORPHOUS STELES OF THE PERIOD OF THE MID BRONZE IN THE SIVERSKYI DONETS RIVER REGION

In the Siverskyi Donets river region, 9 steles were found. They are of interest for two reasons: first, a part of them came from burials or the embankments of burial mounds and, secondly, they are found on the territory remote from the traditional places of mass discoveries of steles. With regard for the places of findings, we distinguish three groups of findings. The first group includes the sculptures from burials (4 specimens). All were in the input wells of catacomb burials of the XVIII-XVII centuries BC of the types of Manych and Bakhmut. They are related to the burial rite as the guards of graves. The funeral constructions with steles are characterized by the large volume of work on their building and complex interior structures and complicated grave goods. The second group are the sculptures from the embankments of burial mounds (2 specimens). They are not connected with burials and only stood on burial mounds of the pre-catacomb time. Especially demonstrative is the stele with snake-like pictures from the town of Roven'ki. The third group includes the steles found by chance (3 specimens). Two of them have the natural anthropomorphic signs, and the third stele, from the town of Svatovo, is produced by hands of a master and possesses a number of drawings and signs.

The typology of steles of the Siverskyi Donets river region is determined with regard for the degree of processing of the plates and the relief of images. The first type is presented by steles with the obligatory image of a head. They include subtype A with anthropomorphic features due to processing and subtype B comprising successfully chosen natural plates. To the second type, we refer anthropoid-like plates without obvious contours of a head, i. e., plates approaching the anthropomorphic features.

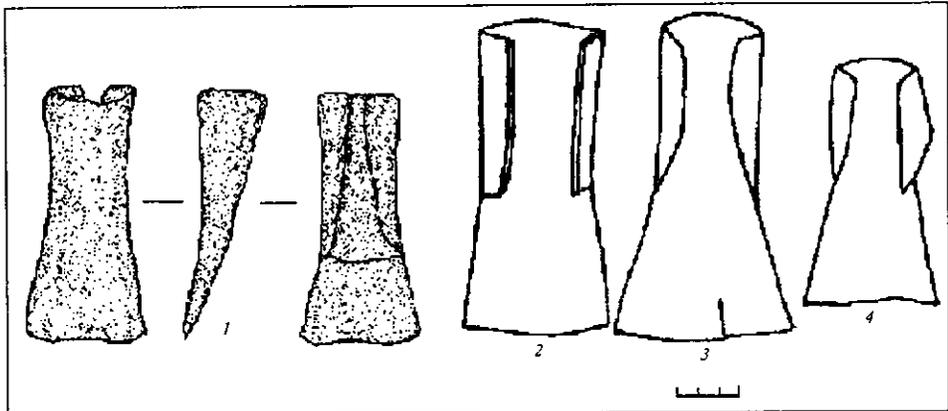
All the steles are dated to 3—2 millennia BC. It is possible that their transformations are connected with a change of the population of the steppe Siversky Donets river region and are a result of the formation of new religious-ritual actions. The steles are made of local sandstones.

ПРО МОТИЧКУ I тис. н. е. З ПОСЕЛЕННЯ ПОБЛИЗУ ДИКАНЬКИ

В статті подано аналогії V—VII ст. до знахідки мотички.

У 2000 р. на сторінках журналу «Археологічний літопис Лівобережної України» А.Л. Щербаньом було опубліковано низку цікавих знахідок із поселення 3 ранньослов'янського часу поблизу с. Василівка Диканського р-ну Полтавської обл. Серед них — залізний наконечник кельтоподібної форми на мотику. У публікації подано повний опис цього знаряддя праці і вигляд мотички з трьох сторін (рисунок, 1 таблиця). Проте з оцінкою хронологічної приналежності знахідки до VIII ст. н. е. і спробою пов'язати появу такого знаряддя для вторинної обробки ґрунту на території Лівобережжя з впливом господарської діяльності поселення салтівської культури¹ навряд чи можна погодитися.

Як відомо, на теренах сучасної України мотики були у вжитку ще за часів існування черняхівської культури². У значній кількості виявлені вони і в матеріалах пенківських поселень. На території Лівобережної України залізні наконечники на мотику були знайдені на поселеннях Чернеччина³ (Магдалинівський р-н Дніпропетровської обл.) та Богате⁴ (Сахновщинський р-н Харківської обл.). У межах лісостепової частини Лівобережжя виявлено мотичку біля с. Тимченки⁵ (рисунок, 2) Зміївського р-ну Харківської обл., що також належить до пенківської культури. Найближчою аналогією за розмірами є мотичка із поселення Богатого; за формою та пропорціями — із Чернеччини та Богатого (рисунок, 3, 4). Опосередковано на дату-

Мотички

Номер на рисунку	Пам'ятка	Розміри мотички				
		Довжина, см			Ширина, см	
		загальна	леза	кріплення	леза	кріплення
1	Василівка-3	12	5	7	5,5	4
2	Тимченки	15	7	8	8	6
3	Чернеччина	16	9	7	9	5
4	Богате	12	6	6	7	4

вання знахідки поблизу с. Василівка пенківським часом указують і топографічні умови, в яких її було зроблено (на мису першої надзапвної тераси ⁶), більш при-
таманні V—VII ст.

Отже, дагувати мотичку VIII ст. н. е. і пов'язувати появу такого знаряддя праці із впливом господарської діяльності салтівців видається недоцільним. Більш до-
речно говорити про місцеві корені її походження на території Лівобережного лісо-
степу, а не шукати аналогії в матеріалах роменської культури і стверджувати про
вплив ззовні.

¹ Щербань А.Л. Знахідки старожитностей I тис. н. е. на поселенні поблизу Диканьки // Археол. літопис Лівобережної України. — 2000. — № 1—2. — С. 82.

² Магомедов Б.В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. — К., 1987. — С. 62.

³ Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К., 1990. — С. 238.

⁴ Любичев М.В. Земледелие славян Днепро-Донецкого междуречья в третьей четверти I тыс. н. э. // Вісник Харків. ун-ту. Історія. — 1997. — Вип. 29, № 396. — С. 41.

⁵ Приходнюк О.М. Пенковская культура. — Воронеж, 1998. — С. 131.

⁶ Щербань А.Л. Зазн. праця. — С. 82.

Одержано 18.05.2001

С.А. Горбаненко

О МОТЫЖКЕ I тыс. н. э.
ИЗ ПОСЕЛЕНИЯ БЛИЗ ДИКАНЬКИ

В статье ставится под сомнение положение о салтовском происхождении мотыжек на терри-
тории лесостепной Левобережной Украины.

S.A. Gorbanenko

ON A HOE DATED TO THE I mill. AD
FROM A SETTLEMENT NEAR DYKAN'KA

The paper doubts the assertion about the Saltiv origin of hoes found on the territory of forest-
steppe Left-Bank Ukraine.

Б. Михайлов
«Петроглифы Каменной Могилы».
Запорожье; Москва, 1999,
152 стор., 118 іл.

Монографія «Петроглифы Каменной Могилы» є результатом понад 30-річної щоденної подвійницької праці її автора Б.Д. Михайлова. Саме він своє життя присвятив вивченню, спостереженню, дослідженню такого феномена, як Кам'яна Могила поблизу м. Мелітополь Запорізької обл. Нині це Державний історико-археологічний заповідник, очолюваний науковцем Б.Д. Михайловим.

В Українському Причорномор'ї згаданий пам'ятник є шедевром світового значення як у природознавчому, так і в історико-культурному аспектах. Він займає особливе місце у вивченні стародавньої історії Євразії. Значущість об'єкта розкрито в рецензованій книзі — «Петроглифы Кам'яной Могилы. Семантика, хронологія, інтерпретація». Видання друге, доповнене, 1999.

Насамперед слід зазначити, що з різних питань, пов'язаних з Кам'яною Могилою, є низка праць, у тому числі й монографічного характеру, як самого Б.Д. Михайлова, так і М.Я. Рудинського, В.М. Даниленка, які працювали на цьому пам'ятнику, а також публікації О.М. Бадера, В.М. Гладилина, О.О. Формозова та ін.

В опублікованій книзі Б.Д. Михайлов поставив певне завдання — зібрати документи і зрозуміти петроглифи Кам'яної Могилы із залученням всебічних джерел — археології, історії, літератури, етнографії, тобто «збагнути духовний світ стародавньої людини... яка залишила автограф на камені» (с. 11).

Духовний світ людини — одна із самих складних сфер у вивченні філософсько-психологічних парадигм самої людини, її культури, мистецтва. Саме система ідеологічних уявлень відображає як «реальні явища природного середовища, так і реальну організацію суспільства». Без її розкриття, як справедливо вважав В.М. Даниленко, не можна «збагнути етнічну конкретність стародавньої історії». Тому дослідження Б.Д. Михайлова вважаємо цілком актуальним і особливо своєчасним у наш час, на початку третього тисячоліття нової ери, коли ми прагнемо знайти свої корені, а також визначити національну ідею.

© А.Л. НЕЧИТАЙЛО

Структуру книги добре продумано. Спочатку подано реконструкцію палеографічних умов природного середовища Північного Причорномор'я від палеоліту до скіфо-сарматського часу. При цьому підкреслений тісний зв'язок людини з природою, що задокументовано культурними горизонтами поселення Кам'яної Могилы, які відобразили чітку змінність епох. Саме такий соціоприродний підхід багато в чому сприяє успіхові рецензованого дослідження.

Далі, після короткої історіографічної довідки, подано опис стратиграфічно-стилістичного співвідношення петроглифів, розписаних піскових блоків-конкрецій (чуринг), зооморфної і хтонічної скульптури. Детально охарактеризовано 63 місцезнаходження з усіма наявними композиціями (с. 35—81), 13 з яких відкрито автором. Крім того, особливого значення серед нових місцезнаходжень, нарівні з відомими петроглифами із Грота Биха (№ 9), «плит ступнів», «кінських плит» і т. д., стали печери Бізона (366) і «Містерій» (516), Грот Дракона (№ 55), печера Рибки (№ 56) тощо, які є ключовими реперами у розумінні духовної культури індоєвропейських етносів.

Наступний розділ присвячений питанню хронології та інтерпретації семантики петроглифів (с. 82—127). Це головна синтезуюча частина праці. Причому основні питання, які пов'язані з вивченням петроглифів Кам'яної Могилы, вперше розглянуто за великими хронологічними етапами: палеоліт — мезоліт — неоліт — енеоліт — епоха бронзи. В окремих параграфах стисло висловлено теми: 1) стародавнє суднопластво; 2) буквені знаки, які «можна співвіднести з піктографічним і буквеним письмом»; 3) особлива група петроглифів, яка репрезентує символи.

У додатку розглянуто культурно-міфологемно-духовний аспект зв'язку петроглифів Кам'яної Могилы і Трої ІІ, що знайшов відображення в поемах «Іліада», «Одісея» Гомера. На міжнародній конференції «Троя та її скарби» (Москва, 1996) дослідження Б.Д. Михайловим міфологемних зв'язків петроглифів з Троєю ІІ в Малій Азії викликало не тільки

сенсаційний інтерес, а й підтримку серед відомих спеціалістів.

Отже, починаючи з палеоліту і включно до неоліту, автор намагається на різних зразках первісного мистецтва Кам'яної Могили показати неперервну лінію художньо-естетичних поглядів стародавньої людини на довкілля. І, на наш погляд, це йому вдалося. Автор доводить, що якщо в неоліті мистецтво продовжує пізньопалеолітичні традиції (тобто зображення об'єкта в натуралістичній манері), то в енеоліті ніби починається «символізм», виникають умовні зображення.

Кам'яна Могила як найдавніший культовий центр, що функціонував протягом багатьох тисячоліть, постав перед читачем у всій своїй різноманітності, як зв'язаний ланцюг у первісному мистецтві Західної Європи та Азії.

Детальна інтерпретація різних знахідок і використання літературних пам'яток Шумера, а також Ригведи, Авести тощо дає змогу реконструювати обрядово-культові церемонії, які тут відбувались, а значить, і міфологічне світосприйняття людей на різних етапах існування Кам'яної Могили. І лише в епоху середньої

бронзи на північ за 20 км виникає підмогильне «Молочанське святилище», яке нагадує своєю архітектурою близькосхідні зіккурати (за накресленнями С.Ж. Пустовалова).

Низку версій Б.Д. Михайлова з розглянутих рисунків Кам'яної Могили, розшифровку письмен на ній надалі будуть перевіряти, уточнювати, коректувати, як і датування окремих хронологічних періодів, які сильно за давнюють. Хоча слід зазначити, що останнє знаходиться на стадії дискусії у зв'язку з урахуванням даних з каліброваних радіокарбонних визначень.

Проте запропоноване дослідження важливе і необхідне для розуміння як духовного світу людства, так і місця окремого індивідуума у світостворенні.

Бажано перевидання праці Б.Д. Михайлова «Петроглифы Каменной Могилы» українською та англійською мовами для того, щоб різномовне населення мало доторкнутись до шедевр давнього мистецтва Північного Причорномор'я.

*Одержано
02.08.2001*

А.Л. НЕЧИТАЙЛО

ДО 60-РІЧЧЯ ЮРІЯ МИКОЛАЙОВИЧА МАЛЄЄВА

Виповнилось 60 років Юрію Миколайовичу Малєєву, кандидату історичних наук, доценту кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка — відомому українському вченому, фахівцеві в галузі бронзового та раннього залізного віків.

Народився 2 серпня 1941 р. у родині лікарів у м. Чернігові, з якого через декілька днів був евакуйований з батьками останнім санітарним ешелоном, що йшов на схід. У 1946 р. батьків було призначено у щойно створений Тернопільський обласний госпіталь інвалідів Великої Вітчизняної війни, який розміщувався у м. Заліщики. Тут пройшли дитячі та шкільні роки.

Ще під час навчання у школі Ю.М. Малєєв брав участь у роботі краєзнавчого гуртка, формувани збірки створеного у той час шкільного краєзнавчого музею, який нині став державним. Тоді ж разом зі своїм учителем О.С. Туром, вивчаючи історію та збираючи матеріали для музею, ознайомився з багатьма пам'ятками Західного Поділля. Найбільше враження справила велика кам'яна гробниця культури кулястих амфор, яку гуртківці розкопали біля с. Харитонівці. Матеріали розкопок надійшли до музею. Через багато років уже після закінчення військової служби та вступу на історичний факультет Львівського університету Юрій Миколайович разом зі своїм університетським викладачем І.К. Свешніковим повертається на

місце знахідки цієї гробниці, яку вони досліджують додатково. Тоді ж було розкопано ще одну гробницю цієї культури біля с. Довге Тербовельського р-ну Тернопільської обл. Саме ці гробниці стали темою першої наукової праці Ю.М. Малєєва, опублікованої згодом в академічному часопису «Археологія».

Щорічно під час літніх канікул брав участь в експедиціях, які досліджували пам'ятки різних періодів. Проте бажання стати археологом ускладнювалось тим, що єдина у той час в Україні кафедра, яка готувала археологів, була при Київському університеті. Згоду Київського університету прийняти на навчання було одержано вже на останньому курсі навчання у Львівському університеті.

Після закінчення Київського університету Юрій Малєєв був залишений при кафедрі археології та музеєзнавства для роботи на посаді старшого лаборанта. Аспірантури з археології у той час при українських університетах не було, тому з великою радістю було сприйнято сам факт, що випускника залишили для роботи при кафедрі. З дитячих років він чув від свого батька, випускника університету Св. Володимира, шанобливий розповіді про свою Alma mater, про професорів цього університету, про творчу атмосферу, яка тут панувала.

На запрошення кафедри археології Лодзинського університету відразу після закінчення навчання вдалось побувати на розкопках могильника римського часу на Гданському Помор'ї у Польщі, ознайомитись з іншими пам'ятками, організацією та методикою польових археологічних досліджень. Це було продовженням та вдосконаленням навчання.

На кафедрі археології Київського університету перед тим, як стати доцентом, Ю.М. Малєєв працював ст. лаборантом, асистентом, ст. викладачем. Усі ці роки очолював Дністровську археологічну експедицію. Кожного літа разом зі студентами проводив польові археологічні дослідження на території Тернопільської, Івано-Франківської, Хмельницької та Чернівецької областей. За цей час ним було досліджено велике поселення голіградської культури Заліщики на Тернопільщині та відкри-

то нові пам'ятки цієї культури — городища, які досліджувались біля сіл Лисичники та Кривче тієї ж області. Великий принципово новий матеріал дали розкопки тілопального могильника Завалля у місці злиття річок Черемош та Прут. Наслідком цієї роботи стала кандидатська дисертація «Історія племен Західного Поділля та Прикарпаття у кінці бронзового — початку залізного віків».

Нині Ю.М. Малєєв — автор понад 150 наукових праць, більшість з яких пов'язані з дослідженням пам'яток передскіфського часу українського лісостепового Подністров'я. Про нові відкриття він постійно доповідає на вітчизняних та міжнародних наукових конференціях. Втім основним обов'язком доцента є викладацька робота. На історичному фа-

культеті одним з перших предметів студенти слухають його лекції з «Основ археології», а під час спеціалізації на кафедрі — спецкурси з раннього залізного віку, методики польової археології. Цій самій меті служить археологічна практика, під час якої студенти зі своїм наставником відкривають таємничі сторінки давньої історії рідного краю. Крім декількох методичних посібників стосовно методики польової археології для студентів, учений нещодавно видав «Словник археологічних термінів».

Нині Ю.М. Малєєв сповнений ентузіазму та насаги. Побажаємо йому міцного здоров'я та сповнення творчих задумів.

*Одержано
23.06.2001*

В.В. ОТРОЩЕНКО

ПАМ'ЯТІ МИКОЛИ МИКОЛАЙОВИЧА БОНДАРЯ

31 грудня 2000 р. в останній день віку, що відходив, не стало Миколи Миколайовича Бондаря, доктора історичних наук, професора, багаторічного завідувача кафедри археології та музеєзнавства Київського університету імені Тараса Шевченка.

Микола Миколайович народився 21 вересня 1921 р. у м. Києві у робітничій сім'ї. У 1939 р. він закінчив середню школу, а в грудні того ж року був призваний до Червоної армії. Невдовзі на Карельському фронті він став інвалідом війни.

У 1940 р. поступив на історичний факультет Київського університету, який закінчив у 1946 р. і з яким було пов'язане усе його творче життя. Незважаючи на відсутність правої руки, Микола Миколайович успішно закінчив університет і вступив до аспірантури при кафедрі археології та музеєзнавства. Від 1949 р. до виходу на пенсію він працював на цій кафедрі на посадах викладача, старшого викладача, доцента, професора. Від 1971 по 1987 р. очолював кафедру.

Заняття археологією він розпочав під керівництвом відомого вченого, члена-кореспондента АН УРСР Л.М. Славина. Багато років був учасником розкопок в Ольвії, романтику яких потім часто згадував. Наслідком цих досліджень стала його кандидатська дисертація «Торгівля Ольвії у догетську епоху», яку він успішно захистив у 1956 р.

Після цього об'єктом наукових інтересів Миколи Миколайовича на довгі роки стали поселення середньодніпровської культури. Щоліта

студенти історичного факультету проходили практику у Каневі, досліджуючи середньодніпровські пам'ятки. Їх вивченню були присвячені численні статті та публікації. Всього було видано 70 наукових та методичних статей. Багато з них надійно увійшли в науку. Дослідження минулого Каніщини він присвятив книжки «Пам'ятки стародавнього минулого Канівського Подніпров'я» (1959), «Минуле Канева та його околиць» (1971); останнє видання того ж року було перевидано російською мовою. Розглядалися взаємозв'язки населення лісостепових та степових культур у період ранньої бронзи. Великий археологічний матеріал, здобутий як під час власних розкопок, так і внаслідок багаторічних робіт попередників, був підсумований та проаналізований у монографії «Поселення Середнього Подніпров'я епохи ранньої бронзи» (К., 1974). Результатом вивчення проблем культур шнурової кераміки стала докторська дисертація на тему: «Культура шнурової кераміки та її роль у стародавній історії Європи», яку він захистив у 1981 р.

Починаючи з 1974 р. Микола Миколайович багато років очолював госпдогвірну експедицію, яка працювала в зонах новобудов степової України.

Нерозривно пов'язавши свою долю з Київським університетом, професор готував кваліфікованих спеціалістів. Студенти багатьох випусків, починаючи своє навчання на історичному факультеті, однією з перших дисциплін вивчали «Основи археології», яку викладав М.М. Бондар. Улітку після першого курсу студенти їхали на археологічну практику, в тому числі і у Канів, де вперше брали участь в археологічних розкопках. Багато з них зв'язали з археологією свою долю.

Навчаючись на кафедрі археології, студенти слухали лекції Миколи Миколайовича з проблем мідного та бронзового віків, писали свої перші роботи під його керівництвом. Нині більшість випускників кафедри працює у музеях України та за її межами. Значна частина співробітників Інституту археології НАН України є випускниками кафедри різних років.

У серцях усіх цих людей збереглась добра пам'ять про Миколу Миколайовича, вимогливого педагога і чуйну людину.

Одержано 23.06.2001

НАШІ АВТОРИ

АЛЕКСЄЄВ Володимир Петрович — кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри історії музики та композиції Одеської державної консерваторії ім. А.В. Нежданової.

ВИБОРНИЙ В.Ю. — завідувач сектора археології Луганського обласного краєзнавчого музею.

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — старший лаборант, аспірант Інституту археології НАН України. Вивчає слов'янські старожитності Дніпровського Лівобережжя другої половини I тис. н. е.

ГОРЕЛИК Олександр Феліксівич — кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Луганського інституту внутрішніх справ МВС України.

ГУСЄВ Сергій Олексійович — кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри української та зарубіжної літератури Вінницького державного педагогічного університету ім. М.М. Коцюбинського, фахівець у галузі первісної археології.

ДУДКО Дмитро Михайлович — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Літературно-меморіального музею Г.С. Сковороди.

ЖУРАВЛЬОВ Денис Валерійович — науковий співробітник відділу археології Державного історичного музею (Москва). Охоронець колекцій з античних держав Північного Причорномор'я. Сфера наукових інтересів: античні держави Північного Причорномор'я, пізні скіфи, сармати.

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, завідувач відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України.

ІВАНОВА Світлана Володимирівна — молодший науковий співробітник Одеського охоронного археологічного центру. Спеціалізується з ямною культурою.

КЛЮЧНЕВ Максим Михайлович — завідувач методичним відділом Луганського обласного державного центру дитячо-юнацького туризму та краєзнавства. Досліджує пам'ятки доби середньовіччя на території Луганщини.

КОНЧА Сергій Вікторович — аспірант Інституту українознавства Київського університету імені Тараса Шевченка. Сфера наукових інтересів: дослідження на стику історії, археології, лінгвістики, індоевропейська проблематика.

КРАСИЛЬНИКОВ Костянтин Іванович — кандидат історичних наук, викладач Луганського державного педагогічного університету. Спеціалізується із салтово-маяцької культури.

ЛАЗОРЕНКО Андрій Володимирович — науковий співробітник відділу археології Черкаського обласного краєзнавчого музею. Досліджує пивихинську культуру доби пізнього енеоліту.

МАЦКЕВИЙ Леонід Георгійович — доктор історичних наук, завідувач відділу археології Інституту українознавства ім. І.П. Крип'якевича НАН України. Фахівець у галузі пізнього палеоліту.

НЕЧИТАЙЛО Анета Леонідівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі археології бронзової доби.

ОЛЕНКОВСЬКИЙ Микола Петрович — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Херсонського обласного відділу пам'яток історії та культури. Завідувач відділу Херсонської обласної державної інспекції охорони пам'яток. Фахівець у галузі пізнього палеоліту.

ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — кандидат історичних наук, завідувач відділу Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

РЕЦЬ Сергій Кузьминович — співробітник Черкаської обласної інспекції, краєзнавець

СУБОТІН Леонід Васильович — завідувач відділу наукової обробки та збереження матеріалів ОАМ НАН України.

ТУРОВА Наталія Петрівна — старший науковий співробітник Ялтинського державного об'єднаного історико-літературного музею.

ЦИМІДАНОВ Віталій Володимирович — старший науковий співробітник Донецького обласного краєзнавчого музею.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АО	—	Археологические открытия
ВДИ	—	Вестник древней истории
ВЗ	—	Вестник зоологии (Киев)
ГМИИ	—	Государственный музей изобразительных искусств им. А.С. Пушкина
ЗООИД	—	Записки Одесского общества истории и древностей
КП	—	Книга поступлений
КСИА	—	Краткие сообщения института археологии АН СССР
КСИМК	—	Краткие сообщения о докладах и полезных исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР
МИА	—	Материалы и исследования по археологии СССР
Н/В	—	Научно-вспомогательный фонд
ОАМ	—	Одесский археологический музей
РА	—	Российская археология
СА	—	Советская археология
САИ	—	Свод археологических источников
Сообщ. ГМИИ	—	Сообщения Государственного музея изобразительных искусств им. А.С. Пушкина (Москва)
Тр. ГИМ	—	Труды Государственного Исторического музея (Москва)
Тр. ГЭ	—	Труды Государственного Эрмитажа
АА	—	Archaeologischer Anzeiger
АМ	—	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung
BAR	—	British Archaeological Reports
JIES	—	The Journal of Indo-European Studies
PF	—	Pergamenische Forschungen
RCRF	—	Rei Cretariae romanae Favtorvm
AR	—	Archeologicky Rozhledy (Praha)
PG	—	Przegląd Geograficzny (Warszawa)
SA	—	Studia Archaeologica (Lviv)
WA	—	Wiadomosci Archaeologiczne (Warszawa)
ZWAK	—	Zbiór Wiadomosci do Antropologii Krajowej (Krakow)

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

ОЛЕНКОВСКИЙ Н.П. Североприазовская позднепалеолитическая культура	3
МАЦКЕВЫЙ Л.Г. Запад Украины: критерии определения конца палеолита и начала мезолита	17
ГОРЕЛИК А.Ф., ВЫБОРНЫЙ В.Ю. Пространственный анализ финальнопалеолитической стоянки Передельское-I (бассейн Северского Донца)	24
КОНЧА С.В. Концепция «степных инвазий» М. Гимбутас. Попытка критического анализа	35
ИВАНОВА С.В., СУББОТИН Л.В. О половозрастной стратификации населения ямного сообщества Северо-Западного Причерноморья	44
ЦИМИДАНОВ В.В. Хвостатые персонажи мифологии эпохи ранней бронзы	58
ДУДКО Д.М. Языческая семантика бушского рельефа	66

Публикации археологических материалов

ЛАЗОРЕНКО А.В., РЕЦ С.К. Поселение пивихинской культуры на горе Василица .	69
ТУРОВА Н.П. Коллекция керамики VI—V вв. до н. э. Ялтинского историко-литературного музея	75
АЛЕКСЕЕВ В.П. Эволюция художественного стиля на аверсах аттических тетрадрахм VI—II вв. до н. э.	86
КЛЮЧНЕВ М.Н. Особенности украинской позднесредневековой посуды из раскопок укрепленного поселения у с. Нижнетеплое Луганской области	92

Дискуссии

ЖУРАВЛЕВ Д.В. О датировке Eastern sigillata B из Юго-Западного Крыма	99
--	----

Новые открытия и находки

ЗАЛИЗНЯК Л.Л. Культурно-исторические связи Полесья в первобытную эпоху	119
ГУСЕВ С.А. Среднетрипольское поселение Сосны на р. Згар	125
КРАСИЛЬНИКОВ К.И. Антропоморфные стелы эпохи средней бронзы из Подонцовья	134
ГОРБАНЕНКО С.А. О мотыжке I тыс. н. э. из поселения близ Диканьки	143

Рецензии

НЕЧИТАЙЛО А.Л. Б. Михайлов «Петроглифы Каменной Могилы»	145
---	-----

Хроника

В.В. ОТРОЩЕНКО. К 60-летию Юрия Николаевича Малеева	147
---	-----

Память археологии

Памяти Николая Николаевича Бондаря	149
Наши авторы	150
Список сокращений	151

Індекс 74006

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

ISSN 0235—3490. Археологія, 2001, № 3. 1—152